

ULRICH IM HOF

AVRUPA'DA AYDINLANMA

AFA INTERMEDIA

AVRUPA'YI KURMAK

ULRICH IM HOF AVRUPA'DA AYDINLANMA AFA INTERMEDIA

Aufklärung

1917 yılında doğan Ulrich Im Hof Basel Üniversitesi'nde okudu. 1965'den bu yana Bonn Üniversitesi'nde İsviçre tarihi ve genel çağdaş tarihi dersleri vermekte, aynı zamanda Bern Üniversitesi İsviçre Tarihi Bölümü Dekanı. Ana araştırma alanlarının arasında entelektül tarih, 18. yüzyılın kültürel ve toplumsal tarihi, üniversite tarihi, İsviçre ulusal bilinci ve dilbilimi konuları bulunmaktadır. Eserleri arasında *Isaac Iselin, Aufklärung in der Schweiz* vardır.

Das Europa der Aufklärung
adlı bu kitap
Jacques Le Goff'un editörlüğü altında
farklı ülkeden beş yayınevinin inisiyatifiyle yayınlanan
The Making of Europe (Avrupa'yı Kurmak)
dizisinin bir parçasıdır.
© 1993: C.H. Beck Verlag, Münih
© 1993: Basil Blackwell, Oxford
© 1993: Editorial Critica, Barcelona
© 1993: Guis. Laterza & Figli, Roma-Bari
© 1993: Editions du Seuil, Paris

EULAMA (S.R.L. Roma, İtalya) Ajansı aracılığıyla

Türkçe çeviri hakları

© AFA Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1995

Bu diziye katılan diğer yayınevleri:
Agor (Amsterdam), Archa (Bratislava)
Atlantisz (Budapeşte), Heibonsha (Tokyo)
Krag (Varşova), Presença (Lizbon)

Yayına Hazırlayan

Özden Arıkan

INTERBANK
katkılarıyla

Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Ciltevi
Kapak: Temel Matbaası

ISBN 975-414-306-4

Ulrich Im Hof

AVRUPA'DA AYDINLANMA

Çeviren:

Şebnem Sunar

İçindekiler

Avrupa'yı Kurmak 9

I Tarihsel Dönem 11

1. Aydınlanma ve Yeni Işık *11*
2. Aydınlanma'nın Art Alanı Olarak 18. Yüzyıl *17*

II Dönüm Noktası 19

1. Hükümdarların Dünyası *19*
2. Soylular *33*
3. Ruhban Sınıf *40*
4. Kentli Orta Sınıf *54*
5. Köylüler *66*
6. Halk *72*

III Avrupa ve Devletleri 83

1. Dünyanın Durumu *83*
2. Eskiyen Monarşiler ve Cumhuriyetler *87*
3. Devletler Üstü Dünya Vatandaşlığı *98*

IV Aydınlanma'nın Taşıyıcıları 102

1. "Cemiyet" Harekete *102*
2. Akademi *104*
3. Salon *110*
4. Okuma Toplulukları *115*
5. Gönüllü Hayır Cemiyetleri "Ekonomik" Topluluklar *120*
6. Tarımsal – EKonomik Topluluklar *126*
7. Masonlar *136*
8. Aydınlanmacı Hareketteki Cemiyetler *142*
9. Dergiler ve Kitaplar *145*

V Ütopya ve Reform 149

1. "Düzeltme ve Hayaller" 149
2. Felsefi Çağın Felsefesi ve Filozoflar 153
3. Akılcı Hristiyanlık 160
4. Doğal Hukuk, İnsan Haklarına Giden Yol 172
5. Siyaset ve Yönetim 177
6. Ekonomi, İş Ahlaka, Ekonomi Özgürlüğü 182
7. Doğa Bilimleri – Tıp – Teknik 187
8. Eğitim – Okul – Halk Aydınlanması 195
9. Erdem ve Yurtseverlik 203

VI Geniş Dünyaya Büyük Açılım 210

VII Bağımsızlık – Eski Baskılardan Kurtuluş 222

1. Siyasal–Sosyal Bağımsızlık 222
2. Yahudilerin Bağımsızlaşması 227
3. Cinsiyetlerin Rolü üzerine Tartışma: Kadınların Bağımsızlaşmasına Giden Yolda 231

VIII Radikalleşen Aydınlanma'nın Geri Püskürtülmesi 238

1. Radikal Aydınlanma 238
2. Buyrukla Aydınlanma 245
3. Erken Romantizm: Aydınlanma'ya Tepki 250
4. Gelenekçiliğin ve Hükümetlerin Tepkisi 253

IX 19. Yüzyıla Doğru 260

1. Milliyetçilik Kozmopolitizme Karşı 260
2. Aydınlanma'dan Devrimlere 266

Notlar 270

AVRUPA'YI KURMAK

Avrupa kuruluyor. Bu büyük bir umut. Bu umudun gerçekleşmesi tarihi hesaba katmasına bağlı: Tarihten yoksun bir Avrupa öksüz ve geleceksiz olurdu. Dün bugünü belirler çünkü, bugün yapılanlar ise yarın hissedilir. Ancak geçmişin belleği bugünü felce uğratmamalı, aksine bu anlayış temelinde yeni dostluklar geliştirmemize yardımcı olmalı, ilerlememize rehberlik etmeli.

Atlas Okyanusu, Asya ve Afrika'nın çevrelediği Avrupamız, coğrafyanın belirlediği, tarihin biçimlendirdiği şekliyle ve ta Yunanlılardan kalma adıyla anılarak, çok uzun zamanlardan beri varlığını sürdürüyor. Eskiçağdan, hatta tarih öncesinden bu yana Avrupa'yı tam da sahip olduğu bu bütünlük ve çeşitlilik nedeniyle bu denli zengin bir kültürle donatan, olağanüstü bir yaratıcılık geliştirmesine olanak sağlayan bu miras, geleceğinin de dayanak noktası olmalıdır.

Farklı dillerden ve uluslardan beş yayınevinin girişimiyle doğan "Avrupa'yı Kurmak" dizisi, devralınan güçlükleri de gözlerden gizlemeden, Avrupa'nın inşasına ve belleklerden silinmez üstünlüklerine ışık tutmayı amaçlıyor. Avrupa, birlik sağlamaya çalışırken anlaşmazlıklar, çatışmalar, bölünmeler, iç çelişkiler yaşadı. Bu dizi bunların üstünü örtmeyecek: Avrupa girişimine katılmak, gelecek perspektifi içinde geçmişi bütünüyle bilmeyi gerektiriyor. Diziye böyle etkin bir başlık konması da bu yüzden. Kanımızca Avrupa'nın bireşimsel bir tarihini yazmak için henüz vakit erken. Sunduğumuz denemeler, Avrupalı olsun olmasın, tanınmış olsun olmasın, günümüzün en iyi tarihçilerinin kaleminden çıkmıştır. Söz konusu yazarlar ekonomi, siyaset, toplum, din ve kültür alanlarında Avrupa tarihinin belli başlı temalarını işleyecek, bunu yaparken de Herodotos'a kadar uzanan vakanüvislik geleneğinden olduğu kadar Avrupa'da gelişip 20. yüz-

yılda, özellikle şu son birkaç on yılda tarih bilimini kökten değiştiren yeni anlayışlardan da destek alacaklar. Anlaşılırlık kaygısıyla kaleme alınan bu denemeler, bu nedenle geniş bir okur kitlesinin erişebileceği niteliktedir.

Amacımız, Avrupa'yı kuranların ve kuracak olanların kafasındaki "Biz kimiz? Nereden geldik? Nereye gidiyoruz?" sorusuna ve dünyada bu soruyla ilgilenenlere yanıt niteliğinde veriler sunmak.

Jacques Le Goff

I

Tarihsel Dönem

1. Aydınlanma ve Yeni Işık

Aydınlanma, 18. yüzyılın başarılı Alman sanatçısı Daniel Chodowiecki'nin bakır üzerine yapılmış bir gravürünün adıdır. Resmin ön planında, ağaçların arkasında biri büyük, diğeriyse daha küçük iki kulesi görünen şato benzeri bir yerleşime ait karanlık ormanın gölgesindeki şose yolda bir yaya ve tek başına bir atlının peşi sıra bir yük arabası ilerlemektedir. Yerleşim yeri, uzak sıradağların arkasında ortaya çıkan güneşten, ışınlarını henüz ağarmakta olan gökyüzüne gönderen ve yerleşim yerinin ardındaki sis perdesini dağıtmak üzere olan sabah güneşinden gelen aydınlığa bürünmüştür.

Chodowiecki kendi *Aydınlanma* betimlemesini şu sözleriyle yorumlamaktadır:

> Mantığın bu yüce yapıtının... şimdiye değin (belki de konunun kendisi hâlâ yeni olduğu için) ufukta yükselen güneşten başka hiçbir genel, anlaşılır ve alegorik simgesi olmamıştır. Bu simge, her zaman bataklıklardan, buhurdanlardan ve kurbanlık hayvanların put-perest sunaklarında yakılan kurbanlardan yükselecek ve böylece bunları kolayca gizleyebilecek olan sisten ötürü herhalde daha uzunca bir süre en uygun simge olarak kalacaktır. Bununla birlikte sadece güneş ufukta yükseldiği zaman, sisin hiçbir zararı yoktur.[1]

Konusu *Aydınlanma*'nın güneşi olan bu bakır üzerine yapılmış gravüre ilişkin bir başka yorum olarak zamanın, çağın reformuna işaret eden başka bir anlatımını da seçebiliriz: *"Her zaman öncelikle–çoğunlukla tan kızıllığıyla birlikte serinlik getirir gibi*

görünen ve sonunda iyiliksever sıcaklığı getirecek olan sıcaklığı getirdiği kanısındayız." Gerçekten de sıcaklık sonradan geliyorsa, aklın güneşe benzetildiği İngilizce bir karşılaştırma burada anılabilir: *"of which the light is constant, uniform and lasting"* (ışığı değişmez, birörnek ve kalıcı olan). Işık kavramı, 18. yüzyılda yeni bir önem kazanmıştır. Işık şimdi, akıldan, özgürlükten ya da mutluluktan her söz edilişinde tekrar tekrar kullanılmaktadır. Işık, yüzyılı tanımlayan kavramlara yansımıştır.

Gerçi İngilizce terim *enlightenment*, buna benzer biçimde ancak 19. yüzyılda *Akıl Çağı* ifadesiyle rekabet ederek ortaya çıkmıştır. Örneğin filozof Berkeley o zamanlar *that ocean of light, which has broke in and made his way in spite of slavery and superstition*'dan (kölelik ve batıl inanca karşın ortaya çıkıp kendi yolunu çizen o ışık okyanusu) söz etmektedir. Bir başka İngiliz ise bu yüzyıl için *is enlighten'd beyond the hopes and imaginations of former times* (geçmiş zamanların ümitlerinin ve imgelemlerinin ötesinde aydınlanmış) demektedir. Sonuç olarak şair Alexander Pope, bütünlüğün büyük felsefi ve doğabilimsel bireşimine gururla işaret ederek şöyle der:

> *Nature and Nature's laws lay hid in night.*
> *God said, let Newton be! and all was light.*[2]
>
> (Doğa ve yasaları gecede saklıydı.
> Tanrı, "Newton olsun!" dedi ve her şey ışık oldu.)

O zamandan buyana şöyle söylenebilir: *Ex occidente lux!* Işık artık Doğu'dan değil, Batı'dan gelmektedir – sadece özgürlükçü Büyük Britanya'dan değil, aynı zamanda mutlakıyetten kurtulan Fransa'dan da.

Lumières, Fransızca terimdir. Lumière, ışık, *intelligence, connaissance, clarté d'esprit*, yani "anlayış, bilgi ve tin açıklığı" anlamına gelmektedir. *Lumières*, zamanın özgül kavramına dönüşmüştür:

Les seules lumières de la raison naturelle sont capables de conduire les hommes à la perfection de la science et de la sagesse humaine.

(Sadece doğal aklın ışığı, insanları bilimde ve beşeri bilgide mükemmelliğe ulaştırabilir.)

Filozof ve politikacı Turgot 1750'de şöyle demiştir:

Enfin toutes les ombres sond dissipées; quelle lumière de toutes parts... quelle perfection de la sagesse humaine."

(Sonunda bütün gölgeler dağıldı, her taraftan bu ne güzel bir ışık... insan mantığının bu ne kusursuzluğu).

Şiirsel biçimiyle bunun anlamı:

Et ce qu'avait produit l'ignorance grossière
Disparait au grand jour d'un siècle de lumière.

(Ve kaba bilgisizliğin ürettiği şey kayboluyor
ışığın bir yüzyılın aydınlık gününde.)

Alıntıların birçoğu, İngilizce alıntılardan daha geç tarihlidir. Bu bir rastlantı olmasa gerek; çünkü büyük vaiz Massillon'un XIV. Louis'nin tabutundaki "Bir tek Tanrı büyüktür" sözü etkisini yitirdiği zaman, kraliyete ait tanrısal merhametliliğin dizginlemek istediği her şey birden bire ortaya çıkmıştır. Fransız zarafetini, göreneklerini ve dilini taklit etmeye başlayan Avrupa, hiçbir karanlık açı karşısında dur durak bilmeyen, kısmen çok soğuk bir ışığın aynı yollarında aydınlanmıştır. İster prenslikten Alman bir metres aracılığıyla, ister tarikat mensubu olmayan Katolik İtalyan papazı aracılığıyla olsun, en kötü ve dinsel inançlara karşı en saygısızca şeyler artık Fransız usulünce ve Fransız örneğine göre yapılmaktadır.

Önceleri sadece meteorolojik bir anlamı olan Almanca terim *Aufklärung* ilk olarak *ışıklandırma* ve benzeri fiil biçimleriy-

le kullanılmıştır. Seksenli yıllardan başlayarak -Aydınlanma Çağı'nda- bir çağ tanımı olarak kavranabilmiştir. Yine de ancak 19. yüzyılda kabul edilebilmiştir. Buna koşut olarak ışık kavramına değişik birleşimlerde rastlanabilir: *Aydınlanma ve ışık, özgürlük ve ışık*. "Aydınlanmak... çeşitli örtme ve gizlemeleri göz önünden kaldırmak, akılda ve yürekte onu ışıklandıracak ve bunu ısıtacak olan ışığa yer vermek, insanın belirleniminin gerçek mutluluğu tehdit ettiği yerde doğruluğun ve düzenin alanına girmek demektir." Wieland "gözlerimiz için ışık ne anlama geliyorsa, insan aklı için aynı anlama gelen *düşünce ve yayın* özgürlüğünden söz etmektedir. Genç Herder kendi çağının ayırt edici özelliğini belirtirken onu *"ışıklandırılmış yüzyılımız, bu en aydınlık yüzyıl"* olarak adlandırmıştır.

Bu biçimiyle *Illuminiso* -İtalyanca terim- oldukça yenidir, ancak 20. yüzyılda yaygınlaşmıştır. 18. yüzyılda Fransızcadan aktarılarak kabul edilmiş gibi görünen *luci i lumi illuminato* ile yetiniliyordu. *"Un secolo cosi illuminato come il nostro"* (Bizimkisi gibi aydınlanmış bir yüzyıl) ya da *"La legislazione, il commercio, la pubblica gloria e sicurzza dipendono da'lumi delle nazioni..."* (Yasa koyma, ticaret, resmî ün ve güvenlik, ulusların aydınlanmasına (*lumi*) bağlıdır.) "İtalya, bu akıl ve ışık yüzyılının İngiltere, Fransa ve Almanyası'nın yanına bir çırpıda yerleştirilebilir mi? İtalyancanın, kültürlü bir Avrupalının hâlâ bilmesi ve İngilizceden daha iyi hakim olması gereken bir dil oluşu dikkate değerdir. İtalya'da Rönesans'ın özgür zamanları hâlâ unutulmamıştır! İspanya, eski terim *Iluminismo*'nun yerini alan *Illustrácion*'u kullanmaktadır. Gerçi İspanya, Avrupa'da geri kalmışlığın örneği olarak görülmektedir; fakat Bourbon Monarşisi'nin akıllı yöneticilerinden önemli aydınlanmacılar çıkarmış ve bunların çabalarına sahne olmuştur. Ancak bir İspanyol o zamanlar aydınların durumu hakkında *"que... estudian a Newton en su cuarto y explican a Aristoteles en su catedra,"*[3] demek zorunda kalmıştır. Evde, özel alanda, İngiliz doğabilimcisi Newton'ın yöntemine göre araştırma yapılıyor, ancak gereksiz güçlüklerle karşılaşmamak için resmî üniversite alanında sorunlar hâlâ Aristoteles'e göre

açıklanıyordu. Bu, bazı Katolik ülkelerde genellikle rastlanan bir durumdur. En azından Rousseau, Fransızlar, İngilizler ve Almanlarla karşılaştırıldığında "Bu dörtlü içinde – yeniden yurtlarına döndüklerinde – gördüklerinden ülkeleri için bazı yararlı gözlemler getirenlerin bir tek İspanyollar" olduğunu saptamıştır.

Aydınlanma, aklın ışığı, elbette başka dil çevrelerinde de yayılmıştır. Hatta Cizvitleri ilk kez dava eden Pombal Markisi'nin Portekizi'ne bile. Reforme edilmiş – mantıklı Fransız ve Alman olanaklarını devreye sokan İsviçre'den ya da İngiltere karşısında bile çoktan beri yoğun bir düşünsel özgürlüğün dünyası durumuna gelen Hollanda'dan da söz edebiliriz. Fransız ve Alman tahriklerini bağımsız biçimlere dönüştürerek geliştiren kuzey krallıkları ya da masonluğun etkisi altında bulunan Polonya ve son olarak II. Katerina'nın Rusyası da burada anılmalıdır. Işığın İspanyol, Portekiz ve Anglosakson tarzında yayılmaya başladığı yerde, her iki Amerika da unutulmamalıdır. Söz konusu olan, beyaz adamın antik-Hristiyan bir temele dayanan, gerçekteyse yüzyıllardan bu yana ulus ve inanç düzeyinde farklılaşmış olan dünyasıdır.

Yeni ışıkla artık – daha önce alıntıladığımız yerleri bir kez daha kaydediyoruz – "çeşitli örtme ve gizlemeler"i ortadan kaldırmak gerekiyordu. Işık, "köleliği ve batıl inançları" yok etmeli, "gölgeleri" dağıtmalıydı. Ancak laik İtalyan Pilati'ye göre fanatikler "karanlığı, körlüğü ve bilgisizliği korumak istiyorlar, ışığın yükselmesinden nefret ediyorlar"dı.

Geriye dönüp 18. yüzyıldan önceki zamanlara bir göz atıldığında, daha önceki zamanlar bu ışıktan yoksunmuş gibi görünmektedir. İnsanlık tarihi artık dünyanın sonuna ve mahşer gününe giden bir yol olarak değil, gittikçe gelişen bir varoluş için ilkel başlangıçların yavaş yavaş ilerleyişi olarak görülmektedir. Yüzyılın ortalarında Voltaire, Ferguson ve Iselin, insanın ilerlemesinin tarihsel yönden incelenmesini geliştirme işine girişmişlerdir. Bunlar, Wieland, Home, Herder, Lessing, Mably ve Kant'tan Condorcet'ye değin uzanan tarih felsefesine ilişkin ben-

zer şekilde düzenlenmiş bir dizi girişimin başlangıcında bulunmaktaydılar.

Bununla birlikte ışık, sadece yüzyılın düşünsel imgelemlerini yeni baştan aydınlatmakla kalmamalı, aynı zamanda insanın yapabildikleri ve yapamadıklarının tüm alanlarına da sızmalıydı. Daha önce yasa koymanın, ticaretin ve resmî güvenliğin ulusların *lumi*'sine bağlı olduğuna ilişkin şu İtalyan düşüncesini alıntılamıştık. Wieland da benzer şekilde "devlet ekonomisinin, siyasetin, medeni ve askeri kanunun, dinin, göreneklerin, kamusal eğitimin, bilimlerin ve sanatların, sanayinin, tarımın ortak anayurdumuzun her parçasında biraz ışık yaydığı"na ilişkin yazıyı övmektedir. Burada Wieland biraz ışığın yayılması gereken sahaların asıl tablosunu sunmaktadır.

Chodowiecki'nin şafak vaktinin havası olarak alıkoyduğu *alegorik simge*, Montesquieu'yü mutlu kılmıştır: "Sabahları ışığı görmenin sevinciyle uyanıyorum. Bir tür büyülenmeyle ışığa bakıyorum ve günün geri kalanında halimden hoşnut oluyorum."[4]

2. Aydınlanma'nın Art Alanı Olarak 18. Yüzyıl

Aydınlanma hareketi belirli bir çağa rastlar. Her hareket, çoğu kez karşı yönde tarihsel bir dönemin gerçeklikleriyle birlikte hesaplanmalıdır: Örneğin, her yerde hazır bulunan kilise ve onun dinsel imgelemleriyle hümanizm, askerî-milliyetçi güçlerin şiddet yanlısı hareketleriyle liberalizm, dünyevi ve ruhani egemenliğin öteden beri olagelen gelenekleriyle Aydınlanma'nın kendisi.

Bununla birlikte Aydınlanma, kendi yüzyılına tıpkı bir ruh hali gibi etki etmiştir. Eskisinden daha farklı konuşulup yazılıyordu ve bir süre daha böyle konuşulup yazılacaktı. Ne denli despot bir prens olursa olsun o, kendisini "tiran" olarak göstermektense "öğretmen" olarak göstermeyi yeğleyip aydınlanmış davranmakla iyi etmiştir.

Aydınlanma hem eğitimde, hem bütçe yönetiminde, hem sosyal ilişkilerde hem de siyasette kuramdan uygulamaya, eleştiriden iyileştiren, reformcu eyleme geçişi getirmiştir. Mutlakıyeti aydınlatmış, Kuzey Amerika ve Fransa'da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır.

Aydınlanma Barok'a, Ortodoksluğa, Karşı Reformasyon'a karşı gelişen bir tepkidir. Erasmusçu etkinin, açık konuşma ve yazmanın, yönünü Antik Çağ'dan alan eleştirinin hümanizminde bilinçdışı düzeyde hâlâ varlığını sürdüren akımları yeniden su yüzüne çıkarmıştır. Örneğin Albrecht von Haller'in ifadesiyle, "özgür düşünebilen, düşünüyor demektir".

Aydınlanma, öteden beri süregelen ve katılaşan âdetlere alışılmamış bir dinamik getirmiştir. Geriye değil, ileriye bakılmış ya da geriye bakılsa bile Rönesans'ın ve yeni yeni keşfedilen Antik Yunan'ın örnek niteliğindeki gelişme dönemine, o da olmazsa *soylu vahşi*'nin mutlu idiline bakılmıştır.

Hem ayrıca 17. yüzyılın bunalımlarından, son veba salgınla-

rından ya da farklı inançtan kimselerin son kitlesel sürgünlerinden sonra yeni bir istikrar aranıyordu.

> Bireysel ahlaktan devletlerin birbiriyle ilişkilerine kadar toplumsal ve siyasal yaşamın mantıklı düzenlemeleri temeline dayandırılan yeni bir istikrar arayışı başlamıştı. Daha önceden önerilen, tasarlanan ve geride bırakılan adımlar her zaman tümüyle bir Aydınlanma programı anlamında değil, daha iyi bir gelenek bilgisi ve eleştirisi adına atılıyordu. İşte farklı itici güçlerden oluşan böylesi adımların çokluğu, bunların gerilimli etkileri ve bunun sonucunda ortaya çıkan dinamikle birlikte Aydınlanma süreci oluşmuştur.[5]

Aydınlanmış çağın düşüncesi, tarzı ve anlayışı sadece yazıda, ideolojik ve yazınsal anlatımlarda değil, aynı zamanda çağın sanatlarında da görülebilir ve işitilebilir biçimde ortaya çıkmaktadır. Çağın müziği, her zamankinden daha fazla olmak üzere bugün hâlâ canlıdır. Corelli, Vivaldi, Albinoni, Händel, Bach ve oğulları, Telemann, Rameau, Stamitz, Haydn, Mozart, Gluck ve Boccherini'nin yapıtları burada adı anılması gerekenlerden sadece bazılarıdır. Bu yüzyılın gizli kalmış notları, her yıl bir kütüphanenin herhangi bir köşesinde ortaya çıkmaktadır. Konçertolar, senfoniler ve hafif, çoğu kez şarkı olarak söylenen ses yönetimi ve açık yapılarıyla menuettolar, bu çağın en dolaysız büyüsünü sunmaktadır.

İster Chardin'in natürmortları, ister Lawrens, Gainsborough, Latour ya da Graff'ın portreleri, ister iç açıcı kesinliğiyle manzara resimleri ve o da olmazsa Watteau ve Fragonard'ın neşeli sahneleri olsun resim, izlenimciliğe giriş olarak görülebilir. Betimlenen dünya, barok resimde olduğu gibi karanlık ve esrarlı, olağanüstü ve aşırı değildir. Rokoko, aynı zamanda mimariyi de değiştirmiştir; ancak biçim, görünüşte öncelikli olarak hâlâ baroktur. Kiliselerin temel yapıları aynıdır; ancak kiliseler tıpkı kara bulut kümelerinden yoksun, sonsuz güneşli akşam göğü gibi ışıltılı renklere boyanmıştır. Kanatlı küçük çocuk figürleriyse altın yaldızlı süslerin çevresinde daha hafif, daha atak, daha pervasızca koşuşturmaktadırlar. Şakalaşarak trompet ve harp çalmakta, kitaplarla, prenslere özgü rütbelerle, taç ve hükümdar asası ile oynamaktadırlar.

II

Değişen Toplum

1. Hükümdarların Dünyası

Krallar

Taç ve asalarıyla birlikte krallar, insanlığın hatırlayabildiği zamanlardan bu yana bu dünyanın kaderine hükmederler. Tanrı'nın yeryüzündeki çıkarlarını korumak için onun yeryüzündeki temsilcisi ve sonunda Eski Roma İmparatoru'nun mirasçısı olarak krallar hep buradaydılar.[1]

18. yüzyılda Avrupa'da taçlar hakimdi. Bir dizi hükümdar, krallık ya da imparatorluk tacı takıyordu. Bu işi en iyi yapan, Fransa Kralı XIV. Louis'ydi; krallara layık gösterişli ve olağanüstü bir hayat yaşayarak örnek olmak ve gerçek güç gelişimiyle bunu hissedilebilir kılmak için yarım yüzyıldan fazla zamanı vardı. O ve Versailles'daki sarayı, bütün hükümdarlara olabildiğince iyi örnek olmuştu. Hükümdarlığı yüzyılın başında sona erdi. Onun yerini alan XV. Louis, yine aynı şekilde yarım yüzyıl hüküm sürdü. O ölüp de yerine XVI. Louis tahta çıktığında, birçok şey değişmişti; Fransa, Avrupa'da artık tek başına birinci güç değildi.

XIV. Louis kendi Bourbon Hanedanı'nın yeni bir imparatorlukta hüküm sürmesini sağlamıştı. İspanya'da Habsburglar başa geçmişti (1700/1714). V. Felipe'nin yerine VI. Fernando, III. Carlos ve IV. Carlos geçmiştir. Son ikisinin rejimi, Goya'nın yapıtlarında yaşamaya devam etmiştir. İspanyol – Bourbon yönetiminin parlaklığı, karşılığını denizaşırı temsilci imparatorluklarda, Meksika, Peru, Yeni Granada, La Plata ve Filipinler'de bulmuştur. İkinci vâris olarak Bourbonlar ayrıca III. Carlos ve IV.

Fernando'nun yönettiği Napoli krallık sarayıyla birlikte İki Sicilya Krallığı'nı da ellerinde bulunduruyorlardı.

18. yüzyılın başına dek Habsburglar, Viyana ve Madrid'den dünyanın bir bölümünü denetlediler. Gerçi şimdi eski parlaklığıyla Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun imparatoru olarak Viyana'da hâlâ bir Habsburglu oturuyordu. Her ne kadar krallar uzunca bir süredir bu ayrıcalıkla ilgilenmeseler de, o imparator, yani diğerlerinin hükümdarıydı. Burgonya yüz yıldır Fransa Kralı'nın elinde bulunmasına ve Viyana'dan İtalya'nın sadece elde kalan küçük toprakları denetlenmesine karşın, o hâlâ Almanya, Burgonya ve İtalya imparatorluk taçlarını takıyordu. Gerçek, Macaristan ve Bohemya krallık unvanlarında ve ayrıca bugünkü Belçika'yı oluşturan Güney Felemenk ve toprak kaybeden Lombardiya ile Toscana üzerindeki egemenlikte yatmaktadır. Hâlâ katı İspanyol protokolünün geçerli olduğu Viyana'da bin bir güçlükle VI. Karl'ın bıraktıkları korunmaya ve öncelikle de kızı Maria Theresia'nın onun yerine geçmesi garantilenmeye çalışılıyordu. Ancak 1740'ta uzun süredir korkulan şey başa geldi; bir başka Alman prensi, imparator seçiminde seçme hakkına sahip olan Bavyera elektör prensi, XVII. Karl olarak imparatorluğa seçildi (1742-1745). Böyle olmakla birlikte imparatorluk tacı, ölümünden hemen sonra yeniden Habsburg'a, Maria Therisa'nın kocası I. Franz'a geçti. Ancak Maria Theresia kendi topraklarındaki yerini korudu; *kraliçe* olarak Viyana'da yeniden önem kazanmalıydı.

Paris ve Viyana, güçlü devletlerin tartışmasız en büyük saraylarıydı. Kısmen daha eski tarihli başka saraylar da onlara katılıyordu. İngiltere, İrlanda ve İskoçya taçlarını takan kralın yönetim yeri Londra'ydı. 1714'ten bu yana -Protestan Stuart Hanedanı'nın soyunun tükenmesinden sonra- bu görevi Alman Hannover Hanedam'ndan George'lar almıştı. Burada ticari *City*, St. James krallık sarayından daha önemli ve daha ilginçti.

Geçmiş kahramanlık zamanlarının Danimarkal: ve aynı zamanda Norveçli kralları -VI. ve VII. Christian gibi IV. ve V. Friedrich de- İsveçli hükümdarların, Kraliçe Ulrike Eleonora,

Friedrich ve Adolf Friedrich'in Stokholm'de yaptıkları gibi Kopenhag'da dinleniyorlardı. Her iki devlet sarayında da Fransız saray tarzının şık bir kuzeyli biçimi kurulabilmiştir.

Altmış yıl boyunca Madrid'den yönetildikten sonra 1640'ta Lizbon'da, Braganza Hanedanı'ndan kralların yönetiminde yeniden bir saray yaşamı olmuştur. 18. yüzyılda bunlar V. Johan, I. Joseph ve Kraliçe Maria'dır. 18. yüzyıl, iki yeni kral yaratmıştır: Brandenburg Elektörü Prusya Kralı (1701) ve Savoia Dükü de Sardinya Kralı (1720) olmuştur; artık Berlin ve Torino'da da krallık sarayı bulunmaktadır.

Son olarak Polonya'da da hâlâ bir kral vardı. Yüzyılın ilk yarısında Wettin Hanedanı ve Saksonya elektör prensleri (1697–1763) krallık yapıyorlardı. Bunun sonucunda Dresden'de bu duruma uygun bir ihtişam ortaya çıkmıştı. Ve çok uzaklarda, kuzeydoğuda Rus imparatoru, Çar, gitgide bir Avrupa kuvveti durumuna gelmişti.

Bu imparator ve kraliçelerin arasında dördü bugün hâlâ "büyük hükümdar" olarak ünlüdür. Ünlüdürler, çünkü öncelikle mutlak kral XIV. Louis'den kalan tablodan vazgeçmişler ve bakanları tarafından yönetilmeyip kendi kişilikleriyle etkili olmak istemişlerdir. "Yükselen" II. Friedrich (1740–86), Prusya'nın "Büyük"ü, "Sanssouci Filozofu" herkesi gölgede bırakmıştır. Potsdam'daki sarayı, saraydan çok kabine bürosu gibiydi. Öteden beri olagelen monarşik gösterişle ve saray dünyasıyla alay ediyordu. Onun hakkında şöyle denebilirdi: "Kral ne avı ne de pahalı eğlenceleri sever." "Birinci sıradaki devlet memuru" olarak hareket ediyordu. Kendi başbakam yine kendisiydi. "Akıl onun tanrıbilimidir ve kilise hukuku da silah ve cephane deposundadır"[2]; çünkü kendi komutanı da yine kendisiydi. Buna koşut olarak İmparatoriçe Maria Theresia (1740–80) eski anlamıyla ülkenin annesi olarak akıllıca yenilik yapmasını engellemeyen ve yine aynı şekilde XIV. Louis'ninkine benzemeyen bir başka tarzda monarşiyi yürütmeyi başarmıştır. Monarşik otoritenin ve "demokratik" tutumun kendine özgü karışımıyla oğlu "taçlı devrimci" II. Joseph (1765–90), tıpkı II. Friedrich gibi çok çalışkan biriydi; an-

cak Prusya Kralı'nın akıllıca kendisini sakındığı alelacele reformlarıyla ondan daha hızlıydı. Son olarak Prenses Sophie von Anstalt-Zerbst'in adı anılmalıdır: Oldukça büyük bir Alman prensliğinden Çar III. Petro'yla evlenerek St. Petersburg'a ulaşmış ve II. Katerina adıyla hüküm sürdüğü dönemde (1762-96) eşi benzeri olmayan aydınlanmacı bir programla Avrupa'yı şaşırtmıştır.

Adı geçen bu dört hükümdar *bizzat yönetim* uyguluyordu; Torino'da Savoia Hanedanı'ndan krallar da, en azından Vittorio Amadeo ve III. Carlo Emanuel, aynı şekilde çalışmayı denemişler, ancak ataerkil tarzın dışına çıkamamışlardır. Aynı şeyi daha aydınlanmış bir biçimde Polonya Kralı Stanislaus Augustus ve İsveç Kralı III. Gustav da denemiş, ancak başarıya ulaşamamıştır. Büyük Britanya Kralı III. George da (1760-1820) saltanatının başlangıcında *bizzat, yani doğrudan yönetim*'e geçmiştir. Bununla birlikte Büyük Britanya, 1688'deki Şanlı Devrim'den bu yana *tacın parlamentoda* bulunmasına ve hiçbir şekilde onun *üzerinde* olmamasına alışmıştır. Hannover Hanedanı'ndan gelen üçüncü kral, "kralların dostları" programıyla başarısızlığa uğramaya mahkûmdur.

Hükümdarların birçoğu, iktidarı farklı nitelikteki ilk bakanlarına ya da metres ve gözdelerine bırakıyordu. Bu durum özellikle Madame de Pompadour'un saltanatından söz edilebilecek olan XV. Louis Fransası için geçerliydi. Aşağı tabakadan olan Jeanne Antoinette Poisson, 1745'ten ölümüne kadar *Maitresse en titre* olarak Fransa'nın tarihini belirlemişti. Politikada daha az hırslı olan Madame Du Barry de onun peşinden geliyordu.

Bu yüzyılda veraset silsilesinin birçok monarşide rastlantısal olarak kadınları iktidara getirmiş olması dikkat çekicidir. İktidara gelen kadınlar sadece Maria Theresia ve II. Katerina değildir. Yüzyıl, Büyük Britanya'da Kraliçe Anne (1702-14) ve İsveç'te Kraliçe Ulrike Eleonora (1718-20) ile başlamakta ve Portekiz'de Kraliçe Maria (1877-1816) ile sona ermektedir. Rusya'da II. Katerina, Anna ve Yelizaveta hüküm sürmekteydi. Bunun dışında İspanyol Kralı V. Felipe'nin eşi Elisabeth Farne-

se, Danimarka'da krallığa uygun olmayan IV. Christian'ın eşi Karoline Mathilde ya da Napoli'de IV. Ferdinando'nun eşi Maria Carolina gibi nüfuz sahibi kral eşlerinin adları da anılmalıdır. Kral eşi, kral metresi ya da dul kraliçe olarak kadınlar, monarşilerde her zaman önemli rol oynamışlardır; bununla birlikte kadının özgürleşmeye başladığı bu yüzyıl, saraylardaki kadınlara da yarar sağlamış gibidir.

Bir kral için devlet yönetmekten başka yapacak farklı şeyler de vardır ve birçok kral, çaba gerektiren yönetim işlerindense krallara özgü bu işleri yeğlemektedir. Böylece hükümdar kendini saray yaşamının eğlencelerine adamış oluyor ve ava gidiyordu. Sadece Berlin ve Torino'da krallara özgü böyle işlere daha az önem veriliyordu; oralarda hükümdarlar çalışmak zorundaydı.

Üç hükümdar zekâ özürlü olarak bu gerçekliklerin dışında bulunuyordu. Bunlardan ikisi İspanya kralları IV. Felipe ve VI. Fernando, diğeriyse Danimarka Kralı VII. Christian'dı. İngiltere Kralı III. George daha erkenden akıl hastalığı belirtileri göstermiş, ancak yerine çok geç (1811) naip –daha sonradan IV. George– getirilmişti.

Hükümdarların büyük kısmı yönetim işlerinden ve yönetilen halktan uzakta gösteriş içinde, ama eskisi gibi sadakat ve bağlılığın sarsılmaz geleneği tarafından taşınarak, Tanrı'nın yerine geçerek ve sadece O'na karşı sorumlu olarak yaşıyordu. Hepsi de çok eski bir soyağacına gururla bakıyordu; her ne kadar birçok devlette krallık hanedanı değişmek zorunda da olsa, erkek vâris olmadığında, yeni soy ve evliliği garantilenmiş dengi soy da çok eski oluyordu. Şimdi Alman Holstein–Gottorp İsveç'te mi, Fransız Bourbonlar'ı İspanya'da mı hüküm sürecekti? Yerli hanedanla bağlantı anne, büyükanne ya da nine aracılığıyla korunuyordu. Böylece tahtlarda Avrupalı uluslararası bir karaktere sahip olan büyük bir akrabalık söz konusudur. Sadece Jonathan Swift *Gulliver*'de bir dizi krala "gerçek" atalarının ruhlarını çağırtacak kadar küstah olabilmiştir. Böylece karşısında hanedanın birinde bir dizi taç giymiş kimse yerine iki kemancı, iki dirhem çekir-

dek giyinmiş üç saraylı, yüksek rütbeli İtalyan bir din adamı ve bir diğer hanedanda bir berber, bir manastır başrahibi ve iki kardinal görmüştür. Bununla birlikte Swift, bu güzel konu üzerinde uzun uzadıya durmak istermişçesine taç giymiş başlara büyük saygısı olduğunu ifade ederek bu tatsız görünümü noktalamıştır...

Swift bile öteden beri var olagelen kurumları sarsmak istememiştir. Sadece çok az kimse henüz 17. yüzyıl ortalarında parlamentonun idam ettirdiği İngiltere Kralı I. Charles'a olduğu gibi hükümdarlardan hesap sormayı düşünüyordu. Bu korkunç olayın anısı bastırılmaktaydı. Bundan ancak bir buçuk yüzyıl sonra, 1792/93'te iki kral öldürülmüştür. İsveç Kralı III. Gustav bir maskeli baloda soyluların komplosuna kurban gitmiş ve Devrim Fransası cumhuriyetle birlikte tahtından indirilen Kral XVI. Louis'yi halkın huzurunda idam etmiştir.

Fakat bu, 18. yüzyılın sonunda olmuştur. Krallar dünyası Fransız Devrimi'nin başlangıcına değin hiç sarsıntı geçirmemişti. Rusya'da 1762'de Çar III. Petro boğularak öldürüldüyse de bu, normal olanın dışındaydı ve çok uzakta, barbar bir çevrede gerçekleşmişti. Amerika Birleşik Devletleri 1776'da Kral III. George'un yönetimine son verdiyse de bu, büyük denizin ötesindeki koloni dünyasında gerçekleşmiş ve Kral, kendi üç Avrupa İmparatorluğu'nda yine kral olarak kalmıştı.

Ancak bu monarşik dünya, bir dizi krallık tacıyla hiçbir şekilde tam anlamıyla temsil edilmemişti. İki ülkede, Almanya ve İtalya'da, prenslikler çoğunluğu oluşmuştu. Bu çoğunluk özellikle Almanya'da hemen hemen sınırsızdı. İtalya en azından küçük birkaç hükümetle, Toscana Grandüklüğü, Modena, Parma, Piacenza, Mantova düklükleri, İki Sicilya Krallığı ve papalığa ait kilise devletinin ayrılıklı durumuyla yetiniyordu. Buna karşılık Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ysa 250 prenslik sayıyordu: İmparatorun, Prusya Kralı'nın ve Saksonya, Hannover ve Bavyera elektör prensliklerinin yanı sıra bağımsızlık isteyen ve bütçe, saray, avlar vb üzerinde hak sahibi olan prenslik başpiskoposlarının ve prenslik başrahiplerinin dışında burada düklerin, sı-

nır beylerinin, imparator temsilcisi şövalyelerin, prenslerin ve kontların her çeşidi vardı. Bunlar eski imparatorluğa ait çok küçük prensliklerin hükümdarlarıydılar, bir başka deyişle en küçük ölçüdeki prenslerdi. Siyasal açıdan önemleri az da olsa ya da Goethe Sachsen-Weimar Dükü hakkında aşağıdakileri söylese de, içlerinden bazıları küçük Versailles'larını hâlâ çok zarif biçimde donatacak kadar güçlüydü:

> Germanya prensleri arasında küçüktür benim prensim
> kısa ve dardır ülkesi; vasattır gücü yettiğince de.
> Ama herkes güçlerini içeriye ve dışarıya döndürsün
> Almanların Almanlarla olacağı bir bayram varmış.
> Ve belki de hürmeti rüşvetle alınmıştır
> Çünkü büyüklerin ender olarak verdiklerini vermiştir o bana
> Heves, boş zaman, güven, tarlalar ve bahçe ve ev.[3]

Saray Erkânı

Hükümdarlığa özgü gücün ve ihtişamın sureti saray erkâmydı. Bu, kendisini ilk olarak başkentteki sarayla belli ediyordu. Saray erkânı, başkentteki eski saraydan ayrılırdı; çünkü ataerkil ya da oldukça büyük bir başkent çevresinde olabildiğinden daha serbest hareket etmek istiyordu. Gerçekte oldukça yapay biçimde yeniden düzenlenen taşraya özgü doğa, bunaltıcı kente yeğlenmekteydi. Bu şekilde 17. yüzyılda Fransa Kralı Paris'teki Louvre'dan ayrılıp Versailles'a taşınıyor, İmparator ve İmparatoriçe Viyana Sarayı'ndan ayrılıp Schönbrunn'a, Hannover elektör prensleri malikânelerine ve Württemberg Dükü Stuttgart'tan Ludwigsburg'a gidiyordu. Daha pek çok benzer örnek sayılabilir. Taşrada istenen ölçüde planlama yapılabiliyor ve yapı inşa edilebiliyordu; yapım sırasında fazla engelle karşılaşılmıyordu. Versailles sadece yapı ve bahçe düzenlemesi olarak değil, her şekilde ve her yerde taklit ediliyordu. Yeni saray ve parkı, personel açısından bambaşka bir donanım gerektiriyordu. Tüm saray,

saray muhafızları tarafından denetleniyordu; Versailles ya da başka bir yerde muhafızlar, Papa'nın İsviçreli askerlerden oluşan kırmızı etekli muhafızlarıydı. Ludwigsburg'da Dük'ün *lejyonerleri*, II. Friedrich'in koruma görevlilerinin kıyafetlerine göre giyiniyorlardı; siyah apoletleriyle kırmızı fraklı iri kıyım lejyonerler, pudralı başlarında taş gibi sert saç örgülerinin üzerine sarı madeni levhayla süslenmiş yüksek ve sivri uçlu piyade şapkası takıyorlardı. Monarşilerin askerî gücünün göstergesi olarak resmi geçit töreni de elbette krallığa özgü saray yaşamına ilişkindir. Yan kısımlarıyla birlikte binanın içinde en üstün tutulan yeri, katı protokolüyle gösterişe yarayan odalar alıyordu. Yine de daha samimi bir eğlentinin olası olduğu daha küçük odalar da vardı. Örneğin Versailles'da sarayın en önemli mensupları her akşam Madame de Pompadour'un odasında toplanıyor ve kumar oynayıp sohbet ederek uzun saatler geçiriyorlardı. Günün yenilikleri, özellikle de Paris'teki olaylar büyük bir keyifle konuşuluyordu. Hükümet kabinesi dedikoduları çoğu kez sohbetin ana konusunu oluşturuyordu. Samimiyet büyüleyiciydi, adabımuaşeret ve sohbetler de zamanın değişiyle "eldivensiz" cereyan ediyordu. XV. Louis bu toplantılara "neşeli bir hava, kaygısız bir ruh ve sade, açık bir uysallık" katmıştı, "hiçbir şey ona konumunu hatırlatmıyordu" [4]

Saray baloları özellikle parlak geçiyordu: Örneğin Schönbrun'da İmparator ve eşi, saray balolarını eşyası boşaltılmış yemek salonunda, mum ışığında bir menuettoyla açarlardı. Ardından yüksek düzeyde konuklar, örneğin yabancı büyükelçiler dansa davet etmeye başlardı. Orkestra uzun, oldukça dar salonun bir ucunda duruyordu. Öbür uçta prens ve prenseslere ayrılmış koltuklar bulunuyordu. Diğer konuklar –eğer dans etmiyorlarsa– banklara ya da alçak taburelere oturabilirlerdi. Bayanlar gösterişli balo kıyafetleri giyerlerdi: Kollarındaki, boyunlarındaki ve kabartılarak yükseltilmiş saçlarındaki değerli mücevherler mum ışığında ışıldardı. Kavalyenin elbise düğmeleri ve ayakkabı tokaları değerli taşlardandı. Dans etmeyi sevmeyenler kumar masalarında eğlenirlerdi.

Baloları çoğu kez oturma düzenine ilişkin katı kurallarıyla kıskançlıklara ve rekabete yol açan büyük bir ziyafetle birleştirmek âdettendi. Majesteleri'yle büyükelçiler ve hükümdarlığa mensup bayanlar ile baylar yemek yerdi. Saraylı hanımlar ve genç insanlar için alt katta masa hazırlanırdı; burada her şey resmiyetten daha uzak olmalıydı. Masa düzeni nal biçiminde ya da -hükümdarın adı Friedrich'se- "F" şeklinde farklılık gösterebilirdi.

Saray erkânı, tiyatro oynamaktan hoşlanırdı; çünkü saraylarda çoğunlukla küçük bir saray tiyatrosu bile olurdu. Burada saray erkânı tarafından baleler, komediler düzenlenip temsil edilirdi.

Müzik, çok önemli bir yer tutmaktaydı. Her yerde müzik sesi işitilirdi: "Müzik elektör prensi uyandırıyordu; müzik sofraya kadar ona eşlik ediyor, müzik ona av hayvanlarını belli ediyordu, müzik kilisedeki ibadetini hızlandırıyordu; müzik ferahlatan uykusunda onu beşikteymişçesine sallıyordu ve müzik bu gerçekten de iyi prensi kesinlikle gökyüzünde karşılamıştı." Daniel Schubart, kendi Mannheim Sarayı'nı eşi benzeri bulunmayan bir müzik merkezi haline getiren Rheinpfalz Elektör Prensi Carl Theodor hakkında böyle diyordu. Georg Friedrich Händel'in İngiltere Kralı için bestelediği *Su Müziği* günümüze kadar gelmiştir. I. George ve çok sayıda İngiliz soylusu, 17 Temmuz 1717'de üstü açık teknelere binip yemek yemek için Whitehall'dan Chelsea'ya gidiyordu. Bir tekne trompetleri, kornoları, obuaları, fagotları, çaprak ve blok flütleri, kemanları ve bas çalgılarıyla elli müzisyeni taşıyordu. Üç süit, giderken iki kez tekrar edilmişti. Kral süitleri öylesine beğenmişti ki, ancak geceyarısından sonra yapılan dönüş yolculuğunda üç kez daha çaldırmıştı. O halde saray erkânı sadece sarayda eğlenmiyordu. Su oyunlarıyla park, bir başka atraksiyondu. Gece her şey ışıklandırılır ve olağanüstü bir havai fişek eğlencesiyle sona erdirilirdi. Württemberg Dükü Karl Ugen'in doğumgünü kışa geliyordu ve her yıl dük Ludwigsburg'da:

Binbir Gece Masalları'ndaki gibi büyülü bir bahçe yaratırdı. Sonbaharın ortasında gerçekten de varlığını koruyan en güzel portakal bahçelerinin üzerine 1000 ayak uzunluğunda ve 100 ayak genişliğinde, portakal ağaçlarını kışın etkilerden koruyan dev bir sera yaptırmıştı. Seranın duvarlarındaki sayısız soba, ısı yayıyordu. Büyük seranın bütün kubbesi, en güzel yeşili taşıyor ve tek bir payandası bile fark edilmeyecek şekilde âdeta havada duruyordu. Portakal ağaçları, meyvelerinin ağırlığı altında ezilmişlerdi. Tıpkı sonbaharda olduğu gibi üzüm dolu bağlardan geçiliyordu; meyve ağaçları zengin meyvelerini sunuyordu. Diğer portakal ağaçları, kameriye gibi bir kubbe oluşturuyordu. Bütün bahçe taze yaprakla doluydu. Otuzdan fazla havuzun fıskiyesinden soğuk su fışkırıyor, yukarıda gösterişli, yıldızlı bir gökyüzü oluşturan 100.000 lamba, aşağıda en güzel çiçek tarhlarını aydınlatıyordu.

Yeteri kadar kar yağdığında, kızak partileri düzenlenirdi. Tümüyle krallığa özgü olan büyük eğlence ise avdı. Bu konuda özellikle İspanya Kralı III. Carlos başı çekiyordu.

> Majesteleri... gerek öğlen öncelerinin, gerekse öğleden sonralarının büyük bir kısmını alışkanlık edindikleri avda geçirirler; öyle ki ne en kötü hava ne de tuzağa düşürdükleri bir avın firesi kendilerini bir gün olsun avdan uzaklaştırabilir. Majesteleri akşamları geç bir saatte eve geldikten sonra bütün krallık ailesiyle yarım saat geçirirler.[5]

Sarayda bir oyalanmalar girdabının içinde yaşanmaktadır. Özellikle kadınlar öncelikli olarak uygun bir dış görünüş için endişelenirler: Telalı etekler ve daha akşam üzerinden oda hizmetçisi tarafından yapılmaya başlayıp maşayla kıvrılarak tamamlanan saç tuvaleti. Saatin temizlenmesi ya da saray takımından bütün insanların, subayların, memurların, başpiskoposun karşılanması gerekmektedir. Hotozlar, manşolar ve yelpazelerle kralın hazır bulunmayı alışkanlık haline getirdiği ayinlere tahtırevanlarla taşınmaktadırlar. Dua kitabının unutulmaması gerekmektedir.

Bundan sonra sarayın en yeni haberlerini bildirmek istedikleri bay ve bayan arkadaşlara mektup yazmak için belki bir anlık bir zaman vardır. Ancak ricacıların mektuplarını da yanıtlamak gerekmektedir... ve İsviçreli muhafızların akşam yemeği zamanının geldiğini bildiren trampet sesleri duyulur. Yemekte "mükemmel bir sohbet ve büyüleyici bir gönül rahatlığına dalınabilir, ciddi düşünceler kaygısızca açıklanabilir ve arkadan konuşulan her türlü dedikoduya sevinilebilir" [6] Ne olursa olsun XV. Louis ve Madame de Pompadour'un zamanında Versailles'da böyle oluyordu.

Bunun yanı sıra bir de hükümdarlık yapılıyordu. III. Carlos geç bir saatte avdan döndüğünde, o günkü işleri hakkında rapor vermesi gereken bakanı kısa süreliğine karşılamakla uğraşırdı. Bu durum en azından, Schönbrunn'da bile büyük monarşinin yönetimini kollayan Maria Theresia için daha farklıydı.

Saray erkânı irili ufaklı bu işlerle uğraşmadığında ne yapıyordu? Çok fazla kumar oynanıyor, kazanılıyor ve kaybediliyordu; bir kişi birçok kez iflas edebiliyordu. 18. yüzyılda, 17. yüzyılda olduğundan daha az içki içiliyordu. Eğlenceler daha rafine, zevkler daha ince olmuştu. Sadece kumar oynanmakla kalmıyor, hayır, aynı zamanda kitap okunuyor ve böylece yazınsal bir yaşam da olası kılınıyordu. Kültürlü prensler ve özellikle de kültürlü prensesler vardı. Leibniz, iki prenses tarafından himaye edilmemiş miydi ya da Hessen Landgräfin'i* Karoline en iyi Alman şairleriyle mektuplaşmamış mıydı? 18. yüzyılda prenseslerin akademi kurması, görgü kuralları dahilindeydi. Her büyük monarşi böyle bir akademiyle gurur duyardı. Ayrıca saray kilisesi ve mutlaka bir şarlatan olması gerekmeyen saray vaizi de unutulmamalıdır. Saray büyüklerinin modeli, küçük kardeşlerin ya da onların dul eşlerinin çevresindeki saray ileri gelenleri de dahil olmak üzere en küçük saray mensuplarına kadar devam ederdi.

Landgräfin: Ortaçağ'da doğrudan imparatora bağlı topraklara sahip bazı Germen prenslerinin, özellikle Alsace, Hessen ve Thüringen kontlarının eşlerine verilen ad./*Landgraf*: Kontluk ve düklük arasında bir unvan (ç.n.)

Dul bir eşin çevresindeki saray ileri gelenlerine örnek olarak 1750 sonralarında Erlangen'da Brandenburg–Bayreuth sınır kontunun dul eşi Sophie Caroline Marie'yi ele alalım: İdare, bir mabeyincinin, Künberg Baronu'nun elindeydi. Sınır kontunun eşinin çevresinde saraylı iki hanım, aynı zamanda üniversitede öğrenim gören soylu iki paj ve Korsikalı vekilharç Matteo Cella vardı. Nedimeler, uşaklar, lakeler, ulaklar, hizmetkârlar, aşçılar, faytoncular, yatakları toplayan ve gümüşleri parlatan hizmetçiler olmak üzere toplam 21 hizmetliye para sayılıyordu. Yaklaşık 40 kişiden oluşan bu saray ileri gelenleri, küçük suçlar için dul kontesin insafına sığınırlardı. Bunların tümünün ücreti, aralarında orman idareleri ve ticaret loncaları da bulunan 14 resmî dairenin verdiği vergilerden ödeniyordu.

Yolu Schwaben, Franken ve Vestfalya'dan geçen bir İtalyan yazar hayretle şöyle yazıyordu:

> Almanya'daki tüm bu küçük prens ve beylerin Büyük Mabeyincilerini, Büyük Kilercibaşlarını, Büyük Sakilerini, Büyük Avcılarını, Büyük Aşçıbaşlarını, Büyük Muhafiz Yüzbaşılarını ve de süvari ve piyadelerini – her ne kadar küçük kontun ya da küçük baronun süvari ve piyadeleri sadece üç Macar süvarisi, dört humbaracı ve altı piyade erinden oluşuyor olsa da – alıkoymak zorunda olduklarına inanmalarına neden olan delilik.[7]

Mimari ve bahçe düzenlemesi için, tiyatro ve operadan portre ressamlarına kadar sanatın her türü için birçok şey yapmış olan saray erkânı, küçük ve büyük sarayların gündelik hayatının tekdüzeliğine hareket ve renk getiriyordu. Saray hizmeti, bu saray dünyasının zarafeti içinde bir meslek olarak aramyordu. Ancak o zamanlar lüks, ihtişam ve özellikle de kendilerine ait bir işleri olmaksızın prensliğe verilen vergilerle oldukça rahat bir yaşam süren bu asalakların saraya özgü avarelikleri çoğu kez şiddetle kınanıyordu.

Saraylar, Goethe'nin yaşadığı dönemlerde Düşes Amalia ve Dük August'un Weimar'ında olduğu üzere, incelikli kültürün

merkezleri olabiliyordu. Öte yandan utanç verici aşk maceralarının ve can sıkıcı entrikaların da geçtiği yerlerdi. Her türlü hırs sahibi insan burada ucuza kariyer yapabilir, sadece Pompadour değil, bütün kurnaz kadınlar en aşağı tabakadan en yüksek nüfuza çıkabilirdi! Saraylara ilişkin *skandal* tarihi, kadın avcısı prensler ve zina yapan prensesler yönünden bir hayli zengindi. Birçok hükümdar ailesinin mensubu ayrı yaşıyordu; çünkü diplomatik evlilikler iyi bir evlilik hayatından daha kazançlıydı. Burada acımasızlık ve mutsuzluğun yanı sıra Rokoko idili de vardı.

Kurbanlar elbette çoğunlukla kadınlardı. Bununla birlikte feleğin sillesi, Braunschweig-Lüneburg Prensesi Sophia Dorothea'ya giderken yolda hançerlenerek öldürülen Königsmarck Kontu'na olduğu üzere, erkeklere de vurabilirdi. Geleceğin İngiltere Kralı I. George'un eşinin işlediği bu zina suçunun cezası, prensesin yaşamının kalan kısmını –32 yıl– geçirmesi için Ahlen Şatosu'na sürülmesi oldu. Sonraları biraz daha hoşgörülü davranılır olmuştu. Gerçi zinaa II. Friedrich Wilhelm'in aynı şekilde zinaa eşi önce hapis tutulmuş, ama kısa bir süre sonra serbest kalmasına izin verilmişti.

Bazı tipik özelliklerin biraraya geldiği, ama yine de belirli bir egzotikliğe sahip ve vaktiyle bir hayli ünlü olan bir öykü, saray erkânına ilişkin bu bölümün kapanışını yapabilir. Bu öykü, sonraları Prosper Mérimée ve Thornton Wilder'ın yazınsal yapıtlarına konu olan Camila Perricholi'nin öyküsüdür. Öykü, uzak bir sömürgede krallık olan Peru'nun başkenti Lima'da geçmektedir. Lima Tiyatrosu'nda aktris olan Mariquita Villegas 1760'ta olağanüstü bir sansasyon yaratmıştı. Kral vekili Don Antonio Amat, Orta ve Güney Amerika'nın hor görülen Kızılderili ve melez karışımı halkı Çolalar'dan bu güzel ve ateşli kadına tutulmuştu. Villegas onun metresi olmuştu ve bin türlü sanatçı kaprisiyle ona hükmediyordu. Don Amat'ın bir keresinde onun tavırlarına ilişki olarak "Perra Chola" (Çola kancığı) nitelemesini ağzından kaçırdığı söylenir. Kral vekilinin gözdesi bundan böyle "Perricholi" olarak anılmaya başlamıştı. Sonunda bu kişi, bir resmî geçitte, kral vekilinin resmî arabasında bulunmak istemişti.

Tüm Lima aristokrasisi öfkeden çılgına dönmüştü. Kral vekili, bu aşk macerasından Perricholi'ye bir saltanat arabası armağan ederek kurtulabilmişti; Çola artık bu statü simgesiyle Lima'nın caddelerinde resmî geçit yaparak caka satabiliyordu. Altından arabası, bir gezinti dönüşünde ölüm döşeğindeki birini kutsal yağ sürerek kutsayan basit bir rahiple karşılaşmıştı. Bu karşılaşma Perricholi'nin dine dönmesine yol açmış, artık tövbekâr bir kadın olarak ölüm döşeğinde kutsanan kimselerin vakur biçimde taşınabilmeleri için altın saltanat arabasını kiliseye bağışlamış ve bundan böyle kendini dindarca işlere adamıştı.

Öykünün gerçekten bu şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği, saray yaşamının tipik özelliklerini, olası bir yükselişi, ilişkilerdeki özgürlüğü, sınıf farklılıklarının rolünü ve son olarak da tüm bu dünyevi uğraşların ardındaki dindar art alanı netleştirmekten daha az önemlidir; çünkü saray, Lima'da bile katedralin yanındaydı.

2. Soylular

Toprak Sahibi Eski Soylular

Krallar ve prensler insanlığın, ilk sınıfı olan aristokrasinin başını çekiyorlardı. Almanya'da soyluların 250 bağımsız monarşiyle geniş bir alana sahip olduğunu daha önce görmüştük. Ancak bu küçük Alman hükümdarlarını diğer monarşilerin – tıpkı devasa şato planları ve Lordlar Kamarası'ndaki sabit yerleriyle İngiliz ve İskoç lordları, Fransa'daki büyük senyörler olan Rohanlar ve Condéler, İspanya'daki Grandeler gibi – yüksek soylularından saymak gerekir. Kendilerini, deyim yerindeyse, krallarla aynı düzeyde hissetmekteydiler; çünkü soyağaçlarında hep krallık mensubu prens ve prensesler görünüyordu. Sahip oldukları birçok mülk, kayıtlı saray unvanları, ayrıca Katolik devletlerdeki piskoposluk payesi sosyal konumu garanti altına alıyordu.

Savoia hanedanının bir yan kolundan olan Savoia Prensi Eugen – bir halk türküsündeki *soylu şövalye* – Avusturya'nın komutanı ve devlet adamı olarak bütün yüzyıl boyunca yüksek bir soylunun tartışmasız en parlak örneğini oluşturuyordu.

Ancak bütün bir unvanlar merdiveni, deyim yerindeyse bu seviyeden Avrupa sahnesinin sayısız nüfusunu oluşturan mütevazı, küçük soylulara – baronlara – varıncaya değin aşağıya doğru iniyordu. Bunlar Ortaçağ kökenli son şövalyelerdi ve küçük, eski şatoları ve buna dahil olan köyleriyle hâlâ yerli yerinde duruyorlardı. Bu çevrede tıpkı Kitabı Mukaddes'te İsrailoğulları'nın soy babası gibi yargının ve polis gücünün üzerindeydiler; bu onların baba mirasıydı. Söz konusu bölgede eski dönemlerden kalma yönetimde geleneksel bir rolleri vardı. Eyalet parlamentoları ve bölge meclisleri varlığını koruduğu ölçüde bu kurumlarda görev yapıyorlardı. Köylülerinden eskiden beri belirlenmiş vergilerini alıyorlardı. Din adamlarını tayin ediyorlar ya da onları piskoposlarına aday olarak gösteriyorlardı. Mülklerini idare ediyorlar ve

prenslerinin ordusunda subay konumunda bulunuyorlardı. Kendi köy çevrelerinde komşu beylerle birlikte soyluluğa ilişkin âdetleri yerine getirirlerdi. Onlarla birlikte atla gezmeye çıkıyor, kızlarıyla birlikte dansa gidiyor, kendileri gibi olanlarla eskrim yapıyor ve ava çıkıyorlardı.

İşte av, tam da sosyal sınıfın asıl göstergesiydi. Wolf Hermhard von Hohberg daha 1682'de *Georgia curiosa oder Adeliches und Feldleben* adlı yapıtında avın derin anlamına dikkat çekmiştir. Söylediği şeyler, eski zamanın sonuna kadar geçerlidir.

> Avcılık yapmak cesaret isteyen, şövalyece bir talimdir ve soylular için deyim yerindeyse bir *Praeludium belli*'dir (savaş denemesi); soylular bunun içinde vahşi bir hayvana hızla ve kurnazlıkla saldırmayı, onunla mücadele etmeyi ve onu yenmeyi; silah ve tüfeklerini yaya ve at üzerinde beceriyle kullanmayı; soğuğa, sıcağa, yağmura, fırtınaya ve güneşin sıcak ışınlarına katlanmayı; susuzluğa ve bitkinliğe dayanmayı; kırları ve çevresini zararlı, yırtıcı hayvanlardan temizlemeyi öğrenirler. Bu nedenle av, büyük ve ünlü iktidar sahiplerince her zaman sevilen bir uğraşı olmuştur; bunun dışında av, insanı duygusal yönden rahatlatır, hüznü dağıtır, avareliğin ve ondan kaynaklanan tüm kötü huyların düşmanıdır, sağlığı besler, bir beden egzersizidir, savaşın denemesi ve aynasıdır, sofralarımızı iyi ve leziz yemeklerle donatan iyi ve zengin bir aşçıbaşıdır.

Çoğu kez köylülerle birlikte olmak üzere bu çevrede de – sadece sarayda değil – sık sık toplantılar düzenleniyordu. Soylu gençler kumara ve içkiye aşırı düşkünlerdi, ayrıca köylü kızlar ve soylu genç hanımlar için çevreyi hiç de tekin kılmıyorlardı. Erkekler centilmendi; eğitim ve kültür hesaba katılmıyor değildi. *Gentilhomme* modeline göre kitap okunuyordu, yani soykütüğü ile ilgili şeyler, ailenin ya da devletin mülkiyet ve imtiyaz tarihi, biyografiler ve askerî tarih. Geç dönem hümanizm açısından bilgili, evrensel ya da ulusal düzeyde çalışan tarihçiler, 18. yüzyıl başına değin bu konuda dar görüşlü betimlemeler üretmişlerdi. Bazı şatolar iyi düzenlenmiş bir kitaplığa sahipti; odaları tablolar süslüyordu. Soyluların, yörenin din adamlarıyla araları iyiydi;

mürebbi olarak, oğulları ve kızları için özel öğretmen olarak bir ilahiyatçı adayı tutuyorlardı.

Bununla birlikte, tümüyle tarıma dayalı olan mali kaynaklar görece kattı. Son derece yoksullaşmış soylular vardı. Heinrich Heine, *"sıska ve aç"* şövalyelikten söz etmektedir. Miras taksiminde bütün çocuklara çoğu kez zümreye uygun bir pay düşmüyordu. Başka türlü geçim olanağı azdı. Burjuva sınıfına özgü anlamda insanların bir mesleği yoktu; sadece saray hizmeti ve askerlik, bu zümreye uygun mesleklerdi. Katolik ülkelerde gereğinden fazla erkek ve kız çocukları, manastır başrahibi ya da rahibesi olabilecekleri manastıra yerleştirilebiliyordu. Soylu Protestan Alman kızları için vaktiyle kilise egemenliğinden ayrılmış olan kız yetiştirme yurtları vardı. Pek çok subaylık göreviyle ordu, en iyi ve en onurlu olasılıklardan birini sunuyordu; burada kumandanlığa kadar yükselme şansı vardı.

Küçük soylular, elbette ülkeden ülkeye farklılık göstermekteydi. İngiltere'de tüm ülkede toprakları olan küçük soylular *gentry*'di. *Gentry*, ekonomileri tarıma dayalı güçlü bir tabakaydı. Bu tabakanın mal sahipleri artık rahat, şato benzeri *manor house*'larına (malikâne) kapanmıyor, Anglikan din adamlarıyla içki içip sohbet ediyorlardı. Bu tabaka parlamentoda Avam Kamarası'nı oluşturuyordu. Gerçi Fransa'da sadece sınır eyaletlerinin parlamentolarında belirli bir siyasal işlevi olan küçük soyluların, Paris'e duyulan yoğun ilgi nedeniyle ağırlıkları azalmıştı. Prusya Krallığı'nın büyük çiftlik sahiplerinin, Elbe'nin doğusundaki büyük toprak sahiplerinin *(Krautjunker)* siyasal ve ekonomik konumu özellikle güçlüydü. Polonya Krallığı'nda her soylu –yoksul bile olabilirdi– Sınıflar Meclisi'nde görev yapıyor ve bu soylular cumhuriyetinin saadet ve felaketi üzerinde karar veriyordu. Kendi küçük yargıçlar heyetiyle toprak sahibi İsviçreli soylular –özellikle de Bern ve Freiburg'dakiler– cumhuriyetçi değişim içinde *gentry*'ye ya da genç Alman soyluları *junker*'lere yaklaşmaktaydılar.

Şövalye ve baronların oluşturduğu tabakada hâlâ güçlü bir zümre bilinci egemendi. Baron olmak, küçük yerel çevrede yu-

kariya ve aşağıya karşı özgür olmak demekti. Saraya girildiğinde ise gerçi kariyer yapabilen, fakat bağımsızlığım yitiren bir saray adamı olunuyordu.

Devrim, bu soyluların topraklarını kısmen ellerinden almış, onları siyasal yönden eşitlemiş olmalıdır. Buna karşın soyluluk, Fransa'da bile tam olarak tükenmemiştir. Bu tabaka Almanya'nın doğusunda, Avusturya – Macaristan'da ve İngiltere'de muhafazakâr tarım partisi olarak uzun bir süre daha tutunmuştur. Fontane'nin *Stechlin*'i, Glasworthy'nin üçlemesi *End of the Chapter*'daki (Bölüm Sonu) Charwells of Condaford Grange'lı Cherrel'lar ve d'Ormessons'nun *Au plaisier de Dieu*'sü, 19. ve hatta 20. yüzyılda bile soyluların inatla yaşamaya devam ettiğini göstermektedir!

Yeni Bürokratik Soylular

Gelişen devletlerin gereksinimlerinden dolayı 16. yüzyıldan bu yana, eski soyluların yanı sıra gitgide yeni bir soylu bürokratlar sınıfı oluşmuştu. Burjuva sınıfından hukukçular yönetime nüfuz etmeye başlamışlardı; çünkü bunun için bir üniversite eğitimi gerekliydi, gittikçe yetersizleşen örf ve âdet hukukunu tamamlamaya ya da onun yerini almaya başlayan Roma Hukuku'nu anlayabilmek için Latince bilmek zorunluydu. Bu hukukçulara soyluluk unvanı vermek gerekiyordu; çünkü prenslerin yanında böyle yüksek bir görevde soylu olmayan biri düşünülemiyordu. Böylece şövalyeliğe ilişkin eski soyluların, *noblesse d'épée*'nin (kılıç soyluları) yamında "türedi" olarak ortaya çıkan yüksek memur makamının cüppesi içinde yeni soylular, *noblesse de robe* (cüppe soyluları) oluşmuştu. Bununla birlikte eski soylular bazı durumlarda kendi konumlarını korumak için oğullarını üniversiteye gönderiyorlardı; ancak bunlar çoğu kez Hukuk Fakültesi'nin içki içen ve düello eden posasını oluşturuyorlardı. Fritz Wagner, bu geçiş döneminin memuriyeti hakkında şöyle demektedir.

Dinsel makamdan ücretli devlet hizmetine giden dolambaçlı yol, Prusya'da bile baba mirası karakterinden tam olarak kurtulamamıştır. Devlet memurluğu tabakası her yerde ince olarak kalmıştır; sadece İngiltere'de değil, bütün kıtada, çoğu kez körelmiş türde de olsa, özerkliğin sayısız biçimi kendini göstermekteydi. *Indigenats*'ın istemiyle yerlilerin ve sakinlerin kullandığı bölgesel etkilerin büyük rol oynadığı devlet ve zümre memuriyetinin bir karışımı söz konusuydu.

Yukarıda sözü edilen memuriyet öncelikle XIV. Louis Fransa'sında kendini göstermekteydi. Geç 18. yüzyıl gözlemcilerinden biri Fransız yargıçlar heyetinden, *parlaments*'dan, "Parisli avukatların savunmalarında ortaya koydukları görgü, ağırbaşlılık ve seçkinlik savlarının güçlülüğü ve geliştirmeyi bildikleri konuşma sanatı"ndan[8] hayranlıkla söz etmektedir.

Bourbonlar İspanyası ve sonraları Maria Theresia Avusturyası da Fransız örneğini izliyordu. Prusya'da geçiş, I. Friedrich Wilhelm (1713–40) döneminde olmuştur. 18. yüzyılda memurlar için özel okullar kurulmaya başlamıştı; imparatorlukta bunlara şövalye akademileri ya da maliye okulları adı veriliyordu. Württemberg Dükü Karl Eugen'in Solitude Şatosu'nda kurduğu ve Friedrich Schiller'in firar ederek uzaklaştığı okul olan Hohe Karlsschule bu konudaki ününü korumuştur.

Soylu bir Alman memurunun mesleki gelişimi çoğunlukla şu örneğe izliyordu: Memleket yönetiminde bulunan soylu bir memurun oğlu olmak, üniversitede ve olası başka yüksekokullarda –Göttingen tercih sebebidir– hukuk öğrenimi görmüş olmak, ardından prensliğin hizmetine geçiş; mümkünse bir süre Viyana'da, imparatorluğun yönetim yerinde bulunmak ve son olarak da bir Alman hükümdarının yanında göreve gelmek. Burada –bakan olarak– denenen şey eskiden kalma hukuk geleneğini düzenc sokmak, devlet bütçesini sağlam bir temelc oturtmak ve toplumsal reformları gerçekleştirmekti. Soylu memurun şansı varsa, hükümdar ona karşı her zaman lütufkâr davranırdı ve böy-

lece soylu memur da başladığı günlük işlerini sona erdirebilirdi. Ama şansı yoksa açık fikirli hükümdarın öldüğü, tahtın saray erkânı ve onun entrikalarından etkilenerek utamlası bir şekilde işine son veren yeni hükümdara teslim edildiği an gelir çatardı. Böylesi bir memur yazgısının çeşitli biçimlerini özellikle Württembergli hukukçu Johann Jakob von Moser (1701–85) yaşamıştı. Eski Württembergli soylu hukukçulardan gelen von Moser, ilkin Tübingen ve Frankfurt'ta kısa bir süre için hukuk profesörlüğü yapmıştı. 1747'de Hessen-Hamburg Landgrafı'mn yanında prensliğin hizmetine girmiş, ardından Stuttgart'ta Württembergli zümrenin bölge hukuk müşaviri olmuştu. Bu konumdayken hükümdarı Karl Eugen'in zorbaca eğilimlerini boşu boşuna durdurmayı denemişti. Anlaşmazlık öylesine büyümüştü ki, eski hukuku modern memleket siyasetiyle birleştirme denemesi işine gelecekte inandığı yoldan ayrılmadan devam etmesi için imparatorluğun müdahale etmesiyle kurtulana değin Dük, onu 1759'dan 1764'e kadar Hohentwiel'de gözaltında tutmuştu. Hukukla ilgili pek çok sayıdaki yayınında bu soylu hukukçular için ölçüt olabilecek tümceler bulunmaktadır:

> Görevlerimde ve yazılarımda asla bir parti yandaşı olmadım ve "kimin arabasına binersem, onun türküsünü çağırırım" ilkesini ömrüm boyunca hiç kabul etmedim. Bana göre haklılık haklılıktır, haksızlık da haksızlık. Bu durum beylerime, şeflerime ya da başkalarına, kime isterse ona denk düşebilir; bu yüzden ben ne beylerimin ne de bölgenin hizmetine girdim, ne herhangi bir vaatte bulunarak hareket ettim, ne de haksız ya da abartılı bulduğum bir şeyi savunmak için emir alarak zorunluluk duydum ya da tehditlerden korktum.
>
> Burada dürüst bir adamdan istisnasız bütün eylemlerinde her zaman namusuyla, doğru ve samimi tanıklık eden, hiçbir zaman ikiyüzlülük, ilgili ya da başka bir yan amacı olmaksızın, hatır ya da korku olmaksızın en iyi bilgi ve vicdana göre hareket eden bir adam anlıyorum.

Soylu memurların en önemli temsilcilerinin listesi uzundur. Küçük ya da büyük hemen hemen bütün saraylarda böyle bir soylu

memur vardır. Sadece Bourbonlar İspanyası'nda zaten gevşek hükümdarlar olan III. Carlos ve IV. Carlos döneminde aydınlanmacı bakanların sert ve nankör rolleri düşünülebilir. Örneğin, masonluk, ilerici düşünceler ve aristokrasinin misyonuna olan inancın biraraya getirildiği *Sociedades de los Amigos del País*'i (Barış Dostları Derneği) canlandırarak ekonomide büyük reformlar gerçekleştiren, ancak eğitim ve maliye konularında kısa bir etkinlikten sonra Paris'e büyükelçilik görevine sürülen Pedro Aranda ya da Campomanes anılabilir.

Bir süre yüksek yargıçlar heyeti, Bordeaux *Parlaments*'ı başkanlığı yapan, uygulamalı ve kuramsal düşüncelerinin toplamını 1748'de *Kanunların Ruhu Üzerine*'de coşku dolu bir halka sunan Montesquieu, soylu memurlardandır. Montesquieu burada Fransa için, kralın kişiliğine bağlı olmayan bir hukuki ve sosyal düzenin taslağını yapmaya çalışmıştır.

Bir süre en yüksek maliye danışmanlığı ve dışişleri bakanlığı yapan, akıllıca düşünceleri ve saray entrikaları arasında hiç de öyle mutlu olmayan, Parisli eski hizmet soylularından –babası Paris polis müdürü, büyükbabası Colbert'in hükümet danışmanı ve kendisi de hükümet danışmanı– olan bir başka Fransız, René-Louis d'Argenson (1694-1757) anılabilir. Ölümünden sonra 1764'te yayınlanan *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*'ı, ikinci bir *Kanunların Ruhu Üzerine* gibi etki yaratmıştır. Burada tebaanın yeri üzerine kralın bir görüşü yer almaktadır.

> Yasaların büyük girişimlere ilişkin olarak tebanın tüm doğal hareketini ve hareket gücünü koruması için ona bırakmak zorunda olduğu... özgürlüğün ölçüsü teba genel düzeni bozduğunda kesinlikle hiçbir ölçüsüzlüğe tahammül edemeyen bir ölçüsüzlüğün ölçüsü belki de hiç düşünülmemiştir.

Bu sadece Aydınlanma'nın düşüncesi değildi; bu, aynı zamanda devlet memuriyetindeki soyluların ya da genel olarak soyluların bağımsız düşünen bir üyesinin özgürlük anlayışına ilişkin ifadesiydi.

3. Ruhban Sınıfı

Rahipler, yani ruhban sınıfı temel olarak dünya düzeninin ilk zümresidir. Oysa –Katolik rahiplerinin tabi oldukları evlenme yasağı sonucunda– diğer zümrelerden oluşmak zorunda kaldığı için, bu zümre düzeni çerçevesinden çıkmıştır. Gerek soylular, gerekse burjuva ve köylü sınıfı, ruhban sınıfının oluşumu için dinsel zümrede, dindışı zümre düzeninin yeniden yansımasına çaba harcıyorlardı. Bunun dışında ruhban sınıfı Reform'dan bu yana birçok konuda birbirinden ayrılan, bununla birlikte ortak özellikler de gösteren Katolik ve Protestan gruplara ayrılmaktaydı.

Ruhban sınıfı, her zaman siyasal dünyanın içine yerleşmişti. Bu, hâlâ var oldukları ölçüde sabit yerleriyle parlamentolarda kendini göstermektedir. Alman *Reichstag*'ının ruhban sınıfına ait koltukları piskopos ve manastır başrahipleriyle doluydu; durum, imparatorluk çevrelerinde de aynıydı. Fransız zümreleri, ikinci derecedeki sınıfı oluşturan rahiplerin etkinliğini taşra parlamentolarında da tanımaktaydılar. İngiliz Lordlar Kamarası, ruhani ve cismani lordlardan oluşuyordu, bir başka deyişle burada Anglikan piskoposlarının vekilleri bulunmaktaydı. İster Katolik ister Protestan olsun, her devletin toplum düzeni içinde belirli bir yere sahip olan bir kilisesi vardı. Kilise her yerde sıkı bir biçimde örgütlenmişti; Kalvenci–Zwinglici reform kilisesi yandaşları bile, kilise cemaati başkanlığında piskopos benzeri bir yöneticiyi tanımaktaydılar.

Reform'da değişikliğe uğramayan kilise vakfından sağlanan gelirin parasal güvencesiyle her köyün bir papaz konutu ve bir kilisesi vardı. Papazlar eskisi gibi cemaatlerinin koyun çobanı olarak görülüyor, inanç sahipleri ve inançsızları denetliyorlardı. Kiliseye gitmek, doğal bir görevdi. Okullar ve sosyal yardım, köyün din adamının denetimi altındaydı. En aşağıdaki merci olarak dinsel ahlak ve yargıyı sunmaktaydı. Her ne kadar çoğu kez

köy meyhanesi ya da soyluların konutlarıyla rekabet etse de, kilise her iki tarafta da köyün merkeziydi. İkametgâhların çeşitli kilise cemaatlerindeki düzeni, kentlerde de yineleniyordu.

Din adamı, taşra çevrelerinde çoğunlukla tek aydındı. İlahiyat öğrenimi eskisi gibi ilk sırada yer aldığından, din adamları eğitimin asıl desteğini oluşturuyorlardı; hukukçular az, hekimler daha da azdı – sonuncular henüz bugünkü gibi görülmüyorlardı. İlahiyatçılar orta ve yüksek okullarda öğretmenlik yapıyor, sadece dinsel sınıfı değil, öğretmen sınıfını da oluşturuyorlardı.

Birçok yapı her iki mezhepte benzer olsa da, Avrupa'nın mezhepleşmesi yine de büyük farklılıklar yaratmıştı. Bu farklılıklar özellikle 17. yüzyılda vurgulanmıştı; ancak mezhepleşme 18. yüzyılda da halk arasında demir atmıştı. "Papacılar" ve "sapkınlar" eskisi gibi karşılıklı küçümseme içinde birbirlerine düşmandılar.

Birarada yaşamak zorunda kaldıkları yerlerde – Almanya, İsviçre ve 1685'e kadar Fransa gibi eşitlik ilkesine dayanan ülkelerde – örneğin köy kilisesine ikinci bir vaftiz suyu kabı ya da ikinci bir kürsü yerleştirilerek, can sıkıcı durumun sürekli olarak Protestanların gözünün önünde olmaması için Katolik korosunu bir perdeyle cemaat odasından, vaaz salonundan ayırarak, tam zamanında ve düzenli biçimde çan çalarak, mezarlığı ince bir titizlikle ikiye bölerek az çok Hristiyanca çözümler bulunana kadar bir yığın yerel anlaşmazlık ortaya çıkıyordu.

Voltaire 17. yüzyıl Fransası'ndaki durumu şöyle betimlemektedir:

> Krallık Konseyi, köylerde her iki mezhebin uğrunda savaştığı mezarlıklarla ilgili olarak öncelikle Katoliklere ait topraklarda bir reform kilisesi yapısı için, okullar için, söz konusu egemenlik sahiplerinin hakları için, cenazeler için, çan sesleri için müzakereler çıkarmalıydı; Protestanlar davalarını çok ender olarak kazanmışlardı.[9]

XIV. Louis, bu duruma 1685'te Fransız Protestanlığının etki ve heyecan uyandırmış kitlesel ilticalarına yol açan Nantes koruma

fermanını feshederek bir son vermiştir. Savoie dükleri tarafından Valdocuların* sınırdışı edilmesi de buna koşut olarak gerçekleşmiştir. Mülteciler Protestan komşu ülkelere, özellikle de belirli Alman prensliklerine sığınmışlardı; öyle ki Erlangen'da Fransız Protestanlarının bulunduğu bir semt ve Hessen'de ticari bir yerleşim birimi olan Karlshafen, onlar için kurulmuştu. Bunun yakınlarında Landgraf, *Gewissenruh* (Temiz Vicdan) ve *Göttstreu* (Tanrı'ya İman) adlı iki Valdo köyü kurmuştu. Diğer Valdo yerleşimleri Württemberg'de bulunmaktaydı.

Protestanlar 1711'de Polonya'dan sürülmüşlerdi. Heyecan uyandıran son bir sınır dışı edilme olayı, 1732'de Salzburg Başpiskoposluğu'nda Lutherci kalan Pinz ve Pongau'da gerçekleşmişti. Yaklaşık olarak 14.000 Salzburglu Protestan, öncelikle Prusya Kralı tarafından Doğu Prusya'ya yerleştirilmişti. Bir kısmı, Hristiyan Bilgisini İlerletme Cemiyeti'nin çağrısı üzerine denizaşırı İngiliz kolonisi Georgia'ya göçmüştü. Elbette Piemonte'de olduğu gibi Fransa'da da her türlü kovuşturmaya karşın Protestanlar kalmıştı ve bunlar gizliden gizliye "Çöl Kilisesi" ve "Alpler İsrail'i" olarak yeniden örgütleniyorlardı. Papazları Bern kantonundaki Lozan'da yetişiyordu. Fransa'da yüzyıl ortalarından başlayarak onlara karşı gittikçe daha hoşgörülü davranılır olmuştu; 1781'de II. Joseph ünlü hoşgörü yasasını çıkarmış ve böylece Katolik olmayan tüm gruplar sığınaklarından dışarı çıkmıştı. Bunun hemen ardından Viyana'da bir Lutherci kilise ve bir reform kilisesi kurulmuştu.

İngiltere Krallığı'nın Katolik İrlandalılara yaptığı baskı, Katoliklerin bu kovuşturma dalgalarının bir eşidir. İrlanda, Protestanlaşmaya karşı büyük ölçüde direnmişti. 17. yüzyılda giderek daha da sertleşmişti; çünkü İrlanda, İngiltere'deki tüm yeniden Katolikleşme çabalarına destek olmaktaydı. 1691'de III. William tarafından vaat edilen inanç özgürlüğü suya düşmüştü. Katolik okullar, Katolik mezhebine göre yapılan dersler ve yurtdışın-

Valdoculuk: 12. yüzyılda Petrus Waldus'un kurduğu Kalvenci tarikat. (ç.n.)

da okula gitmek yasaklanmıştı. Hükümler ancak yüzyıl sonuna doğru gevşemeye başlamıştı: 1778'de sadece kullanma hakkının veraset konusu olduğu taşınmaz malların mülkiyetine izin verilmiş, 1783'te Katolik mezhebine göre ibadet hakkı geri verilmiş ve Anglikan mezhebine göre ibadete katılma baskısı kaldırılmıştı. Ancak bu arada ülkenin kuzeydoğusu –Ulster– Protestanlaştırılmış ve böylece adanın geleceği üzerine büyük bir ipotek konmuştu.

Katolik Din Adamları

Latin Amerika'daki büyük sömürgeleriyle İspanya ve Portekiz, tüm İtalyan monarşi ve cumhuriyetleri, Fransa, Eski Avusturya ve Polonya Krallığı hep birlikte Batı Katolik kilisesine bağlı ülkeleri oluşturuyorlardı. Alman İmparatorluğu'nda Bavyera elektör prensliği, Main ve Ren'deki piskoposluk daireleri ve özellikle de güneydeki birçok küçük hükümdarlık Katolik mezhebindendi. Kantonların büyük bir çoğunluğunun –gerçekte daha küçük ve ekonomik yönden daha güçsüz olanların– hep birlikte Katolik olduğu İsviçre de buna benzer renkli bir görünüm sunuyordu. Bu, Katolik Avrupa'ydı. Burada ilk Hristiyanlaşmadan bu yana var olan en eski gelenek bilinçli olarak sürdürülmekteydi. Azizlere eskisi gibi içtenlikle saygı gösteriliyordu. Benedikten manastırları Ortaçağ kültürünü yansıtıyor, şövalye tarikatlarının şatoları Haçlı Seferleri'ni, Fransisken ve Dominiken manastırlarıysa Geç Ortaçağ kentlerindeki sosyal yardım çalışmalarını anımsatıyordu. Gerçekte Kapuçin tarikatı rahipleri köylü halka, Cizvitler de kültürlü insanlara yeni bir soluk getirmiş, romantik ve gotik üsluptaki pek çok kilise yerini barok üsluptaki kiliselere bırakmış ya da en azından üslup bakımından değişime uğramıştı. Bu, Katoliklik doğrultusunda yeni bir yönelimin dış kanıtıydı. Ortaçağ'ın sonbaharındaki gevşek, görece özgür ve oldukça renkli dünyanın yerini daha katı, daha tek yönlü bir dünya almıştı. Ancak İskandinavya, Almanya ve İsviçre'nin bir kısmıyla İn-

giltere'nin tümü ve bununla birlikte kilisenin "halk psikolojisi" yönünden büyük bir olasılıkla daha farklı olan belirli bir bölümü kaybedilmişti. Fransız Protestanlarına yapılan baskılara karşın Fransa'da Protestanların hâlâ varlığını sürdürmesi, böylesine kesin olan Fransız Aydınlanma hareketinde kendini gösteriyor olmalıydı!

İki İskandinav kralı, İngiltere ve Prusya kralları dışında kralların tümü Katolik mezhebindendi. Ancak tam da bu krallar, yönetim yeri hâlâ Roma olan kiliseyi sıkıntıya sokuyorlardı. Hükümdarlar uzun zamandır istemeyerek Roma'ya itaat ediyorlardı ve zamanla çeşitli imtiyazlar kazanmayı başarmışlardı. Gerçi Trento Konsili'nde (1563) Papa'ya ve papalık yönetimine eski iktidarı geri verilmeye, piskoposlar disiplin altına alınmaya çalışılmıştı; her yerde papalık yönetimine karşı oldukça itaatkâr din adamları kullanılıyordu. Ancak henüz 17. yüzyılda öncelikle Fransa'da, Roma yasalarını halka bildirmeden önce sınama eğilimi belirmişti. 18. yüzyılda Latin monarşileri de giderek bağımsızlaşmaya başlamışlardı. Hemen hemen tümü papalık yönetimi karşıtı bilinçli bir süreç geçirmişti. Portekiz'de ilk olarak Pombal, İspanya'da Aranda, İki Sicilya Krallığı'nda Tanucci olmak üzere bazı bakanlar özellikle okulları kilisenin elinden almaya, din adamlığı eğitimini denetlemeye ve ayrıca kiliseye ait malları sonunda devlet denetimi altına sokmaya çalışıyorlardı. Sonuçta Maria Theresia II. Joseph yönetimindeki Avusturya ve geniş bir alana yayılmış olan bağımlı bölgeleri de bundan etkilenmişti. II. Joseph sadece 1781'de hoşgörü yasasını çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda gayretli ve itaatkâr piskoposların yardımıyla Katolik Kilisesi'ni devlet kıskacına almaya da çalışmıştı. Söz konusu olan, Protestan prenslerin 250 yıl önce başlattıkları ve her şeyden önce "işe yaramayan" manastırların feshedilmesiyle kendini gösteren hareketin yinelenmesinden başka bir şey değildi.

Her ne kadar papalık yönetimi karşıtı bu hareketlerde devletin kiliseyi kıskacına almak istemesi söz konusuysa da, kilisenin geleneksel yapısı dokunulmaz olarak kalmıştı. Buna göre Katolik Kilisesi, bütün yüzyıl boyunca tümüyle bir önceki yüzyıldaki gibi bir görünüm sunmuştu.

Hiçbir tarikata bağlı olmayan Katolik din görevlilerinin en alt basamağında köylerdeki papazlık ya da papaz yardımcılığı makamında çalışan din adamları bulunmaktaydı. Deyim yerindeyse bu aşağı ruhban sınıfı çoğunlukla köy kökenliydi ve işte tam da bu nedenle halka oldukça bağlıydı. Eğitimini piskoposluk dairelerinin din adamı yetiştirme merkezinde alıyordu. Birincil görevi değişmeksizin ibadetti, bir başka deyişle günah çıkarmanın önemli bir rol oynadığı Tanrı yolunu bulmak için dinsel yol göstermeye bağlı olarak ayin yapmaktı. Latince ayin usulünde yetkinlik, entelektüel eğitimden daha önemliydi ve gerek kültürlü din adamları, gerekse ruhban sınıfından olmayanlar bunun eksikliğinden yakınıyorlardı. Fransız Katoliği Charles Péguy, yüzyılımızın başında bizzat şöyle demiştir: "Yahudiler üç bin yıldan bu yana, Protestanlar dört yüz yıldan bu yana okuyorlar, bense ancak büyükannemden bu yana." Bu acı saptama, köylü halk ve kentlerdeki alt tabakalar için geçerlidir. Yüksek ruhban sınıfında durum daha farklıdır.

Yüksek ruhban sınıfı –piskoposlar, piskoposluk sarayındaki ya da kentlerin kilise vakıflarındaki din adamları, kentlerde merkez kiliselerdeki ya da hükümdarlık sarayındaki din adamları– daha iyi bir düzeyde olmak zorundaydılar. Bu yüzyıl kültürlü ve akıllı *abbé*'lerle* doluydu; Fransız, İspanyol ve İtalyan yazınının önemli bir bölümü din adamlarınca yazılmıştı. Örneğin Abbé Nollet, Paris'teki en iyi fizik öğretmeni sayılıyordu. Abbé Mably, Fransız Devrimi'nin hazırlığında büyük bir önem taşımış olması gereken devlet ve ahlak felsefesine ilişkin yapıtları kaleme almıştı. Bu kültürlü ruhban sınıfı, kent burjuva sınıfı ve soylulardan oluşmaktaydı. Buna ek olarak Almanya'da piskoposluk daireleri, hâlâ ruhani ve dünyevi egemenliğin çifte karakterini taşıyorlardı. Piskoposluk ruhani daireleri içinde –ve bazen de buranın dışında– eski zamanlardan bu yana Mainz, Köln ve Trier seçmen başpiskoposlarının durumunda, ayrıca Lüttich, Mün-

Abbé: Başkeşiş (ç.n.)

ster, Würzburg, Bamberg ve Salzburg'da orta derecedeki bir Alman prensliğinin, örneğin Kurpfalz ya da Württemberg'in, niceliğine sahip olan hükümdarlara özgü bir egemenliği ellerinde bulunduruyorlardı. Örneğin Salzburg Başpiskoposu Viyana'ya gittiğinde, hükümdarlara özgü bir egemenliğin ihtişamıyla yolculuk etmekteydi. "Yanında sadece kişisel hizmetkârları değil, aynı zamanda mabeyincileri, saray danışmanı, dinsel konulardaki danışmanı da bulunuyordu; ayrıca kendi mutfak ekibi ve tatlıcısı da unutulmamalıdır. Bunun dışında küçük bir müzik grubu da maiyete dahildi."[10]

Viyana'daki papalık elçisi – Jansenci inanca bağlı Domenico Passionei – bir zamanlar Viyana'da "Episcopi Germaniae non sunt episcopi, sunt Domini" (Alman piskoposları piskopos değil, prenstir) demişti. Bu sözler, Konstanz Kardinali ve Başpiskoposu Franz Konrad Kasimir von Rodt-Bussmannshausen'ı kendi köylerinden birine bağlı bir din görevlisinin aşağıdaki betimlemesine uymaktadır:

> Bu yüksek rütbeli din adamı, ahlakın geniş bilgililiği ve kutsallığıyla olduğundan ziyade yüksek makamı, doğuştan kibirsizliği ve iri gövdesiyle saygınlık kazanmıştı... kendinden öncekiler gibi o da piskoposluk dairesini, ziyareti hiç de alışılmışın dışında olmayan piskopos yardımcısının kişiliğinde denetliyordu... körü körüne bir saygı duyduğu Cizvitlerin çoğunlukla kendisini yönetmelerine ve kendisine yol göstermelerine izin veriyordu, öyle ki bu tarikatın feshedilmesine ilişkin mühürlü belge ona takdim edildiği için, Roma'dan nasıl kaba bir ihtar almışsa, sofrada ikinci kez aynı şekilde bir köşeye atılmıştı. Görülmemiş bir av meraklısıydı: Çok sayıda avcıya ve av köpeğine bakıyor, arka tarafına avlanmış bir geyiğin bağlandığı bir faytonda Konstanz kentinin caddelerinden ve aç vatandaşlarının arasından geçerek zaferle piskoposluk merkezi Meersburg'a gidiyordu... Astlarına papalığa özgü terle sırılsıklam olduğunu gösterseydi ve yoksullar da onun hükümdarlara özgü gösterişinin kurumundansa gereğinden çok olan gelirini elde etselerdi, hatırası ne olağanüstü olurdu.[11]

Gerçekte burada taslağı çizilen papalığa özgü ideale yaklaşan

piskoposlar da vardı. XVI. Louis'ye kafa tutan ve Katolik bir reform hareketinin başında bulunan Fransız piskopos Fénelon, burada hepsi için örnekti. Münster Papaz Genel Vekili Franz Friedrich Wilhelm von Fürstenberg ya da Mainz Elektörü ve Başpiskoposu Emmerich Joseph von Breidbach-Dürresheim gibi kendilerini tebaasının daha iyi bir duruma gelmesine istekle adayan ya da bağlı bulundukları piskoposluk dairelerinin dinsel düzeyinin ilerlemesi için çok şey yapan piskoposlar vardı. Dindışı hükümdarlıklarla karşılaştırıldığında, dinsel olanların durumu genel olarak hiç de kötü değildi.

Ancak... *sunt domini* sözü, sadece Alman piskoposları için geçerli değildi. Gerçi örneğin Fransız piskoposları siyasal egemenliğe sahip değillerdi; fakat yine de 1785'te zamanın en ünlü mücevher parçasının kraliçe Marie-Antoniette için alınması ve ona armağan edilmesi yüzünden Fransa'nın en utanç verici saray skandallarından biri olan Gerdanlık Skandalı'nın gerçekleşmesine yol açan süs meraklısı Strasburg Piskoposu Prens-Kardinal Louis René von Rohan gibi büyük efendiler olabiliyorlardı. Böylesi din adamlarının yaşamlarının temeli, Fransız Devrimi'nin, sonunda 1793/94'te kilise ve Hristiyanlığı feshederek gideceği ölkeydi.

Yüksek ruhban sınıfına mensup bu din adamları, düpedüz, rastlantının dinsel bir kılığa soktuğu, tıpkı kardeşleri ve kuzenleri gibi sosyal sınıflarına uygun bir yaşam sürmek isteyen ve kiliseye özgü sorumluluklarıyla çoğu kez zerre kadar ilgilenmeyen soylulardı. Kiliseye ait yüksek makamlar, belirli ailelerin arpalıklarına dönüşmüştü. Çok sayıdaki çocuklarının gereksinimlerini buralardan karşılıyor ve aile siyasetine ilişkin etkilerini buralarda genişletiyorlardı.

Önceleri piskoposluk dairesinin yönetimi için düşünülen, ancak şimdi iyi gelirli asıl arpalıkları oluşturan din danışmanlığına giriş için 17. yüzyıldan bu yana imparatorlukta artık sadece dört soylu atanın, yani büyükanne ve büyükbabaların soyluluğunun, eski ve basit usulle tescil edilmesi istenmiyordu; aksine bu, 16 ataya, yani büyükanne ve büyükbabaların anne ve babalarına ka-

dar ve ara sıra da 32 ataya kadar çıkmıştı. Bazı başpiskoposların aile geleneğini bilmesi, başarı sağlıyordu.

Hiçbir tarikata bağlı olmayan din görevlilerine karşılık olarak bir de, manastırlarda çoğu kez soylu başrahip ve başrahibeleriyle -Almanya'da sıklıkla imparatorluğun belirlediği sınıfsal derecelere göre- değişik tarikatlara özgü kuralların daha katı biçimlerinden, değişik gelenek ve sosyal değerlerden gelen, değişik kökenli keşiş ve rahibeleriyle tarikata bağlı din görevlileri vardı. Karşı Reform'la birlikte manastırların eski yapısı üzerine, Kapuçin manastırları ve Cizvit kurullarının sıkı örülü ağı atılmıştı. Bunların yanı sıra öncelikle Katolik inançlarına göre belirlenmiş barok üsluptaki doğru yolun sıkı disiplinine hizmet eden Salezyon tarikatı rahibeleri, Kapuçin tarikatı rahibeleri, Eudesçiler, vb gibi daha yeni tarikatlar da vardı. Üyelerinin üçüncü ve o kadar da bağlayıcı olmayan bir kurala göre yaşadığı ruhban olmayan Tersiyer Tarikatı'mn kendinden geçme ayinleri, bazı soyluların şatosunda bulunan işkence aletleri içsel dindarlığın öncelikle kadınlarda 18. yüzyılda ölmediğini göstermektedir. Kadınlar için basit bir eğitimi Azize Ursula tarikatı veriyordu. Köy kökenli, kaba Kapuçin tarikatı rahipleri, eskisi gibi taşralı çevrelerde ya da kentli alt tabakalarda sade ve halka bağlı bir biçimde hiçbir tarikata mensup olmayan din görevlileri için uygun yardım olarak faaliyet gösteriyorlardı. Ancak hâlâ orta ve yüksek okulları yöneten zarif ve kültürlü Cizvitlerin elinden yüzyılın içinde güvenle sahip oldukları zemin alınmıştı; Papa 1773'te tarikatın zaten bazı devletlerde gerçekleştiği gibi olan feshedilmesini kararlaştırmıştı. Hiç şüphesiz bu, Katolik devletlerde Aydınlanma'nın geçici zaferi anlamına gelmekteydi. Bir Papa'ya -istemlerine karşı olsa da- papalık yönetimine verdiği desteği çekmesi için Katolik hükümdarlar tarafından baskı yapılabilmesi, bu yüzyılda papaların konumunun ne denli güçsüzleştiğini göstermektedir. Soylu ailelerden gelen bu sekiz İtalyan, papalık yönetimi karşıtı hareketlere boşu boşuna karşı koymaya çalışmışlardır. Krallar onlarla saygılı bir ilişki içine giriyor, ancak papalık yönetimi karşıtı bakanlarının kendilerine önerdikleri şeyi yapı-

yorlardı. Bir tek XIV. Benedictus (1740–58) dışında papalar, yazınsal–bilimsel dünya tarafından da pek ciddiye alınmıyorlardı. Papa, kendisine kilise devleti adını veren ve hükümdarı da kiliseye ait en yüksek unvanı taşıyan, kötü yönetilen, köhnemiş bir dinsel prenslikteki İtalyan bir prensten başka bir şey değildi. Napoleon önce ihtiyar Papa VI. Pius'u, ardından da halefi VII. Pius'u cezalandırmaksızın Roma'dan sürdürdüğünde ve onlara sürgüne gönderilen tutuklular gibi davranabildiğinde, en düşük noktaya ulaşmıştı.

Protestan Din Adamları

Yapısal olarak dışarıya kapalı Katolikliğin karşısında üç ana mezhep grubuna ayrılan farklı, Protestan bir dünya bulunuyordu. Lutherci grup birçok Alman prensliğini ve imparatorluk kentini, özellikle de daha büyük ülkeler olarak topluca Prusya Krallığı'nı, Saksonya ve Hannover elektör prensliklerini ve Württemberg Düklüğü'nün; ardından iki kuzey krallığı olan, Norveç'le Danimarka'yı ve Finlandiya'yla İsveç'i ve son olarak da Rusya tarafından yönetilen Baltık Bölgesi'ni, Estonya, Livonya ve Kurzeme'yi kuşatmaktaydı. Buna ek olarak Fransa'nın egemenliği altındaki Alsace ve Macaristan Krallığı'ndaki azınlıklar da vardı.

İsviçre'nin büyük bir çoğunluğu, Cenevre Cumhuriyeti ve Felemenk Cumhuriyeti –ve onunla birlikte sömürgeleri, özellikle Güney Afrika– reformcu gruptan, bir başka deyişle Zwinglici–Kalvenci mezheptendi. Bunların yanına Kurpfalz ve Hessen–Nassau gibi bazı Batı Alman prenslikleri, ayrıca İskoçya Krallığı'nda çoğunluğu, İngiltere'deyse azınlığı oluşturan Presbiteryenler katılmaktaydı. Fransız Protestanlığının geri kalan bölümü Fransa'da, özellikle de Güney Fransa'da bulunmaktaydı. Piemonte'deki bazı Alp vadilerinde barınmaya devam eden Valdoculara 18. yüzyılda devlet tarafından tahammül gösteriliyordu. Vaktiyle Osmanlı egemenliğindeki Macaristan'da nüfusun çoğu

Kalvenciydi. Bu mezhep grubunda reformdan geçmiş devlet diniyle bağımsız devletler ve reformcuların azınlık durumunu aldığı devletler birbirini dengelemekteydi. Göç nedeniyle Kuzey Amerika'daki yerleşimlerin büyük bir bölümü Kalvencilikten etkilenmişti; bununla birlikte Kalvenciler sadece bazı yerlerde – özellikle Massachusetts'ta – her şeyi tek başlarına belirliyorlardı.

Devlet kilisesinin üçüncü grubunu – İngiltere'de devlet kilisesi, İrlanda'da gerçekte çok güç durumda, İskoçya'daysa azınlıkta olan – Anglikanlar oluşturmaktaydı. Anglikanlara elbette İngiliz kolonilerinde de rastlanmaktaydı.

Reform bilindiği üzere, Reform'un devlet kiliselerinde bulunmayan daha radikal gruplarının küçük parçalara ayrılmasına yol açmıştı. Bazı ülkelerde – örneğin İsviçre'de – hâlâ Anabaptistler* vardı; ancak belirli aralıklarla kovuşturuluyorlardı. Sadece Felemenk ve İngiltere'de böyle *mezhepler*e yavaş yavaş tahammül gelişti. Avrupa'nın geri kalanında böyle bir şey olanaksızsa da, devletten bağımsız kiliselerin Amerikan sistemine giderek damgasını vurduğu İngiliz kolonilerinde olasıydı. Her ne kadar bunlar din ve toplum tarihinde önemli bir yer tutsalar da, 18. yüzyıl Avrupası'ndan hâlâ toplumla bütünleşmemiş, küçük gruplardı. 19. yüzyılın geç dönemlerine kadar toplumsal olarak salt devlet kilisesi geçerliydi ve burada da yalnızca üç olasılık vardı: Lutherci, reformcu ya da Anglikan.

Her ne kadar Reform Dönemi'nde ve özellikle de bağnaz 17. yüzyılda bu üç grup arasındaki dogmatik farklılıklar vurgulanmış ve Romalı ortak düşmandan olduğu gibi karşılıklı olarak birbirinden nefret edilmiş olsa da, bu üç grup bazı noktalarda benzeşmektedir.

Bu gruplar ulusal kilise biçiminde örgütlenmişlerdi. Söz konusu devlet – cumhuriyet ya da prenslik olması o kadar önemli

* *Anabaptistler*: 16. yüzyılda, küçük çocuklara uygulanan vaftizin her türlü kutsayıcı değerini yadsıyan ve din bilincine varmış yetişkinlerin yeniden vaftiz edilmeleri (genellikle suya sokularak) gerektiğini ileri süren Hristiyanlara ve tarikatlarına verilen ad (ç.n.).

değil – ve Hristiyan hükümet makamları olarak söz konusu hükümet makamları, aynı zamanda kiliseye karşı da sorumluydular. Katolik kilisesinin devlete karşı özgürlüğü, papalarının bağımsızlığı böylece ortadan kalkmış oluyordu. Din adamları devlet görevlilerinin bir parçası, hükümet makamlarının uzatılmış bir koluydu. Hükümdarlığa ilişkin kararnameler, kilise kürsüsünden duyuruluyordu. Din adamları elbette özel bir statüye, devlet içinde büyük bir sorumluluk ve etkiye sahipti.

Papazlar çok büyük ayırıcı özellikleri olan bir zümreydi. Örgütlenmişlerdi ve kendilerine ait bir yönetime sahiptiler. Piskoposluğa özgü Katolik düzen, Anglikanlıkta da sürdürülmekteydi. Luthercilerde Protestan başpapazları ve yönetim dairelerini, reformcularda da başpapazları (*antistes*) ve kent papazları meclislerini, bazı ülkelerde de –açıkça, örneğin Graubünden Cumhuriyeti ve Neuenburg (Neuchâtel) Prensliği'nde– zümre toplantısı olarak bütün papazların ruhani meclislerini görmekteyiz. Manastırlar ve benzeri kurumlar ortadan kalktığı, din adamlarının sayısı etkili bir biçimde azaldığı için bütün sorumluluk tek başına papazın omuzlarına binmişti. Görevi vaaz vermek, bir başka deyişle Kutsal Metinler'in tefsiri şeklinde metin açıklamaktı. Zorunlu Kateşizm dersleri, ilköğretim okullarının sıkılaştırılmasına yol açmıştı; aynı zamanda bu dersler okur-yazar olmamaya karşı 200 yıldan bu yana sürdürülen savaşın da bir parçasıydı. Yoksullara yapılan ve yeniden düzenlenen yardımla –sadece *layık yoksullara*– yeni bir iş ahlakına uyulmaktaydı. Eski dinsel mahkemeler, reform her papazlık bölgesindeki ahlak mahkemesinin özel biçimini almıştı. Ruhban sınıfından olmayanlar yoğun bir şekilde buraya başvuruyorlardı; çünkü bu mahkemeler cemaat ileri gelenlerinden oluşuyordu ve papaz sadece üye olarak burada bulunuyordu. Tüm sistem, entelektüel öğretime ve özel amaçlı eğitime uygun duruma sokulmuştu. Pedagojik itkileriyle birlikte tüm bunlar 18. yüzyılda zahmetsizce yapılabiliyor ve pekiştirilebiliyordu.

Katoliklerde olduğu gibi, öğretmenlik yine din adamlarının

elindeydi – ancak devlete ait okul sisteminde uluslararası ölçekte izi sürülen Cizvitlerden daha güçlü bir şekilde yerleşmişlerdi.

Eğitimde ağırlık Latin, Yunan ve İbrani filolojilerinde, bir başka deyişle Kitabı Mukaddes dillerindeydi. Liturji güçlü bir şekilde azaldığından, bilimsel öğrenim için daha fazla enerji harcanabiliyordu. Katolik eğitim ile birlikte genel, hümanist bir temel kalmıştı.

Din adamlarının 16. yüzyılda kısmen hâlâ köy olan sosyal kökeni, giderek kentleşmeye ve burjuvalaşmaya başlamıştı. Dinsel meslek, zanaatkârların küçük burjuvalıktan terfi ettikleri bir meslekti. Kısa bir süre sonra gerçek papazlık hanedanları oluşmuştu. Protestan ruhban sınıfı, söz konusu memleketin bilgili yüksek tabakasıydı. İlahiyatçılar sadece din adamı olarak değil, aynı zamanda aydın olarak da saygı görüyorlardı. Katolik geçmişinden ötürü ihtiyatlı olarak sürdürülen dinsel makamlar, az çok yeterli bir geçim ve entelektüel çalışma için yeterli boş zaman sağlıyorlardı.

Protestan kiliseleri –Karşı Reform'un Katolik din adamları için daha da artırdığı– evlenme yasağı baskısını bilinçli olarak ortadan kaldırdıklarından, yeni bir sosyal kurum olan "Protestan papaz konutu"nu, bir başka deyişle burjuva tarzının 16. yüzyılda bir yenilik olarak gelişen, 17. yüzyılda sağlamlaşan ve 18. yüzyılda da en parlak dönemini yaşayan bir örnek aileyi, yani papaz eşi ve papaz çocuklarıyla papaz ailesini yaratmıştı. Burada özellikle kadın için yeni bir konum yaratılmıştı; çünkü kadının, papazlık cemaati içinde dünyevi erdemlerin örneğini oluşturması gerekiyordu. Çoğu kez kendisi de bir papaz konutundan gelen papaz eşi, dengi bir eş olmalıydı. Her zaman birkaç yüz kişi başına, bir sürü çocuğuyla bir papaz ailesi düşüyordu,. Bu çocuklardan en azından bir tanesi, çoğunlukla yine papazlık mesleğini seçiyordu; kız çocuklarıysa papazlarla evlenebilirlerdi. Böylece entelektüel bir miras, kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. Daha önce adı geçen papazlık hanedanları, bütün Protestan memleketler için tipik bir olgudur. Yaşam tarzı ülkeden ülkeye farklılaşmaktaydı. İngiltere'de Anglikan din adamları, çoğunlukla *gentry* ile

kaynaşmıştı. Fransa'da 1695'te tasfiye edilen Protestan papazlık zümresi, büyük burjuva bir görünüme sahipti. İsviçre'de bu yapı, özellikle başkent çevreleri ve kentin ileri gelenleriyle olan rastlantısal ilişkilerle kentsel-burjuva çevrelere dayanıyordu. Resmî görevli tipine Lutherci eğilimdekilerin daha yakın olduğu ve her ne kadar sadece rastlantısal olarak soylularla evlenseler de saray vaizleri ile Protestan başpapazlarının soylularla toplumsal bağlantı içinde bulunduğu Almanya ve İskandinavya'da da benzer bir durum yaşanıyordu.

Uzak ülkelerde açlık çeken papazlık görev bölgelerinin bulunduğu ve papaz vekilliği döneminin soyluların yanında ya da Latince'nin ana ders olarak okutulduğu okullarda çoğu kez sade ve eziyetli bir çömezlikle uzun, sıkıntılı bir yol olduğu da elbette unutulmamalıdır. Tanrı'nın sözüne dayandırılan bağımsızlığı güçlü biçimde savunmaktansa, yöneticilere boyun eğilmesine şaşmamak gerek.

İster Cornwall ve Yorkshire arasındaki bir kontlukta, ister İsveç'teki Dalerne'de, ister Brandenburg sınır beyliğinde, ister Württemberg Düklüğü'nde, ister Waadt'taki Jura Dağlarında, ister Graubünden Engadin'inde olsun; ister İngiliz, ister İsveçli, ister Kuzey Almanyalı, ister Suebyalı, ister Fransız, ister Raetia-Roman olsun, sonunda her yerde Vossens'ın *Luise*'inde idil tarzında yüceltilen ya da Goldsmith'in nezaketle espri konusu yapılan *Wakefield Papazı*'nda espri konusu yapılan aynı papaz konutu tipine rastlanır.

4. Kentli Orta Sınıf

Cumhuriyette ve Monarşide Orta Sınıf

"Üçüncü sınıf"* kavramından insanlığın geri kalanı, bir başka deyişle ezici çoğunluk anlaşılmaktadır. Ancak üçüncü sınıf, uzun zaman önce bölümlenmişti; kentlerde etkin olan burjuvalar ve toprağı işleyen köylüler, en azından ilk bakışta ayırt edilebiliyorlardı.

Jerzy Wojtowicz, 18. yüzyılda kentler hakkındaki kitabında şöyle demektedir:

> Avrupa'da Aydınlanma Dönemi'nin kentleri, 18. yüzyılın ilk yarısında bile hâlâ görülen savaşlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar çağından sonra hızlı bir ilerleme evresine girmişlerdi. Yeni sanayi kollarının oluşumu, köylerden gelen büyük insan kitlelerinin akını, siyasal yaşamın ve ticaretin gelişimi –tüm bunlar, kentlerin gelişimini teşvik ediyordu– uç noktasında 800 ila 900 bin nüfusla Londra'nın bulunduğu İngiliz kentleri, en hızlı gelişimi gösteriyordu. Devrimden önce Fransa'da 1175 kent vardı; bunlardan 60'ının nüfusu 10 binden fazlaydı. En büyük kent, 600 bin nüfusla Paris'ti. 160 bin nüfusuyla Madrid ve Lizbon, İber Yarımadası'ndaki en büyük kentlerdi. Bunun dışında Büyük Sejm dönemindeki Varşova, Berlin, Viyana, Amsterdam Avrupa'nın en büyük kentlerindendi.

Orta sınıf, daha 12. ve 13. yüzyıllarda, soyluların ve din adamlarının hesaba katmaları gereken ekonomik ve siyasal bir etmen durumuna gelmişti. Alman *Reichstag*'ında kentlilere ait koltuklar ya da İngiliz Avam Kamarası'ndaki *Borough*'lar vekilliği gibi, monarşilerin parlamentolarında hâlâ varlığını koruyan, sağ-

* Ortaçağ boyunca sırasıyla üç önemli sınıf vardı: Soylular, din adamları ve kentliler. "Dördüncü sınıf" ise Fransız Devrimi'yle ortaya çıkmış olup, işçiler ve köylüleri temsil etmektedir (ç.n.).

lam, kentli temsilciliklerin kökeni Geç Ortaçağ'dı. Kentler, Avrupa'nın sadece küçük bir kısmında bağımsız cumhuriyetlere dönüşmeyi başarabilmişlerdir. 15. yüzyılda kentsel ve kırsal toplulukların birliğinden dinsel ve siyasal amaçlı konfederasyonlar ve 16. yüzyılın sonunda da Birleşik Felemenk Cumhuriyeti oluşmuştur. İtalyan kent hareketinden geriye şehir devleti olarak Venedik, Cenoviz, Lucca ve San Marino kalmış, Ragusa 1718'de Osmanlılara vergi ödemeyi bırakmıştır. Avrupa'nın tüm diğer kentleri, bir monarşinin maiyetinde bulunuyordu. En bağımsız olanları, Alman imparatorluk kentleriydi. 1803'te hâlâ elli kent sayılmaktaydı. Frankfurt, Nürnberg, Augsburg ve öncelikle de Hansa* Birliği'ni oluşturan üç kent, Bremen, Hamburg ve Lübeck hâlâ önemliydi. Sonraları ve kentler Schwabisch-Hall gibi en azından hâlâ gerçek bir devlet toprağına sahip olan ya da deyim yerindeyse, Federsee'deki köyleşmiş Buchau gibi kentlerin karşısında ağırlık kaybetmişlerdir. Örnek olarak burada el almak istediğimiz Konstanz Gölü kıyısındaki Lindau gibi bir kent, orta dereceli ve hâlâ oldukça güçlü bir pozisyonda bulunmaktadır: Avusturyalı devlet adamı Kont Karl von Zizendorf'un 1764'te bu kent hakkında kaleme aldığı betimlemeyi okuyalım:

> Özgür imparatorluk kenti Lindau, göldeki en en iyi limana sahiptir. Lindau, Konstanz Gölü'ndeki iki ada üzerinde bulunmaktadır
>
> Nüfusun çoğu Protestandır; bununla birlikte orada, değerli kadınlarımız için Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun prensesi olan manastır başrahibesinden ve yetiştirme yurdundan olanlarla evlenebilen 12 soylu kadın kilise hukuku uzmanından oluşan Katolik, bağımsız, dindışı, aracısız bir kız yetiştirme yurdu vardır.
>
> Kentte 500 yurttaş ve birkaç yüz bin nüfus hesap edilmektedir.
>
> *Reichstag*'da Schwaben grubunun imparatorluk kentleri arasında on beşinci, Schawaben çevrelerindeki imparatorluk kentleri arasındaysa on ikinci sırayı almaktadır.
>
> Lindau imparatorluk kentinin görülmeye değer yerleri vardır... Yüksek ve aşağı kent yönetimine bağlı üç köy, daha küçük köyler

Hansa: "Birlik", "grup" anlamına gelen erken dönem Yukarı Almanca sözcük; Ortaçağ'da Almanya, İngiltere ve Fransa'nın kuzeyinde kurulan tüccarlar birliği (ç.n.).

ve şatolar bulunmaktadır; başka yerlerle birlikte dördüncü köyün üzerindeyse, kentin sadece aşağı yönetiminin otoritesi vardır.

Hermann Heimpel, kendi çocukluğuna bakarak bu küçük cumhuriyetin olağanüstülüğünü şu sözlerle yazıya dökmüştür.

> Lindau, küçük bir kentti; bununla birlikte kardeşi olan imparatorluk kentleri gibi ruhsuzlaşmış ve körelmiş bir küçük kent değildi. Göl ona genişliğini, esenliğini, sınırındaki ve dağ geçitlerinin eteklerindeki durumunu ve tarihini veriyordu. Yabancıların trafiği, tahıl ticaretinin zararını karşılıyordu. Lindau'lular yabancıları sevmediklerini belli etseler de, onlarla birlikte yaşıyorlardı. Ziyaretler çok olurdu ve ikram zengindi. İnsanlar kendilerini konuklarına adar, işlerini sabahın erken saatlerinde tamamlar ve bayramlarını öğleden sonra kutlarlardı. Zengin ve neşeliydiler; Pfander ve Gebhardsberg'de bol bol ve ölçülü şarap içerlerdi. Kitap okunduğundan daha fazla yaşanıyordu...

Bu betimleme tümüyle, Lindau'nun henüz bir imparatorluk kenti olduğu ve Bavyera hükümdarına bağlı olmadığı zamanlara denk düşmektedir.

Mütevazı biçimi kavrayabilmek için, imparatorluk kenti Lindau'yu, ona 20 kilometre uzaklıkta olan bir sonraki imparatorluk kenti Buchhorn'la karşılaştırabiliriz. Zinzendorf burada şöyle betimlemektedir:

> Halkı Katolik Kilisesi'ne bağlı olan Buchorn, Konstanz Gölü kıyısında bir özgür imparatorluk kentidir. Yaklaşık 60 yurttaşı vardır. Halkı, bütün Schwaben'daki en saf halk sayılmaktadır; arkalarından Meissen'li Schilda gibi şilik denmektedir. Kent çok yoksuldur; ancak Bavyera tuzunun satışları onlara bir parça kazanç sağlamaktadır.

1803'te imparatorluk zümresinin tasfiyesinden sonra bu imparatorluk kentinin, krallığa ait Württemberg'deki Friedrichshafen'la birleşmesinde şaşılacak bir şey yoktur!

İngiliz *borough*'ları, imparatorluk kentlerine benzer bağımsız bir konuma sahipti. Burada da büyük bir eşitsizlik görülmekteydi. Londra, dünya kentiydi ve parlamentoya egemen olabiliyordu. Değerli katedral kentleri, en azından hâlâ bölgesel merkezlerdi. Ancak tümüyle köyleşmiş olan ya da eski devlet topraklarında –örneğin bir çayırda ya da faaliyette olmayan bir tuz ocağında– hâlâ parlamento üyesi atama yetkisi bulunan, ancak artık var olmayan kentler de vardı. 1832'de Reform Yasası'yla birlikte bu "kokuşmuş *borough*'lar"ın sonu gelmiş ve uzun zamandır ilerleyen yeni kentler –örneğin Birmingham gibi– parlamentoda yer alabilmişlerdi.

Diğer kentler sarayın egemen olduğu başkentler, krallığa ait memuriyetleriyle yönetim merkezleri, garnizon kentleri, ticaret metropolleri, bölgesel papaz merkezleri ya da geçip gitmiş bir ihtişamın içinde neşelenilen küçük, uyuyakalmış taşra kentçikleriydi. Elbette bunlar, hâlâ kendilerine ait bir kent yönetimine sahiptiler. Ancak Fransa'da örneğin 1680'den bu yana kent yöneticileri kent konseyleri tarafından değil, merkezî yönetim tarafından atanmaktaydı. Böylesi kentlerde önemli olan her şey, artık yerel yurttaşların kentle ilgili kararlarına bağlı değildi. Buralarda yurttaş olmakla gerçek anlamda gurur duyulmuyor, bundan gerçek bir tat alınmıyordu; çünkü cumhuriyetin eski büyüklük duygusu, tarihsel bilinç yoktu ve soylular dünyası tarafından çepeçevre sarılmıştı.

İster cumhuriyet ister bağımlı kent olsun, nüfusun işleri ve sosyal bileşimler benzerdi. Yurttaşlar hâlâ, vaktiyle kentlere damgasını vuran geleneksel zanaatlarla uğraşıyordu. Durum ve koşullara göre ticaret, değişik derecelerde önem taşıyabilir ve zanaattan ticari özelliklerle birlikte sanayiye dönüşerek gelişebilirdi. Yurttaşların bir kısmı kent yönetiminde, çoğunlukla da ek görevde, görevliydi. Din adamları, yurttaşların hiç de önemsiz olmayan bir kısmı, Zürich'te nüfusun altıda birini, oluşturmaktaydı. Daha büyük kentler, birden fazla kiliseye sahipti; Katolik Kilisesi, olağan manastırlar üzerinde hak sahibiydi: Fransisken, Kapuçin, Dominiken, Yoksul Claris, Azize Ursula manastırları

ve Cizvitler kurulu üzerinde. Sonuncusu, Protestan kentlerinde Latince'nin ana ders olarak okutulduğu okulların yerini tutmaktaydı. Bazı kentler, bir üniversitenin ya da bir yüksek okulun merkeziydi. Böylece ruhban sınıfının yanı sıra ilahiyatçılar, hukukçular ve birkaç hekimden oluşan bir öğretmenler sınıfı ortaya çıkmıştı. Avukatlar ve eczacılar, daha büyük kentlerin akademik karakterini tamamlıyorlardı. Burjuvalar iyi bir öğrenim sayesinde belirli bir kültüre sahipti. Çok kitap okunuyordu; dinsel doğa açıklamaları, ahlak öğretisi ve de tüm dünyadan ilginç olaylar üzerine kitaplar tercih ediliyordu. Siyasal görüşler, aynı zamanda tarihe duyulan ilginin de çoğalmasına neden olmaktaydı. Yönetimin çekip çevrildiği küçük ya da daha büyük bir devlet arazisi, genellikle kente aitti. Venedik, çok üstün olmak üzere en büyük devlet arazisine sahipti: Como Gölü'nden Friuli'ye kadar *anakara*, Adriyatik Denizi sahil ve Batı Yunanistan açıklarındaki İyon Adaları. Cenevız, Ligurya sahillerini elinde bulunduruyordu; Lucca, orta büyüklükteki bir art bölgenin sahibiydi. Hall, Nürnberg, Rothenburg, Ulm ve Rottweil, orta büyüklükteki bir İsviçre kantonunun hacmindeydi. Cenevre'nin kapılarından İsviçre'nin ortasına kadar Bern, Alplerin en büyük şehir devletiydi. Cumhuriyet armasında, Bern Ayısı'nın tepesinde bir taç vardı ve belediye başkanına da bir taht verilmişti. Bern'in devlet arazisi, yaklaşık Württemberg Düklüğü kadardı.

14. ve 15. yüzyılların demokratik yaklaşımlarından –lonca hareketinden– çoğunlukla sadece bir yansıma kalmıştı. Gerçi lonca başkanları çoğu kez hâlâ yönetimde bulunuyordu; fakat asıl iktidar, genellikle soylulara özgü bir yaşam süren ve çoğunlukla küçük çiftlikleri olan toprak sahibi kent ileri gelenlerine ya da ekonomik yönden oluşturdukları kilit mevkileriyle ticaret adamlarına ait oligarşinin elindeydi. Kentler tarihi içsel hareketlerle, loncaların tepkileriyle, tüccarlara karşı zanaatkârlarla ve belediye meclisinde görev yapan kent ileri gelenlerine karşı tüccarlarla doludur. Bütün yüzyıl boyunca bu savaş, en sert biçimde, sanayileşmiş kentin büyük girişimcilerinin, kent yönetiminde bulunan eski ailelere başkaldırdığı ve işçilerin de savaşa katıldı-

ğı Cenevre Cumhuriyeti'nde yapılmıştır. "Cenevre yurttaşı" Rousseau uğruna yapılan ideolojik tartışma, bu yerel anlaşmazlığın genel karakterini belirlemektedir. Kent ileri gelenleri, bazı başarılardan sonra 1782 Fransa, Savoia ve Bern monarşi ve aristokrasilerinin birleşik, silahlı bir müdahalesiyle yeniden haklarını kazanmıştır. Felemenk gibi Cenevre de Paris Devrimi'nin provasıdır ama, karşı devrimin zaferiyle sonuçlanmıştır.

Ayrıca, yurttaşlar, hiçbir şekilde kentin tüm halkından oluşmuyordu. 16. yüzyılda vatandaşlık hakları kapatılmaya ve yeni kabuller pek yapılmamaya başlamıştı. Augsburg, 18. yüzyılda 30.000 nüfusta 6000 yurttaşa sahip olmalıdır. O halde yurttaşlık, aşağıya doğru kapanmış, aristokratik ve oligarşik özellikler kazanmıştı. Cumhuriyetçi eşitlik, sadece kentin –gerçekte zengin ve yoksul için olan– vatandaşlık haklarına sahip olanlar arasında geçerliydi. Cumhuriyetçilerin kral karşısında çıkarmayıp başlarında tutabildikleri simgesel başlık olan özgürlük şapkası, eskisi gibi prens tacının bir eşiydi. Ancak bu arada taç ve özgürlük şapkası eskimişti...

Tüccarlar

Tüccarlar, uzun zamandan bu yana kentlerdeki ilerlemeci öğeyi oluşturuyorlardı. 18. yüzyıl, ticarete yeni olanaklar ve sanayiye de geniş bir boyut kazandırmıştı. İnsanlığın gereksinimleri daha iddialı olmuştu. Wojtowicz'i bir daha alıntılayalım:

> Ticaret ve sanayi alanlarında da önemli değişimler oluyordu. İngiltere, Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra deniz ve sömürge gücü olarak ilk sıraya yerleşmişti; çünkü gemileri, yerkürenin hemen her noktasına ulaşıyordu; Avrupa'da Fransa ve ardından Felemenk, ticarette hâlâ büyük önem taşıyordu. Deniz ve sömürge ticaretinin yanı sıra iç ticaret de gelişmişti; uluslararası fuarlar, özellikle de ünlü Leipzig Fuarı büyük önem kazanmıştı. Kapitalist düzenin gelişimi iyiye gidiyordu; kapitalist düzen, en güçlü biçimde İngiltere'de gelişiyordu. Bununla birlikte diğer Avrupa ülkelerinde de, ileri derece-

de gelişen sanayi bölgeleri belirmişti, örneğin Belçika'da Verviers Bölgesi, İsviçre'nin bazı kantonları, Silezya'da keten sanayi bölgesi. Devletin destek politikasının Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra önemli sonuçlar verdiği Almanya'da, öncelikle Saksonya ve de devlet makamlarının, bazı üretim dallarının gelişimini teşvik ettiği Prusya'da sanayi, güçlü bir şekilde gelişmişti.

Avrupalı tüccarlar, giderek daha yoğun bir şekilde denizaşırı bölgelere giriyorlardı; Avrupa'da 17. yüzyılın deniz yolu sistemi ve daha uygun taşıma olanakları için gittikçe iyileşen yol ağları yapılmaktaydı. Merkezî üretimden farklı olan üretim biçiminde – bir başka deyişle tüccarlar için kentlerde yapılan örgü ve dokuma ürünlerinin taşraya taşınmasında – sanayileşme, yavaş yavaş fabrikalaşmaya başlamıştı. Söz konusu olan, ilk önce tekstil fabrikasyonuydu; bununla birlikte eski saat sanayii üzerinden makine üretimi, giderek daha fazla önem kazanıyordu. Buhar gücü keşfedilmiş ve 18. yüzyılın sonlarına doğru fabrikasyon için teknik olarak kullanılabilir duruma gelmişti.

Orta derecedeki ticaretiyle önem taşıyan imparatorluk kenti Lindau'yu bir kez daha örnek olarak ele alabiliriz. Heimpel, özetle şunları söylemektedir:

> Bu kent, yeniden bir Germen İmparatorluğu ortaya çıkmadan çok önceleri bile, ticaretini Akdeniz'e kadar uzatmıştı. Lindau'da eski belgeleri okumaksızın Livorno ve Trieste'den, Korfu ve Atina'dan haber alınabildi. Bu dünya ve memleket birbirine bağlıydı. Kent, küçük bir Zürich gibi renkli ve neşeli bir şekilde Konstanz Gölü'ne, mütevazı Ceneviz gibi Schwabe Denizi'ne göz kırpıyordu.

Lindau her şeyden önce ticaretle uğraşan, ancak ketende üretimi ticaretle birleştiren bir kent örneğidir. Zanaat ve ticaret, birçok kentte girişime dönüşmektedir: Hammadde alımı, bir işletme için taşrada, evde yapılan işin işlenmesi, yapılan işin kentte işlenerek değerli hale sokulması, yurtdışına satış.

Ticari işletmenin merkezi hâlâ tüccarın depolarının, bürosunun ve evinin aynı çatı altında bulunduğu, kentteki eviydi. Çoğu

kez eşi tarafından desteklenen bir tüccar, bütün işi az bir personelle yürütmekte ve gözetim altında tutmaktaydı. Buna ek olarak bir de –bu özellikle cumhuriyetler için geçerlidir– kent siyasetine bağlanım söz konusuydu. Cumhuriyete karşı duyulan sorumluluğun ve ticari ilginin bu ayrılması zor karışımı, zamanın az ya da çok bir kısmını kente ayırmayı anlaşılır kılmaktaydı.

Friedrich Carl von Moser, tüccarlar için karanlık bir tablo çiziyordu. Felemenk'teki bir ikametinden şöyle söz etmektedir:

> Yoğun deniz havası altında sadece tüccarlar arasında değil, aynı zamanda daha çok, hoşnutluğun, yüce gönüllülüğün, beğeninin ve gizlilikten arınmışlığın aranıp bulunduğu sanılan insanlar arasında da sahip olma ve verme, kazanma ve kaybetme, tasarruf etme ve toplamaya dair bitmek tükenmek bilmeyen, günlük, genel ve tiksindirici lakırdılardan başka derin bir soluk alınamıyor... kamu ruhu, tüccarın ruhudur. Yönetimin efendileri hakkında, bir bayanın onları karakterize eden sözlerini söylemeyi henüz göze alamıyorum: *"Ce n'est plus la Republique, c'est un Corps de marchands, soumis au Prince d'Orange"* (Bu artık bir Cumhuriyet değil, Oranje Prensi'nin denetiminde bir limited şirkettir); ancak bu tablo, 30 ya da 40 yıl içinde buna daha çok benzeyecektir. Eski cumhuriyetçiler ve onlarla birlikte özgürlüğe duydukları sevgi, eski ve doğru ilkeleri tamamıyla ölmüştür; devlete ait makamların ve kazançlı hizmetlerin hizmetindeki prensin iktidarı, daha şimdiden birçok ailenin önünde eğilmekte ve onlara dalkavukluk etmektedir; halefleri bunu daha da iyi öğreneceklerdir.

Ticaretle ilgilenen cumhuriyetçiler, Felemenk'in bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana sadece Katolik İspanya'ya değil, aynı zamanda bir o kadar da Oranje Hanedanı'na ve onun eklentisi olan taşra soylularına da karşı koyan Felemenkli tüccarlar, yönetimdeki Alman soylularına eskisi gibi görünmemekteydiler. En azından, bu eski cumhuriyetçiler 1785' de modern yurtseverler olarak Oranje Prensi'ne bir kez daha başkaldırmışlardı. Ancak bundan iki yıl sonra, tıpkı 1782'de Cenevre tüccarlarının olduğu gibi, Prusya kökenli karşı devrimci bir müdahalenin kurbanı olacaklardı.

İki aristokratik rejimde görülen bu başarısızlıklara karşın tüccarların, her yerde giderek daha da zenginleştikleri bir gerçekti. Zenginlikleri, küçük burjuva kentlerin ölçülerini zorluyordu. Dar sokaklardaki eski ticarethaneler artık yetmemekteydi. Gerektiğinde layık olduğu şekilde temsil edebilecek daha güzel ticarethaneler kurmak ya da yıkıp yerine ticari bir saray yapmak isteniyordu. Tıpkı soylular gibi tüccarlar da, özgür ve toplumsal olarak daha seçkin bir şekilde hareket edebilecekleri taşrada ev sahibi olmak istiyorlardı. Tüccarlar, cumhuriyetin koşullarında iktidarı ele geçirmiş ve loncalara girmişlerdi. Nüfuzlu ve saygındılar. Ancak soyluların gözünde sonradan görme, "türedi" olarak kalmışlardı. Tüccarların ince ve soylu uğraşlar için, av, kumar ve kadınlar için zamanı yoktu. Çok yoğun çalışıp püriten bir yaşam sürüyorlardı.

Monarşiler, vaktiyle yüksek devlet makamlarını soyluların arasına yerleştirebilmiş, ancak tüccarları bu konuya sadece küçük ölçüde dahil edebilmişti – çünkü "karabiber çuvalları", hukukçulardan daha değersiz sayılmaktaydı. Eski kent ileri gelenlerine ve eski taşra soylularına karşı verilen savaş, Cenevre ve Felemenk'te başarısızlıkla sonuçlanmıştı; Fransız Devrimi'nden başlayarak ticaretle ilgilenen sanayiciler tabakası –büyük burjuvazi olarak–, krallıkla birlikte ya da onsuz, tüm dünyada zafer alayına çıkacaktı!

Zanaatkârlar

Tüccarlar ve zanaatkârlar, kenti şimdiki durumuna getirmişlerdi. Ancak görmüş olduğumuz gibi, loncaların kente egemen olduğu ve ilerici öğeyi oluşturduğu zamanlar geride kalmıştı. Loncalar, özellikle cumhuriyetlerde hâlâ işler durumdaydı, ancak çoğu kez sadece zanaatların eski imtiyazlarının ürkekçe korunmasını amaçlayan lonca üyelerinin ve merkezlerinin toplumsal buluşma yerleri olarak. Taşraya karşı kentlerin konumu korunmaya ve köylerde bağımsız zanaatların gelişmesi engellenmeye ça-

lışılıyordu; öte yandan zanaat işletmelerini fabrikaya dönüştürme tehdidinde bulunan girişimcilerin yükselmesi büyük bir kıskançlıkla izlenmekteydi. Tüccarlar sonunda kent yönetimlerindeki loncalara sızmış ve nüfuz kazanmışlardı.

Zanaat, yenilikleri benimsemek üzere çoğunlukla geriye doğru yön değiştirmiş ve antipatiyle karşılanır olmuştu. Reformlar monarşilerde, siyasal frenleme olanaklarının zanaat üzerinde hak sahibi olduğu cumhuriyetlerde olduğundan daha kolay uygulanabilmekteydi.

Zanaat, Geç Ortaçağ'da doğup geliştiği şekliyle hâlâ lonca düzenine bağlıydı. Zanaatkâr, aynı zamanda kendi küçük işletmesini de kapsayan evinde oturmaktaydı. Ustanın emri altında birkaç kalfa bulunurdu. Vasıfsız işçi başvurusu yasal olarak sınırlandırıldığı için, işletmeyi genişletmek olanaksızdı. Büyük girişimlerin gelişimi, büyük tüccarların yaptığı gibi, sadece hizmetin taşraya taşınmasıyla mümkün olabiliyordu. 19. yüzyılda lonca düzeninin feshedilmesinden sonra –örneğin– bir demirci dükkânından metal fabrikası oluşturulabilmişti.

Zürichli genç soylu Ludwig Meyer von Knonau, Zürich kentindeki bu sınıfın durumunu anılarında kusursuz ve isabetli bir şekilde şöyle dile getirmektedir:

> İşverenler sınıfı denen sınıftan kişilerin haksız istekleri, yurttaşlar sınıfı adı verilen sınıfın yaşlı ve genç bağımsız üyeleri tarafından haklı olarak sert bir şekilde geri çevrilmiştir. Bir işveren ve vatandaş ve "Ben bir işveren ve bir vatandaşım" ifadeleri, inanç sahibi kişilerle ve aynı şekilde taşralılarla ve yabancılarla çatışma durumlarında işitilen güç göstergesi bir sözdü. Aşağı yukarı tıpkı bizzat Polonyalı bir soylunun bir tüccarı ya da Varşova ve Krakovalı saygın bir vatandaşı gururla aşağı görmesi gibi, bizzat Zürich vatandaşının da Winterthur'lu ve Stein'lı herhangi bir taşralıdan ya da vatandaştan yönetime daha fazla yatkın olması gerekir. Anne ve babamın ekmek satın aldığı fırıncı Irminger yetenekli, ticari iş konusunda deneyimli bir adam ve ben yurttaşlık ilişkilerine girdiğim zamanlarda da çok saygın bir lonca başkanıydı (kurul üyesi) ve ona saygıyla yaklaşılırdı. Diğer birçok insan için de durum buydu. Za-

naatkârların birçoğu Büyük Kurul üyesi olarak saygı beklemekte haklıydı. Lonca başkanları, ilk iki başkan, bütün lonca tarafından seçilmeseydi ve böylece diğer vatandaşlara bağlı olmasalardı, her loncanın kurul üyelerinden ve büyük kurulundan seçilen Büyük Kurul üyelerinin aristokratik seçimi, bütün kent ileri gelenlerini bir araya getirmek zorunda kalırdı. Lonca sistemini en çok kasaplar savunuyordu; 1798'e kadar her lonca başkanından biri kasap ve her on iki loncadan altısı da kasaplar loncasıydı. Onların ardından fırıncı ve değirmenci loncaları geliyordu; böyle olmakla birlikte ayakkabıcılardan ve terzilerden sadece bir zanaatkâr, Büyük Kurul'da görev yapıyordu, buna benzer loncalardaki zanaatkârların Büyük Kurul'daki sayısı daha fazlaydı. En çok bazı toplumsal çevrelerdeki ve kadın lokallerindeki bir tür kent ileri gelenleri kurulu, göze çarpıyordu. Burada görünmez güçler, hükümdara takdim edilmeye layık olup olmama konusunda karar veriyordu. Sosyeteden olmayan hiç kimse ve bu sınıftan daha aşağı olan bir kadın, giriş iznini elde edemiyordu. Seksenli yılların sonunda bir aileye konser programı gönderilmesi, Ailesi'nin eline geçmesi, önemli bir ilerlemeydi; yirmi yıl sonra bu aile ilk sırada bulunuyordu. Kadın lokali uzun süre kendi özel hakkını savunmuştu. Yurttaşlar sınıfı adı verilen sınıf, hakkını en çok askerî ilişkilerde korumuştu. Hizmette bulunduğum karargâhta (alay) üç sepici, bir mücellit ve bir kilercibaşı (fıçıcı), yüzbaşıydı: ilk girdiğim bölükte yüzbaşım taşralı bir meyhaneci ve mübaşiriydi (Eyalet İdare Meclisi'nin ilk mübaşiri); fakat işi bilen, akıllı bir adamdı.

Daha önce alıntılamış olduğumuz ve her şeyden önce transit ticaretten ötürü gelişen Alman imparatorluk kenti Lindau örneği, Zürich örneğine eklenmelidir. Zinzendorf burada sözü zanaatkârlara getirmektedir:

> Kentte birçok sepici ve ince derici, altın ve gümüş işçisi, büyük ve küçük saatçi; sekiz kadar dokumacı, birkaç şapkacı, çantacı, kumaş boyacısı vb vardır. Lindau'da sanatsal değer taşıyan, yeşil çini kaplı sobalar üretilmektedir. Burada dört sandalyesi olan ve Augsburg'a kumaş satan bir ipek dokumacısı, kısa bir süre önce Zürich için 50 top döken bir çan dökümhanesi ve sonuncusu yeteri kadar üretim yapamayan bir barut ve kâğıt fabrikası vardır.

Zanaatın küçük, gayretle işleyen dünyası burada sayısal olarak yazıya dökülmüştür. Hermann Heimpel, amcası Ernst'in bir konuşmasını yazıya dökerken Lindau'daki zanaat anlayışı hakkında bilgi vermektedir:

> Sabahleyin müzeye gittiğimizde, sana atalarının yapmış olduğu tarakları göstereceğim. Onlar tarakçıydı ve tarakları, Rokoko dönemi kadınlarının yüksek saç modelleri olduğu zamanlarda İtalya'nın çok aşağısına kadar inmişti. Atölyeleri, bugün Bavyera Sarayı'nın bulunduğu yerde, göle karşıydı. Son tarakçı, dedenin vaftiz babası Johann Jakob Cadixer'in kardeşiydi. Ama onun babası ve daha eski ataları da tarakçıydı. Peki neden? Çünkü o zaman loncalar, babadan oğula geçerdi. Atalarımızın basit insanlar, zanaatkârlar, tarakçılar, Obbereits'ler gibi balıkçılar ya da Haberlins'ler gibi fırıncılar olduğunu bilmelisin; sadece büyükanne bir kent ileri geleninin kızıydı ve büyükbaban onunla ancak iyi bir doktor olduktan sonra evlenebilmişti. O, ailede yükseköğrenim görmüş olan tek kişiydi; biz henüz tazeyiz, Protestan papazı ya da köy öğretmeni gibi düşünce soylularından değiliz. Hadi bakalım!

Heimpel sonuçta sözü, diğer meslekler için bir beceri kaynağı olarak zanaatkârlar zümresinin işlevine getirmektedir. Zanaatkârların bir kısmı atalardan kalanı korumak için eskisi gibi gururla ve inatla direnirken ve zanaatkârlar da birkaç kalfayla aile işletmesinin küçük çevresinde kalmak isterlerken, hırslı ve iyi üyeler zümreden çıkıp Protestan kentlerde öncelikle din adamı oluyorlardı. 18. yüzyılda avukatların akademik mesleği, tıpkı doktorlarınki gibi hâlâ pek saygı görmüyordu. Onlar, ataları olan zanaatkârların da bir rol oynadığı orta sınıf halka mensupturlar; 19. yüzyıl burada da umulmadık olanaklar sağlayacaktır. Bu nedenle 19. yüzyıl, adaletin öneminin çok ötesinde dava vekillerinin de yüzyılı olmuştur. Küçük zanaatlar, 19. yüzyılın devrimleriyle birlikte imtiyazlarının kaybolduğunu görmüşlerdir – ancak yine de şaşılası bir inatla 20 yüzyılın ilerleyen dönemlerine kadar dayanacaklardır.

5. Köylüler

Üçüncü sınıf, kentlerin ortaya çıkışından bu yana kentlerdeki burjuvalar ve taşradaki köylüler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sadece kendisi için değil, aynı zamanda onu koruması ve onunla ilgilenmesi gereken zümreler, soylular, din adamları ve kentlerdeki burjuvalar için de besin sağlamak, köylünün en doğal göreviydi. Toprağı işleyen tabakada zamanla, kısmen araziyi işleme türüne bağlı olan birçok farklılık oluştuğunu görmekteyiz: Bir dağ köylüsü, bir ova köylüsüyle aynı ekonomik yasalara bağımlı değildir; her ne kadar ikisi de Avusturya egemenliğine boyun eğse de, Toscanalı bir köylü, Tirollü bir köylüyle pek karşılaştırılamaz; her ne kadar ikisi de Britanya Krallığı'ndan ayrılma girişimlerine aktif olarak katılmış olsa da, Virginia'daki bir bitki yetiştiricisiyle Massachussetts'taki bir çiftlik sahibi arasında farklar ortaya çıkmaktadır.

Köylü'nün tammı bile güçtür. Günümüz araştırmaları, toprağı işleyenler arasında onları sadece, toprağını bir biçimiyle –dolaylı ya da dolaysız– kendi toprağı olarak gören ve yerel çevrede görece bağımsız hareket eden *köylüler* olarak kabul ettikleri varsayımından yola çıkmaya çalışmaktadır. Gerçekte köylüler sadece bazı Alp Dağları ve Ön Alpler bölgelerinde bir başka deyişle İsviçre Konfederasyonu'nun beş kantonunda ve onunla bağlaşık (Grisons) ve Valais (Wallis) cumhuriyetlerinde siyasal özgürlüğe sahiptir. Bu ülkelerde arazi sahibi aile reisi hâlâ demokratik koşullardan yararlanmaktadır. Köy halkı çevresinde ve cumhuriyetin toplu devlet bölgesinde seçilmek üzere makamları atama hakkına sahiptir ve köy halkı ile ülkeyi ilgilendiren konularda özgürce yönetime katılabilir. Bu özgürlüğün en yüksek siyasal ifadesi, ülke birliği, yani sadece kendi ülkelerinde geçerli olmak üzere hakka sahip olan herkesin katıldığı halk toplantısıdır. Schwyz Kantonu henüz 18. yüzyılın başında 26 maddelik anayasanın 21. maddesini şöyle belirlemiştir:

> Maien ülke birliği en büyük güç ve hükümdar olacak, kayıtsız şartsız atama yapabilecek ve işten el çektirebilecektir. Kim ülke birliğinin en büyük güç ve hükümdar olduğuna, kayıtsız şartsız atama yapabileceğine ve işten el çektirebileceğine karşı gelirse ya da buna karşı bir tavsiyede bulunursa, bir deliliğe kalkışmış olacak ve 100 altın sikke para cezasına çarptırılacaktır; hükümet makamlarının, ceza mahkemesinin ve diğer mahkemelerin hakkı neyse, onlara o bırakılacaktır ve köylülerin hakkı neyse, onlara da o bırakılacaktır.

Bu, on dört köy ve koyağı kapsayan Schwyz'de bütün iktidarın her şeye Kadir Tanrı'yla birlikte, ülke birliğinde toplanan egemen halka ait olduğu anlamına gelmektedir. Böylece her köylü, kendi ülkesinde geçerli olan hakka sahip olduğu ölçüde egemenliğin bir parçasıydı ve "kendi kendini yönetiyordu." Gerçekte 21. madde ülke konseylerinin ve büyük arazi sahiplerinin, yüksek memurların, paralı askerlerin ilcri gelenlerinin oluşturduğu ve uzun zaman önce gelişen aristokrasinin gittikçe büyüyen gücüne karşı bir bildirgeydi. Bununla birlikte hayvancılıkla uğraşan küçük dağ köylüsü – her ne kadar kendi arazisi ve toprağı üzerinde oturuyor olsa da – ekonomik yönden büyük ölçüde, "büyük Hansalar"a bağımlıydı; gerçekte gürültülü patırtılı ülke birliklerinde bunları belirli aralıklarla azletmeyi ve gerekirse tutuklamayı alışkanlık haline getirmesi, en azından onun özgürlükçü görüşünün nasıl bir önem taşıdığını göstermektedir.

İsviçre'deki bu demokratik haklara dünyada başka hiç kimse sahip değildi. Olsa olsa Felemenk'in taşra eyaletlerindeki köylüler. Tecrit edilmiş imparatorluk köylerindeki köylüler, imparatora karşı yükümlüydüler. Geri kalan tüm köylüler, bir şekilde, aracısız bir derebeyinin emrindeydiler. Ortaçağ'dan bu yana *nulle terre sans seigneur* (derebeyi olmayana toprak yok) ifadesi geçerliydi. Bu topraklar ya soylulara ya da kiliseye, sonraları burjuvalara ve öncelikle de devlete, yani krala aitti. Böylesi bir gücün sahiplerine kısmen tarım ürünleri vererek ödenen bir vergi olan toprak vergisinin ödenmesi gerekiyordu. Kademeler her za-

man son derece farklıydı. Avusturya'da Tirol Kontluğu'ndaki, Holstein'da Dithmarschen'daki, Vestfalya'daki, Württemberg Düklüğü'ndeki, Felemenk'teki, İsveç'teki, Norveç'teki ve İzlanda'daki köylüler, Alplerde yaşayan İsviçreliler gibi bağımsız köylülerin konumuna yaklaşıyor. Buna ek olarak İsviçre kentlerindeki tebaa gibi, İngiliz *yeomen freeholder*'lar da sayılmalıdır. Bununla birlikte Avrupa'daki bu az çok bağımsız köylülerin sayısı bir hayli azdı. Ancak köylünün genel olarak Batı Avrupa'da, Fransa, İngiltere ve Almanya'da, özellikle doğudaki ülkelerde – Elbe Irmağı'nın doğusunda, köylünün, tıpkı at ve inek gibi çiftlik sahibinin malı olduğu topraklarda – olduğu üzere hiçbir şekilde köle olmadığın da kaydetmek gerekir. Köylü burada toprağa bağlıydı; izinsiz taşınamazdı ve evlenme de hükümdarlığın onayından geçmek zorundaydı. Bununla birlikte koşullar burada da bölgesel olarak birçok farklılık göstermekteydi.

Ekonomik yapıya gelince, Orta ve Kuzey ve Avrupa'da işletmeden elde ettikleri asıl gelirle büyük çiftliklerdeki büyük köylüler, sonra şöyle bir yaşam sürmek için topraklarından sadece yeteri kadar ürün alan orta dereceli köylüler ve son olarak da yan gelirlere muhtaç olan, ancak hâlâ "kendi" toprakları üzerinde oturan küçük köylüler fark edilmektedir. Hepsi de köy halkından sayılmaktaydı; ancak genellikle tek başlarına yörede çoğunluğu oluşturamıyorlardı. Daha varlıklı köylüler ve köklü köylü ailelerinden gelenler, gerçek köy ileri gelenlerini oluşturmaktaydı. Bundan başka birçok köylü, toprağı kirayla işletmekteydi. Bu kiracılar, Alman asıllı ünlü Amerikalı Carl Schurz'un anılarında söz ettiği, anne tarafından büyükbabası Heribert Jüssen gibi güç sahibi beyler olabilirdi. Adı geçen Heribert Jüssen, Köln yakınlarında bulunan Liblar'daki Gracht Şatosu'nda kiracıydı:

> Büyükbabam... ilk hatırladığım yaklaşık altmış yaşındaydı. Boyu 1.80'in üstünde, geniş omuzları ve güçlü bir göğsü olan muazzam yapılı bir adamdı. Öyle pek iyi bir eğitim almış değildi. Okumayı ve yazmayı biliyordu; ancak bunlar onun en sevdiği uğraşlar değildi. Kitaplarla pek ilgisi yoktu; buna karşılık halk arasında büyük otori-

tesi olan bir adamdı. Ondan öğüt almak ya da anlaşmazlıkları konusunda danışmak için... köyden ve çevreden birçok insan gelirdi.

Ama aynı zamanda iyi bir çiftçiydi de – becerikli, enerjik ve yorulmak bilmez. Irgatlarla birlikte sabahleyin erkenden tarlaya gider, onlara işi öğretmek ve onları yönetmekle kalmaz, aynı zamanda eğer doğruysa, örnek olmak için en ağır işleri onlarla birlikte yapardı. Atların art arda koşulduğu arabalardaki gibi birbiri ardı sıra koşulan üç ya da dört attan birinin üzerinde, elinde kırbaç, âdet gereğince ilk ürün arabasını bizzat kendisinin tahıl ambarına götürmesi, hâlâ gözümün önündedir. Meslektaşlarının sık sık ondan tarımla ilgili öneriler aldığını ve bu önerileri takdir ettiklerini pek çok kez duymuşumdur. Elbette evinde bir kraldı; ama sadece itaat edilen değil, aynı zamanda sevilen ve hatalar, değiştirilemeyen bir tür doğal gereklilik gibi görülen bir kral.

Büyükannem onun yanında tuhaf bir karşıtlık oluşturuyordu. Bir zamanlar güzel, ama şimdi zayıf yüzlü olan, ufak, narin, çabuk hastalanan, dindar, uysal, ev işlerinde becerikli, her zaman faal ve endişesi bol bir kadındı. İdare ettiği ev işleri, ona gerçekten de pek nefes aldırmayacak kadar fazlaydı. Çok sayıdaki kadın ve erkek hizmetkârın işbaşı yapıp yapmadığına ve kahvaltılarını edip etmediğine bakmak için yazın günün ilk ışıklarıyla, kışın da lamba ışığında ayağa kalkardı. Ara sıra çalışan gündelikçilerin dışında, hemen hemen iki düzine uşak ve hizmetçi vardı.

Köylülerin dünyası uzun ömürlü, dayanıklı bir dünyaydı, bu dünyaya doğanın koşulları ve keyfi egemendi. Bununla birlikte görünüşte sağlam olan bu dünya, 18. yüzyılda sallanmaya başlamıştı; çünkü şimdi, olayların geleneksel gidişine müdahale etmek için çaba harcanıyordu. Topraktan daha fazla ürün almak gerekliydi. Kötü ve iyi hasatlarını oluşturduğu Tanrı vergisi çevrim, Eski Ahit'in yedi verimsiz ve yedi verimli yılı, akılcı edime boyun eğmiş olmalıydı.

18. yüzyıl, köylüler için daha sakin bir dönemdi. Büyük iç savaşlar –Fransa'da Protestanlarla yapılan savaşlar, Almanya'da yıkıcı Otuz Yıl Savaşları, İngiltere'de iç savaş– geride kalmıştı. Salgın hastalıklar sona ermekte, büyük kıtlıklar azalmaktaydı.

Nekahet dönemine girilmişti. Güzel çiftlikler, bugün bile bazı bölgelerde buna tanıklık etmektedir.

Bir savaş bir yöreden geçtiğinde, eski korkular yeniden yaşanmaktaydı; çünkü köyleri koruyan hiçbir tahkimat yoktu. Bir asker, henüz yüzyıl sonunda Fransa'ya düzenlenen bir sefer hakkında şu notları almıştır:

> Bu arada sonunda atlar için yem sağlanması ve ilerideki köylerden odunla saman alınması emredilmişti. Ekinler çoğunlukla hâlâ tarladaydı; çünkü devam eden yağmurlardan ötürü bu yıl ürünler, her zaman olduğundan daha geç kaldırılmaktaydı. Yem sağlama işi, tam da düşmanın tarzına göre yapılmaktaydı: Kesiliyor, çekip koparılıyor, ortalıktaki bütün ekinler ayakla çiğneniyor ve sekiz ila on köyün bir yıllık besinini sağlayabileceği bir yöre, bir saatten daha kısa sürede çöle çevriliyordu.
>
> Köylerdeki durum daha da çirkindi. {Askerlerin odun ve saman almaya gitmesi gerekiyordu.} Ama bütün bunlar alınmadan önce, çoğu asker evleri arıyor ve kendilerinin kullanabilecekleri ya da gezgin satıcılara satabilecekleri keten, giyecek, yiyecek ve buldukları başka uygun eşyayı yanına alıyordu. İşe yaramayan şeyler ya kırılıyor ya da hasara uğratılıyordu.

Ve savaş olmadığı zaman da, derebeylerin avlarının verdiği büyük rahatsızlık vardı. Hohberg Baronu, bununla ilgili olarak yergici bir saptamada bulunmaktadır:

> Bu nedenle bugün av sahası, son derece kötüye kullanılmaktadır; av etinin haddinden fazla korunması ve yığılmasıyla yoksul tebaanın tarlaları, toprakları ve çayırları zarar görmekte ve azalmaktadır, öyle ki yoksul tebaa, inanılmaz büyük çabalar, yoğun kayıplar, yararsız nöbetler ve hissedilebilir çölleşmeyle gece gündüz rahatsız edilmekte, büyük zarara uğratılmakta ve daha da yoksullaştırılmaktadır. Bu yüzden, aslında soyluca olan ve resmî makamlarca izin verilmiş, ancak aşırıya kaçmış bu çirkin talimin, bir parça etin çalışkan bir tebaa ve ikinci dereceden bir Hristiyan'dan daha yeğ olduğu görünüşünü kazanmaması için, Hristiyan hükümet makamları tarafından sınırlandırılması arzulanmaktadır.

Soylular, köylüler için askerî bir koruma olmalıydı; ancak çoğu kez böyle olmuyordu. Yine aynı Hohberg şunları istemektedir:

> Çok sayıda iyi, sadık ve zengin kiracının yerleştiği malikânelerle araziler aslında talihlidir - hele bir de kiracılar iyi çiftçiyse. Ama onlara Hristiyanlığa yakışık biçimde davranılmalı, imtiyazları korunmalı, ciddiyetle idare edilmeli, istek üzerine onlara hak ve hakseverlik verilmeli ya da verilmemeli, eski âdetlere karşı sorumluluk yüklenmelidir. Tanrı'ya ve dünyaya karşı sorumlu bir toprak sahibi böyle davranır.

Bunlar, 17. yüzyılın sonunda yazılmıştı. 18. yüzyılda bu, devletin, iyice anlaşılan ilgisinden ötürü tarımın teşvik edilmesi ve düzeltilmesi gerektiği, köyde görev yapan din adamlarının ve memurların, köylülerin ekonomik ve düşünsel durumu konusunda endişelenmeleri ve yeni yöntemlere göre öğütlerle emirler vererek eskiyen yapılara el atmaları gerektiği anlamına geliyordu. 19. yüzyıl bu anlamda yola devam edecek ve artık reşit olan köylüler de bazı yerlerde kaderlerini kendileri çizeceklerdi.

6. Halk

Alt Tabaka ve Toplumla Bütünleşmiş Küçük Gruplar

Eski hiyerarşik düzende köylülerin ve yurttaşların "altında", ortak özellikleri orta ya da yüksek zümrelerin emrinde bulunmak olan ya da kenarda, yeni "toplum"un dışında kalan pek çok sosyal grup bulunuyordu. Bu, sonraları Romantizm'in yücelteceği gibi ulusal anlamda "halk" değil, sosyal anlamda "halk"tı. Kent nüfusunun yarısından oldukça fazla bir kısmının burjuvalardan olmadığım ve köylerde de çoğunlukla köylülerin üçte birinin gerçek köylülerden sayıldığını bildiğimize göre, bu grubun, insanlığın, bölgesel farlılıkların elbette burada da dikkati çektiği en büyük kısmını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce birçoğu mal sahibi değildi ve ne okuma ne de yazma biliyordu.

Gerçekte her yüksek sınıf, hizmetini gören kendine ait bir alt tabakaya sahipti. Kentlerdeki burjuvazinin –çoğu kez taşra kökenli– hizmetçileri ve uşakları vardı. İşçi ustaları, sonradan büyük olasılıkla usta olacak kalfalarla, girişimciler de işçi ve evinde iş gören el işçileriyle çalışıyorlardı. Taşradaki varlıklı köylülerin sadece hizmetçileri ve uşakları yoktu, aynı zamanda taşralı bütün alt tabaka da onların emrindeydi. Bunlar gündelikçiler, ırgatlar ve kiracı küçük çiftçilerdi. Çoğu kez aynı çatı altında birden fazla ailenin oturduğu basit evlerde, en iyi durumda da az bir toprakla elverişsiz koşullarda, su basmış yerlerde ya da toprağın tarımsal yönden verimsiz olduğu orman kenarlarında yaşıyorlardı. Odun kömürü yapan işçiler ve çerçiler de bunlara dahildi. Köylü, ürün toplamaya ya da ağaç kesmeye gittiğinde, yardımcı elemanlarını yanına alıyordu. Taşradaki zanaat pek fazla saygı görmüyordu; ince zanaat kentlerdeydi.

Sadece asker soyluları düşünürsek, soyluların da belirli ölçüde kendi "alt tabaka"ları vardı. Subaylar, esas itibarıyla soylular-

dandı; askerlerse alt tabakadan geliyordu. 18. yüzyıl, her zamankinden daha fazla profesyonel orduların, daimi orduların yüzyılıydı. Milisler, uzun zamandır kaybolmaya yüz tutmuşlardı; sadece bazı ülkelerde, özellikle de yoksul halkını askerlik hizmeti için yabancı ülkelere gönderen İsviçre'de varlıklarını sürdürüyorlardı. 18. yüzyılda askerlerin sürdüğü berbat yaşamdan söz edilmekteydi: Askerlik ağır, garnizon yaşamı tekdüze, cezalar – iki sıra halinde duran 200–300 asker arasından belden yukarısı çıplak geçip her birinden sırta sopa yeme gibi – onur kırıcı ve zalimceydi. Koşulları daha iyi olan seçkinler de vardı. Örneğin İsviçreliler kendi disiplin kurallarını uyguluyordu ve kendi aralarında örgütlenmişlerdi. Bunun dışında da ordular, kendilerini fevkalade iyi sunuyorlardı ve soylularla burjuvazinin göz bebeğiydiler. Renkli, şık üniformalar bütün genç kızlara çekici geliyordu. Askerlik, garnizon kentlerinde ve devlet saraylarında diğer meslekler gibi bir meslekti. Macera zevki, seferlerde tatmin buluyordu. "Karargâhta asker, bilindiği üzere canlı ve neşelidir; zaman geçirmek ve can sıkıntısını unutmak için şarkı söyleyip her türlü şeyi yapar." 18. yüzyılda savaşlar belirli bir şövalyelik duygusuyla yapılıyordu. "*Messieurs les Anglais tirez les premiers!*" (İngiliz baylar, lütfen önce siz ateş edin); Fransız subayları, İngiliz meslektaşlarına Fontenoy'da böyle seslenmiş olmalıdır. Ancak bunun dışında ilk yaylım ateşinin, Fransız üniforması giyen, ama Alman, İskoç ya da İsviçreli de olabilecek ve o anda savunmasız olan askerlerden meydana gelen, güzelce dizilmiş sıraya isabet ettiğini, askerlik sefaletinin bazı anlatılarından, örneğin 1792'deki ricattan biliyoruz:

> O zamana dek oldukça temiz kalmıştık; ama şimdi yıkanamazken, hatta keten çamaşırlar sırt çantasında kokuşurken, savaştaki askerin korkunç işkencesi, rahatsız edici hayvancıklar da dayanılmaz bir şekilde bizimle birlikte hazır bulunuyordu. Subaylar bile onlardan kurtulamıyor ve savaşın bütün sefilliğinin ancak şimdi farkına varıyorlardı. Fakat bizi hiçbir şey ishalden, korkunç ishalden ve arkasından gelen dizanteriden daha çok perişan etmiyordu.

Bir başka anlatı, Kuzey Amerika'ya gönderilen Alman paralı asker birliklerini betimlemektedir:

> Sonbaharda karargâhta yaşam yeterince zordu; iyi gıda almıyorduk ve soğuktan dişlerimiz takırdıyordu. Taburumuz bütün alayların üniformalarından oluştuğu için, soytarı ceketi gibi rengârenk görünüyordu. Ne sancağımız ne de topumuz vardı...

Bu bakımdan askerlerin durumu, birçok askerî birlikte subaylığa terfi etme imkânsız olduğu için, ümitsizdi:

> Böylece sonunda bizim hiç istemediğimiz barış haberi gelmişti; çünkü genç, atak insanlar önlerine bir engelin çıkmasını istemezler. Bana, subay olacağım ve kariyer yapabileceğim konusunda tatlı dil dökülmüştü. Barışla birlikte her şey sona erdi çünkü bizim eski, sözüm ona iyi düzenimize göre bir yurttaş, benim ömrüm boyunca pek de gıpta etmediğim onurlu görev olan başçavuşluktan daha yüksek bir göreve atanmak için çoğunlukla başvuruda bulunamazdı. Bizde devlet içinde önemli bir adam olmak için ya soylu ya da çok paralı olmak gerekiyordu; felsefi geçerliliğinin her mantıklı insanın derhal gözüne çarpacağı iki yararlılık. Zaman zaman ilişkiler ve tavsiyeler de iş yarıyordu; yeteneğin rastlantısal olarak fark edilmesi ise, daha da ender görülen bir durumdu... Görev için adamların ve görev olmayan şeyler için de adamcıkların arandığı savaşta, sık sık istisnalara rastlanmaktadır; zümre zihniyetinin büyük kızgınlığa yol açtığı burada yeniden, herkesin değeri kadar etkili olduğu yolundaki eski, ilkel, densiz dokunulmaz hak, hiç de ender olarak ortaya çıkmamaktaydı.

Bunlar, yüzyıl sonunda yazılmıştı ve bu eski, sözüm ona "iyi düzen"e karşı –sadece askerlerin değil, aynı zamanda alt tabakanın da duyduğu– bir tepkiyi açıkça dile getiriyordu. İnsanların çoğu, alt tabakanın yazgısını tevekkül içinde taşıyordu. Alt tabakanın, diğer grupları temsil eden özel bir tipi olarak askerleri biraz daha ayrıntılı inceledik. Alt tabakadan sayılan –bugün bambaşka bir saygınlığı olan bir diğer zümre, öğretmenler zümresi-

dir; ancak Latincenin ana ders olarak okutulduğu okullardaki ya da liselerdeki değil, ilköğretim okullarındaki öğretmenler zümresidir. Alıntılamış olduğumuz asker Johann Gottfried Seume, taşralı yoksul bir aileden geliyor ve öğretmen olmaya can atıyordu; danışmanı ona şöyle bağırmıştı: Keten dokuma işçisi ol daha iyi, bir köy öğretmeni, acınası bir hayvandır... Ve ardından bana, Thüringen ile Meissen'deki yoksul köy öğretmenciklerinin korkunç tablosunu çizmeye koyulmuştu. Kendimi tutamayıp her zümrenin kendi hizmeti ve huzuru olduğunu söyledim."

Alman yazar Jean Paul Richter, büyükbabasının öğretmenlik yaşamını alaycı üslubuyla şöyle betimlemektedir:

> Babam, Kulm'deki Neustadt'ta başöğretmen olan Johann Ritter'in oğluydu. Onun hakkında son derece yoksul ve dindar olduğundan başka bir şey bilinmiyor: Okul binası bir hapishaneydi, gerçi katıksız hapis değil, ama biralı hapisti; çünkü kilise koro şefliği ve orgculukla birleşen bir başöğretmenlik bundan –ve buna ek olarak en dindar hoşnutluktan– başka kazanç getirmiyordu; üç makamdan oluşan bu topluluğa karşın yılda 150 guldenden fazla kazanç sağlamıyordu. Adam, eğitimcilerin Bayreuth'taki bu sıradan kıtlık kaynağında 35 yıl boyunca bulunmuş ve yaratmıştı. Elbette bir köy papazlığına terfi edebilirdi. Eğitimciler giysilerini, örneğin okul mantosunu papaz cüppesiyle değiştirdikçe, tıpkı ipekböceğinin her yeni deri değiştirdiğinde daha zengin esin alması gibi, daha iyi gıda alacaklardır; böyle bir adam, işlerinin çoğalmasıyla gelirlerini öylesine çoğaltabilir ki, açık maaşı ya da bağış paralarıyla, beş nota çizgisinin müzik aletinin her esinde tuşlar tarafından meclisin tüm partisyonlarıyla icra edildiği yüksek devlet memurunu izleyebilir.

Sanatçıların dünyası, "toplum"un dışında olmasa bile, alışılmışın dışındaydı. Ressamlar ve heykeltraşlar özel yetenekli zanaatkârlardı ve şatolarla burjuva evlerinin rafine biçimde dekore edildiği bu rafine dekorasyon yüzyılda yeterince işleri vardı. Saygın olan herkes, portesini yaptırmaktaydı.

Her ne kadar çoğu kez hizmetli ve müzisyenin çifte işlevini

gören sıkıntılı bir iş de olsa, müzisyenler saraylarda, kiliseye ve soylulara bağlı hizmetlerde çalışacak bir yer buluyorlardı. Bununla birlikte olanaklar genişlemekteydi; çünkü halktan çevreler, konserlerle ilgilenmeye başlamıştı. Örneğin Londra'da müzik şirketleri ve müzik aletleri yapımı gelişmekteydi. Konserler herkese açık ve herkesçe ulaşılabilirdi. Kentin büyük salonlarına akın eden halk, sosyal olarak başka bir yerde olduğundan daha geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Doksanlı yılların Londra'sında herkes tarafından sevilen ve şerefine törenler düzenlenen Joseph Haydn, son konseri hakkında güncesine şöyle not almıştır; "Bu akşam dört bin gulden kazandım. Böyle bir şey sadece İngiltere'de olabilir."

Oyuncular, devlet saraylarında büyük saygınlık ve servet kazanabilirlerdi. Perricholi'yle tanışmıştık. Küçük Alman prensleri genellikle, sonraları Ansbach sınır beyliği sarayında sınır beyi Carl Alexander'ın ona "anne gibi davranan kız arkadaşı" olarak ülke için bütünüyle olumlu anlamda etkili olan Clairon –ellili yıllardan başlayarak Paris'teki en büyük kadın oyunculardan biri– gibi, metres olarak bütün gereksinimleri karşılanan ve bir yandan da sahnede rol almaya devam edebilen Parisli aktrisleri saraylarına alıyorlardı. Ama Goethe'nin *Wilhelm Meister*'inde ölümsüzleştirildiği gibi, aynı zamanda tuhaf yazgılarıyla gezici tiyatro toplulukları da vardı. Ve bu, hokkabazlara ve felaket baladlar söyleyen panayır şarkıcılarına, sokak müzisyenlerine ve bu yüzyılda bütün zümrelere sevinç, eğlence ve değişiklik getirmek için üzerlerine düşeni yapan Savoia'lı çocuklara kadar aşağı doğru inmekteydi. Ancak nankör bir dünya, onları toplumun kenarına gönderiyordu; Aydınlanmacıların arasındaki acımasızlar, soytarıyı sahneden uzaklaştırmış ve böylece sanatsal dünyaya toplumsal bir ayrım getirmişlerdi.

Etnik ve dinsel gruplar, çoğunlukla ne kendi suçları ne de kendi seçimleriyle bu toplumun kenarında bulunuyorlardı. Birçok Protestan ülkede gizliden gizliye hâlâ Anabaptistler ve tarikat yandaşlığının yeni biçimleri vardı: Katolik Fransa'da ve Avusturya'nın Katolik bölgelerinde de gizliden gizliye Protestan-

lar. 18. yüzyıl bu konuda daha hoşgörülüydü; ancak bu gruplar toplum içine yerleşmemişlerdi. Yüzyılın sonunda yeniden acımasız bir dönem başlamıştı. Gerçekte sadece Felemenk'te, İngiltere'de ve onun sömürgelerinde özgürce hareket edebiliyorlardı. Buna ek olarak din mültecileri, Fransız Protestanları, Valdocular, Salzburglular, Bohemyalı Kardeşler; sürülmelerinden önce normal bir yaşam sürmüş olan ve şimdi mülteci yazgısına katlanmak zorunda kalan insanlar vardı.

Kendilerine hâlâ tahammül gösterilen değişik özellikteki gettolarda bile, Yahudilere karşı elbette hiç değişmeksizin etnik ve dinsel ayrım gözetiliyordu.

Oradan oraya göç etme, gezgin satıcılık yapma ve çalıp çırpma özellikleriyle yüzyıla sıradışı pitoresk bir yön vermiş olan Çingeneler, bir diğer etnik grup olarak nitelendirilebilir.

Çingenelerin çalıp çırpması, hâlâ oldukça zararsızdı. Ancak yüzyıl, yol kesen haydutları, soyguncuları, İngiltere'deki haydutları, Abruzzi'deki eşkıyayı da tanımaktadır. İspanya da tekin sayılmamaktadır: "Bu krallığın gerek kentlerdeki gerekse taşradaki polisleri hakkında bugüne dek dikkate değer bir şey söylenmemiştir... Burada halkın güvenliği hissedilir ölçüde azalmıştır ve taşradaki soyguncular da hâlâ çok fazladır." Devrilip ve soyulan yolcu arabaları, çağın romanlarının en sevilen konusudur ve en gözü pek soyguncu olarak, Vilpius'un romanı *Rinaldo Rinaldini*'yle bugüne kadar ününü koruyan Tommaso Rinaldini'ye değin soyguncu, roman kahramanı olarak büyük rağbet görmektedir. Onun hakkında şöyle bir şarkı söylenmektedir: "Vahşi, karanlık topraklarda, mağaraların derinliklerinde... yüksek, karanlık yarlarda gizlenir"; Rinaldini, kayaların içine oyulmuş eski şatosundan kilise devletini tehlikeye sokmuştur.

Hırsızların ve soyguncuların arasında olmayanlar, dilencilere dahildi. Dilenciler hep vardı. Yoksulluk, deyim yerindeyse Kutsal Metinler'de öngörülmekteydi. O zamana kadar bu sorun, Hristiyan hayırseverliğiyle çözülmüştü. Aziz Martin, pelerinini dilencilerle paylaşmıştı. Tanrı'mn yeterince geçim verdiği kişi, onu uygun şekilde yoksullarla paylaşmak zorundaydı; uygun demek, sadaka vermek anlamına geliyordu. Bu, köylüler için oldu-

ğu kadar kral için de geçerliydi. Bunun dışında bu iş için, dilenerek – özellikle yoksulların kentlerdeki koşullarında – yardım toplayan Katolik dilenci tarikatları da vardı. Fransisken–Dominiken geleneği, 16. yüzyıldan başlayarak Kapuçinler tarafından ya da halk misyonunun sosyal yardımla birleştiği Lazaristler* ve Ermiş Rahibeler Topluluğu** gibi yeni tarikatlar tarafından devam ettirilmiştir.

Reform, arı sadaka düşüncesinden kurtulmaya çalışmıştı. Gerçekte sadece varlıklıların sadaka vermesi isteniyordu; ancak koşullar düzenlenmeliydi. Özellikle reform kilisesi mensupları, sadakayı "hak eden" ve "hak etmeyen" yoksullar arasında ayrım yapıyorlardı. Sadaka artık körü körüne değil, özel bir amaçla verilmeliydi. Kilise cemaatlerinin bir "yoksullar sandığı" hazırlaması gerekiyordu: Cemaatlerin yoksullar için ödediği asıl vergi yükseltilmeliydi. Bundan başka yoksulların bir iş için eğitilmesi suretiyle, o zamana kadar doğal sayılan yoksulluğun üstesinden gelmek isteniyordu. Tıpkı Eski Ahit'te dendiği gibi, çalışmayana ekmek yoktu. Artık yoksulluk, Hristiyanca bir ideal değildi.

18. yüzyıl, nüfus arttığı için yoksulluğun da arttığı şeklinde kavranan bir sorunun önünde duruyor ve kesin bir olgu olarak bu soruna hiçbir şey yapmaksızın katlanmak istemiyordu. Bern'li bir papaz, Bern Ekonomik Topluluğu'nun dilencilik hakkında sorduğu ödüllü yarışma sorusunu şöyle bir düşünceyle yanıtlamıştır:

> Ancak dilencilik iptilasının ve gerçek dilenciliğin sıradanlaştığı yerde, yoksulluk vardır; çünkü bu şekilde tüm emekler, çalışkanlık ve çabalar, yasal bir yolla kazanılmak üzere durdurulup buharlaştırılacaktır; buna karşılık tembellik ve avarelik ekilip biçilecektir. Dilenerek elde edilen şey, esas itibarıyla tıpkı kumardan kazanılan şey gibidir; kolay kazanılan, kolay harcanır ve tüm bunların sonucunda kaçınılmaz olarak yoksulluk ortaya çıkar.

Lazaristler: 1625'te Paris'te Aziz Vincent de Paul tarafından kurulan ve Hristiyanlığı köylü kesimde yaymayı amaçlayan dinsel topluluk (ç.n.)

** *Ermiş Rahibeler Topluluğu:* 1633'te yine Aziz Vincent de Paul tarafından kurulan topluluk (ç.n)

Bu, Zwinglici-Kalvenci yönden düşünülmüştür. Dilenci, emeği ve çalışkanlığı engellemektedir. Sadaka dağıtmak ve sadaka verilen yoksulun bunu "hak ettiği"ni belgelemek, artık yeterli değildir. Yoksulları toplayıp başka yörelere sürmek de artık yeterli bir çözüm değildir.

İşçiler

İlerleyen sanayileşmeyle birlikte öncelikle İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya ve İsviçre gibi ülkelerde el ve imalat işçilerinin oluşturduğu yeni bir tabaka belirmişti. Görmüş olduğumuz gibi -tek başına zanaat, toplumun bütün gereksinimlerini karşılayamadığı için- ne kentte ne de taşrada yeteri kadar geçimi olan ve yaşamlarını kolaylaştıracak her türlü işe sevinen yedek halka, yeni işte tam da bu yoksul tabakaya el atılmıştı. Yatırım yapacak sermayesi olan kişiler, tekstil tüccarları, üretimlerinin temel kısmını böylece ucuza imal ettirebiliyorlardı. Çiftlik sahipleri, çalışanlarını zaman zaman imalatla, yani fabrika işiyle görevlendiriyorlardı. Fabrika sahipleri, bazı parçalarını taşrada imal ettiriyorlardı. Ancak evde yapılan el işine giriş, çoğu kez insanlara yardım amacını taşıyordu. Öyle ki İsviçre Glarus kantonundaki kilise görevlisi Heidegger ya da Alsace, Steintal'deki papaz Oberlin, kentlerde sanayicilerle temasa geçerek ücra bölgelerde yaşayan yoksul halka yeni kazançlar sağlıyordu. Boğucu ırgatlık ya da gündelikçilik yazgısından aslında sadece göç ya da askerlik yoluyla kurtulunabiliyordu.

El işçileri özellikle taşralı alt tabakalardan, ırgatlar ve gündelikçilerden oluşuyordu. Bunlar, ya köy ekonomisinin hizmetindeki basit mesleklerinin yanı sıra dokumacılık ve iplikçilikle uğraşıyor ya da yalnızca sınai işlerle geçiniyorlardı. Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları*'nın üçüncü kitabında, el işçilerinin yaşadığı bir bölgeyi ziyaretinde sözü bu sınai işe getirmektedir.

Değişik evlere girerek eski hobime kendimi verme ve iplik eğirme konusunda bilgi alma fırsatını buldum. Özenle ve gayretle pamuk tutamlarını çekmekle ve tohumları, ceviz kabuklarının kıymıklarını ve diğer pislikleri ayıklamakla uğraşan çocuklara dikkat ettim: Buna "ayıklama" diyorlardı. Bunun çocuklara göre bir iş olup olmadığını sordum ve kış akşamlarında yetişkin erkeklerle ağabeyler tarafından da yapıldığını öğrendim.

Konu, çocukların çalıştırılmasından yetişkinlere geçmektedir:

Daha sonra güçlü iplikçi kadınlar dikkatimi çekti. İplik eğiren kadınlar, fazla yüksek olmayan iplik çıkrığının önünde oturuyorlardı; birçoğu iplik çıkrığını, üst üste koydukları ayaklarıyla sabit durumda tutuyor, diğerleriyse bu işi, sol ayakları geride olmak üzere sadece sağ ayaklarıyla yapıyordu. Sağ elleriyle kasnağı döndürüp ellerini yetişebildiğince ileri ve yukarı kaldırıyorlardı; böylece güzel hareketler oluşuyor, vücudun zarif bir dönüşüyle ve kolların yuvarlak tombulluğuyla zayıf bir gövde, kendini pek uygun bir şekilde gösteriyordu; özellikle son motifin yönü, çok resimsi bir kontrast oluşturuyordu, öyle ki en güzel kadınlarımız gitar çalmak yerine iplik çıkrığı kullanmak isteselerdi, gerçek çekiciliklerini ve zarafetlerini kaybedeceklerinden korkmalarına gerek kalmazdı.

Böyle bir çevrede içimde zorla yeni duygular uyanıyordu; gıcırdayan çıkrıkların az buçuk bir belagatı vardı; kızlar ilahi okuyor ve daha ender olmakla birlikte başka şarkılar da söylüyorlardı.

Kafeslere asılmış iskete ve saka kuşları kendi aralarında şakıyorlardı; birçok iplikçi kadının çalıştığı odadan başka bir yerde, daha canlı bir yaşamın görüntüsü kolay bulunamaz.

Goethe, evlerde yapılan el işinin öncelikle teknik yönüyle ilgilenmekte ve tüm olayı estetik ve ne de olsa folklorik bir zevkle incelemektedir. Ama işin sosyal yönünü de gözden kaçırmaz. Bu yön, dinsel bir görünüm de alabiliyordu. Doğru yolu gösterme amacını taşıyan cemaatler ve tarikatlar böyle çevrelerde bir kez daha görülmekteydi; çünkü taşra kilisesine bağlı din adamları, Kitabı Mukaddes'ten bilinip de öteden beri alışılmış olan örnek-

lere daha çok uyan köylülerle ilişkiye geçiyordu. Dokumacıların, çalışırken düşünmek ve düşüncelere dalmak için, ayrıca okumak ve anlatmak için çok zamanları vardı. Öteden beri bir yere yerleşmiş olan köylülerden daha hareketliydiler. Ancak köken olarak yoksul insanlardı ve kazançları çoğu kez, o zamana dek olsa olsa zengin köylü oğullarının ve kızlarının hakkı olan sade bir lükse gidiyordu. Çoğunlukla düşüncesiz kabul ediliyorlardı; çünkü köylü ahlakı ve terbiyesinin sıkı kurallarından kaçıyorlardı. Weimar'lı saray adamının betimlemediği şey ise, bir dünya pazarının yok olup gittiği ve alt tabakanın taşralı sıradan parçasının sıkıntılı yaşamına, hatta yoksulluğa ve dilenciliğe geri dönmek zorunda kalındığı zaman, bunalımlara dayanıklı olmayan el işçileri tabakası üzerine belirli aralıklarla çöküp kalan sefaletti.

Goethe girişte, yaşlı bir dokumacıya, eli kulağında başka bir tehlikeden söz ettirir: "Makine sisteminin taşrada giderek çoğaldığı ve çalışan elleri işsizlikle tehdit ettiği yadsınamazdı." Yüzyılın sonlarına doğru gittikçe daha çok fabrika ortaya çıkmış, burada zorlu bir sosyal disiplin altında çalışıp yaşayan işçiler gitgide çoğalmaya başlamıştı. Kısa bir süre sonra İngiltere'de sınai işin bu etkili, yeni biçimine karşı el işçilerinin aciz ve ümitsiz isyanı, fabrika tahribatları gerçekleşecektir.

Sonuç olarak Rudolf Vierhaus, "taşralı zanaatkârlar ve imalat işleri" üzerine şöyle demektedir:

> 18. yüzyılın aydınlanmacı yazarları gibi hükümetler de fabrikaları, halkın yoksulluğunu ve işsizliğini azaltacak, perişanlığını engelleyecek ekonomik ilerlemenin etkili bir yol olarak görüyorlardı. Bununla birlikte bu beklenti, sadece sınırlı ve ne de olsa uzun, alışmanın ve öğrenmenin daha kapsayıcı sanayileşmesiyle ve fabrika üretimiyle son bulan ve büyük sosyal masraflara yol açan bir süreçte gerçekleşmiştir. Halkın en alt tabakasının yoksulluğu, 18. yüzyılda evlerde yapılan el işleriyle ve fabrikalarla ortadan kaldırılamamıştır; ancak bu ikisi olmasaydı, yoksulluk daha da büyük olurdu.[12]

18. yüzyılda el ve fabrika işçileriyle birlikte köylülükleri son bulan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı. Her şeye karşın hâlâ katı olan sosyal düzen nedeniyle taşıyıcılarınki, kentteki tüccar için mal getirip götüren aracılarınki dışında onlar için yükselme olanağı pek yoktu. Sonraları 19. yüzyılda lonca ve zümre engelleri en azından resmî olarak ortadan kalktığı zaman, fabrikatörlüğe kadar yükselme olanağı doğmuştu. Bir başka olanak da, başka mesleklere geçebilmeydi; ayrıca büyük, patlayıcı siyasal ve sosyal potansiyelleriyle 19. ve 20. yüzyıl işçileri ortaya çıkıyordu artık.

III

Avrupa ve Devletleri

1. Dünyanın Durumu

18. yüzyıl, büyük bir savaşla başlamaktadır. Bu savaşın nedeni, hem Fransa Kralı XIV. Louis'nin hem de Habsburg İmparatoru'nun, İspanya'da kendi hanedanlarına bağlı bir yönetim kurmak ya da sürdürmek için İspanyol tahtında veraset hakkı iddia etmesiydi. Hiçbir zaman tam sağlığına kavuşamayan Kral II. Carlos'un ölümü, on yıllar boyunca beklenmişti. Hemen ardından hücuma geçilmişti – çok güçlü Fransa'ya karşı neredeyse herkes tarafından. Büyük Britanya ve Avusturya, olağanüstü komutanları Marlborough Dükü ve Prens Eugen sayesinde sonunda zafer kazanmışlardı. İsveç Kralı Muhteşem XII. Karl'ın komşularına karşı açtığı Kuzey Savaşı buna koşut olarak patlak verdi. Her ne kadar daha yapılacak birçok veraset savaşı varsa da barış antlaşmalarının imzalanması, yüzyıla damgasını vuracak olan dengeyi sağladı.

O çağda yaşamış ortalama insana göre, geçmişe bakınca durum şöyle görünmektedir: Osmanlılar tarafından sıkıca tutulan Viyana'nın 1683'te mucizevi bir şekilde kurtarılması, ona göre büyük olasılıkla daha iyi zamanların başlangıcıydı. İspanya uğruna verilen veraset savaşı sona ermiş ve XIV. Louis, mükemmel ordusunun yenilgisinden sonra ölmüştü. Tahkimatlı Frederikshald Kalesi'nin önünde bir top mermisi ona isabet edip ölümüne yol açtığında, Muhteşem İsveç Kralı'mn macerası sona ermişti. Güçlü devletler bundan sonra Polonya ve Avusturya verasetleri için savaşmış ve "büyük" Kral II. Friedrich döneminde Prusya'nın kesintisiz yükselişi başlamıştı.

19. yüzyılın başından kalma, Yukarı Almanya kökenli kısadan hisseli bir (takvim) öykü(sü), dünyanın durumu konusunda diğer noktaları betimlemektedir:

> Bu arada Portekiz'deki Lizbon kenti bir depremle yıkılmış ve Yedi Yıl Savaşları sona ermiş ve İmparator I. Franz ölmüş ve Cizvit tarikatı feshedilmiş ve Polonya dağılmış ve İmparatoriçe Maria Theresia ölmüş ve Struensee idam edilmiş, Amerika bağımsızlığına kavuşmuş ve birleşik Fransız ve İspanyol askerî birlikleri Cebelitarık'ı ele geçirememişti. Osmanlılar, Macaristan'da Askerler Mağarası'nda General Stein'ı kuşatmış ve İmparator Joseph de ölmüştü. İsveç Kralı Gustaf Rusya'nın egemenliği altındaki Finlandiya'yı ele geçirmiş ve Fransız Devrimi ve uzun savaş başlamış ve İmparator II. Leopold de mezara girmişti. Napoleon, Prusya'yı ele geçirmiş ve İngilizler Kopenhag'ı bombalamışlardı..."[1]

Ancien régime açısından bakınca bu anlatı, bu iyimser yüzyılın can damarına basan Lizbon depremiyle başlamış bir ölüm dansı gibi gelmektedir. Sözü edilen (takvim) öykü(sü), 18. yüzyılın insanı kendine çeken olaylar tarihi, uluslararası savaşlarda sonuna kadar mücadele edilen veraset savaşlarından -trampetli profesyonel orduların sıkı talime tabi tutulan saflarıyla ülkeye yapılan savaşların- ve borazan seslerinden, tam zamanında verilen geri çekilme emirlerinden ve sıkı biçimde denetlenen yeni askerî birliklerden ya da toplarla silahlandırılmış fırkateynler ve disiplinli yelken ve dümen taktikleriyle gemicilerden oluşan bir kargaşayı sergilemektedir; tıpkı o yıllardan birinde, bir 31 Ağustos günü yapılmış deniz savaşım anlatan Fransız denizci şarkısı *Au trente et un du mois d'août* gibi: O gün, bir İngiliz fırkateyninin pupa yelken Bordeaux'ya doğru yol aldığı görülmüştü. Fakat *corsaire* tipli -sadece altı topla silahlandırılmış- bir Fransız gemisi, tam zamanında yapılmış bir manevrayla, en az otuz altı topla donanmış "kötü ve hantal" İngiliz gemisini baltalarla, topçu mermileriyle, sivri kazmalarla, palalarla ve fitilli tüfeklerle fırtınada ele geçirmişti. Yelken ve dümen taktiklerinin tüm evrelerini anlatan her kıtanın sonundaki gözüpek nakarat şöyledir:

Bouvons un coup, la-la, bouvons en deux
A la santé des amoureux,
A la santé du roi de France
Et merde pour le roi d'Angleterre
Qui nous a déclaré la guerre.[2]

(Bir kadeh içki içelim, la-la,
Âşıkların sağlığına
Fransa Kralı'nın sağlığına
İki kadeh içelim
Ve bize savaş ilan eden
İngiltere Kralı'na lanet edelim.)

Bu deniz ve kara savaşlarında her iki tarafta da zafer kazanılıyor ve yenilgiye uğramyordu; ancak sonuçta karşılıklı elçilikler ve öteden beri süregelen protokolle birlikte resmî barış antlaşmaları imzalamyordu. Güçlerin dengesine inanıldığından, siyasal haritada bazı ülkelerin yerleri, üzerinde düşünülmeden değiştiriliyordu: Örneğin İtalya'da ve Ren kıyısında 1733'ten 1735'e kadar süren Polonya Veraset Savaşı'ndan sonra Polonya Kralı, Lorraine Düklüğü'ne ve o zamana dek Lorraine Dükü olan dük de Toscana Grandüklüğü'ne "getirilmişti", çünkü orada eski Medici hanedamnın soyu, tam zamanında tükenmişti. Doğruluğu kanıtlanmış monarşik feodal kurallarla ustaca oynanıyor ve Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra Avrupa'ya hemen hemen otuz yıllık bir barış dönemi bağışlanıyordu.

Olayların tarihi, şaşırtıcı ve çok yönlüdür. Bu tarih, ordularını ya da paralarını, krallık hanedanlarının ya da aynı zamanda ticari ve askerî güçlerinin çıkarları dahilinde kullanan bakanlıkların olayıdır.

Alıntılamış olduğumuz Yukarı Almanya kökenli (takvim) öykü(sü), olaylar tarihi aracılığıyla bu gidişi şu sözleriyle noktalamaktadır: "...ve çiftçiler tohum ekmiş ve hasat toplamışlardı. Değirmenci öğütmüş ve demirciler demir dövmüşlerdi ve maden işçileri, yeraltında maden damarı aramışlardı." Bu, Fransız tarihçi-

lerinin *histoire de longue durée* olarak, ekonomik ve sosyal gelişmelerin büyük bir kesinti olmaksızın sessiz sedasız yollarına devam ettiği sırada siyasetin, savaşların, ülkelerin yerlerini değiştirmenin –her ne kadar bir deprem gibi korkunç olsa da– sadece anlık olaylar olduğu, uzun süreli tarih olarak nitelendirdikleri şeydir.

2. Eskiyen Monarşiler ve Cumhuriyetler

Avrupa bir bütün müydü yoksa ümitsizce parçalanmış mıydı? Bu sorunun yanıtını, Aydınlanma dönemi İtalyan yazarlarından Carlantonio Pilati, değişik ülkeleri gezdikten sonra yetmişli yıllarda vermektedir:

> Sadece bir ülkeden diğerine koşturanlar, Avrupa'nın değişik bölgelerindeki önemli farklılıkları bulabilmek için çaba harcarlar. Her yerde büyük bir tekdüzelik olduğuna inanırlar. Ama fena halde yanılırlar. Eğer aynı ahlak, aynı temel dinsel inanışlar, yasa koyuculuğun aynı ilkeleri gibi değişik Avrupa ülkelerini birbirine yakınlaştıran şeyler varsa, karakter, tutkular, beğeni, yaşam tarzı ve gelenekler aynı ulus içinde kesin farklılıklar doğuracaktır: İklim, yeme ve içme, toprağın türü, bazı temel dinsel ilkeler, yönetim biçiminin bazı incelikleri ve son olarak bir ulusa az çok uyan, diğerineyse daha az uyan az çok mükemmel bir yasa koyuculuk.[3]

1785'te *Siyasal Barometre* adi altında elden ele dolaşan bir broşür, buna benzer bir bilanço çıkarmaktadır.

> Portekiz her şey için yalvarır,
> İspanya her şeyi verir,
> Napoli her şeye katlanır,
> Parma her şeyle uzlaşır,
> Venedik her şeye sessiz kalır,
> Ceneviz her şeye güler geçer,
> Sardinya her şeyi gözler,
> İngiltere her şeye yardım eder,
> Fransa her şeye karışır,
> İsviçre her şeyi yorumlar,
> Rusya herkesi korkutur,
> Almanya her şeyi taklit eder,
> İsveç her şeyi yâd eder,
> Danimarka her şeye katlanır,

Polonya her şeyi kaybeder,
Prusya her şeyi arapsaçına çevirir,
Osmanlı her şeye hayret eder,
Kutsal İmparatorluk her şeye inanır,
İmparator her şeye heves eder,
Papa her şeye göz yumar,
Her şey birbirine karışır,
Ve böylece her şey dağılır,
Ve de, Tanrı yardımcımız olsun,
Yoksa Şeytan parsayı toplar."[4]

Bu siyasal barometre, Versailles Barışı'nın Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlığı için yapılan uzun savaşı sona erdirmesinden iki yıl sonra yayınlanmıştı. 1792'den başlayarak "Şeytan"ın – krallar ve soylular dünyasının Napoléon Bonaparte'ı nitelendirdiği üzere – hemen hemen her şeyi alacağı bir dünya savaşıyla sonuçlanan Fransa'daki devrimci olayların bundan dört yıl sonra harekete geçeceği henüz bilinmiyordu.

Portekiz her şey için yalvarır: Büyük olasılıkla bu, Bourbon'laşan İspanya'nın müdahalesinden kurtulmak için, Portekiz'in 1703'ten başlayarak Büyük Britanya'yla girdiği yakın ilişkiyi belirtmektedir. Her iki ülke için de İspanyol ve Fransız saldırıları karşısında Portekiz'in sömürge imparatorluğunu korumak, Afrika ve Hint sahil mevkileri ile Brezilya söz konusuydu. Böylece Portekiz, Cizvit tarikatının feshedilmesinden köleliğin kaldırılmasına kadar esaslı ve kesin bir modernleşmeyi harekete geçiren Başbakan Pombal Markisi bütün iktidar eline geçirdiğinde yeniden kendinden söz ettirmek üzere, sessiz kalmıştı. Pombal Markisi, ancak yirmi yılı aşkın bir süre sonra yeni kral III. Pedro tarafından azledilmişti. Ülke yoksul kalmıştı; çünkü sömürgelerden gelen para saraya, soylulara ve yabancı tüccarlara gidiyordu. Portekiz, bundan sonra da İspanya'nın ve Büyük Britanya'nın lütfuna muhtaç olacaktı.

İspanya her şeyi verir: Bu her şeyi vermek, büyük bir olasılıkla 1785'teki geçici durumla ilgilidir. İspanya, Kuzey Amerika'-

nın kurtuluşundaki rolü sayesinde kaybettiği konumunu yeniden kazanmış, Latin Amerika'da Portekiz'le olan anlaşmazlıklarını çözmüş, onunla Fransa'nın da katıldığı bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Akdeniz'de Osmanlılarla iyi bir anlaşma halindeydi. İktidardaki Bourbonlar siyasetlerini, aym zamanda Aydınlanma ve Fransız tarzında merkezileştirme anlamına da gelen Fransa'ya yöneltmişlerdi. Bu, yüzyıl başında ileri derecede gelişmiş Barok kilise üslubunun gerçekte Churriguera* ile oldukça abartılı bir duruma geldiği, bütünüyle Katolik-Karşı Reformcu olarak şekillenen bir ülkedeki tepeden inme Aydınlanma'ydı. Yüzyıl sonunda Goya, İspanya'da sanata hiç kuşkusuz vahşi realist bir üslup getirmişti. Latin Amerika'nın büyük bir bölümü hâlâ İspanya'nın elindeydi ve İspanyol kral vekilleri ile Meksika'dan Peru'ya kadar başpiskoposlar, Madrid'deki konseyden denetleniyordu. Büyük ortaklıklar, eskisi gibi sömürgelerin zenginliğinden kazanç sağlıyordu; gittikçe daha hissedilebilir olan bir dengesizlikti bu. Orta ve Güney Amerika'da yaşayan Kızılderililerin ehlileştirilmesi, İspanyol denetiminin son bulmasını arzulayan İspanyol kökenli yerli sömürgecilere hâlâ zahmet veriyordu.

İber Yarımadası'ndaki iki monarşiyi, İtalya'daki devletler izliyordu. İtalya, kültürel ve coğrafi bir kavramdır. Bir bütünlük, bir gurur hâlâ Roma'nın büyüklüğüne -Pompei kazıları başlamıştır- ve Rönesans'ın parlak zamanlarına aracılık etmektedir. İtalya'nın merkezileşmemesiyle kültürel bir çokyönlülük garanti altına alınmıştı. Zeki bir İtalyan, o zamanlar şöyle bir saptamada bulunmuştu:

> Bu bölge, sadece tek bir başkenti olan ülkeler karşısında avantajlıdır. Bu ülkelerde metropol, bilginin yönü ve düşünmenin türü hakkında karar verir. Her zümreden tebaasının aynı kültüre boyun eğmesini ve kendisi gibi düşünmesini ister. Ama İtalya, değ-

Churrigueresm: 17. yüzyıl başı ile 18. yüzyıl sonu arasında İspanyol mimarlığını ve süsleme heykelciliğini etkileyen bir üslup (17. ve 18. yüzyılda üyelerinden birçoğu marangozluk, mimarlık ve heykelcilik alanında etkinlik gösteren İspanyol Churriguera ailesinin adından). (ç.n.)

şik devletler bölündüğü için, değişik başkentleri vardır. Böylece düşünmenin türü, bilginin konularının seçimidir ve bilimlerle sanatlardaki beğeni de değişik ve renklidir.[5]

İtalyan devletleri, siyasal yönden tekrar tekrar hanedan birleşimlerinin kurbanı olmaktadır; özellikle her kabine savaşında Avusturyalı ve Fransız askerî birlikleri geçit düzenlemektedirler. Flandra'yla birlikte Yukarı İtalya, Avrupa'nın savaş alanıdır. Broşürde yazılanlar, hiç kuşkusuz doğrudur.

Napoli her şeye katlanır: Diğer Katolik monarşiler gibi İki Sicilya Krallığı'ndaki İspanyol-Bourbon monarşisinin de hem aydınlanmacı reformları hem de bunu izleyen tepkileri yaşadığını anlatmaktadır.

Parma her şeyle uzlaşır; çünkü Sardinya, Piemonte, Ceneviz Cumhuriyeti ve Avusturya'nın egemenliğindeki Milano arasına mıhlanmışken başka bir seçeneği yoktur; 1749'dan bu yana İspanyol Bourbon hanedanına bağlıdır ve Napoléon'la birlikte reformlar ve tepkiler yaşamıştır.

Sardinya her şeyi gözler; bir başka deyişle: Sardinya-Piemonte halka bağlı, ama kültür düşmanı bir monarşiyle kendinden güçsüz komşularını gözetim altında tutmaktadır. 1748'den bu yana sınırlarını Milano'ya kadar genişletebilmiş ve 1782'de öteden beri sevilmeyen Cenevre Cumhuriyeti'ni utanç verici bir duruma düşürmek için diğerlerine yardım etmişti. Batı sınırı, Rhone'a dayanmaktaydı.

Broşür, Grandük Pietro Leopoldo ve bakanı Rosenberg-Orsini dönemindeki aydınlanmacı etkili reformlar düşünüldüğünde "her şeyi dener" gibi bir formülün uygulanabileceği Toscana Grandüklüğü'nü unutmuştur. Toscana, 1735'ten -Medici soyu tükendiğinden- bu yana Lorraine'lilerin yönetimi ve bununla birlikte Habsburg Avusturyası'nın boyunduruğu altındaydı.

Son olarak bunun dışında diğer iki küçük İtalyan devleti de eksiktir. Birincisi, tıpkı Parma gibi "her şeyle uzlaşır" olan Modena Düklüğü'dür; çünkü -hâlâ Estonyalı yerli hanedan tarafından ataerkil bir biçimde yönetilerek- Parma gibi Avusturya ve

Fransa devletleri arasında yönetime vekillik etmek zorundadır. İkincisi Lucca Cumhuriyeti'dir. Burada Venedik'in "her şeye sessiz kalır" oluşunun anlamını değiştirmek gerekir; çünkü bu küçük cumhuriyet, –başka hiç bir cumhuriyetin cesaret edemediği– bütün sessizliği içinde gizlice yeni soylular yaratarak aristokrasinin yönetim temelini akıllıca ve ölçülü bir şekilde genişletmeyi bilmiştir.

Diğer cumhuriyet Ceneviz, her şeye güler geçer. Burası kiliseye karşı kayıtsızdır, masoncu bir tarzda aydınlanmıştır ve baba–oğul Giacinto ve Pasquale Paoli'nin, adalarının bağımsızlığı için boş yere savaştıkları Korsika'nın Fransa'ya bırakılmasından sonra bile Ligurya kıyısını elinde tutabilmiştir.

Üçüncü cumhuriyet Venedik'tir. Venedik her şeye sessiz kalır. Söz konusu olan, hâlâ gururla kendi büyüklüğüne sarılan devletin suskunluğudur. Venedik her ne kadar 17. yüzyılda Girit Adası'nı ve Peloponesos'u kaybetmiş olsa da, İyon Adaları'ndan başlayarak Adriyatik kıyılarını denetliyor ve Friuli'den Como Gölü'ne kadar anakarayı elinde bulunduruyordu. Henüz yüzyıl başında –Girit Adası geçici olarak yeniden ele geçirildiğinde– bu zafer, Vivaldi'nin *Juditha triumphans*'ıyla kutlanmıştı. Bundan böyle Venedik, akıllıca bir yansızlıkla kendini savaşlardan uzak tutabilmiş ve ölçülü reformlar yapmıştı. Canaletto ve Guardi, bütün bir aristokrasinin olağanüstü kültürünü fırçalarıyla resme dökmüşlerdir.

Akdeniz ve Adriyatik arasında Orta İtalya'yı boydan boya kat eden Papalık Devleti de unutulmamalıdır. *Papa her şeye göz yumar*, sadece aydınlanmacı Katolik hükümdarların kilise politikası için değil, aynı zamanda "tarımın ihmal edildiği, devasa bir düzlük bölgenin sürülmeden bırakıldığı ve diğer bir bölgenin, de kimsenin kurutmayı akıl etmediği bir bataklık olduğu"[6] kendi devleti için de geçerlidir.

Broşür bundan sonra Alplerin kuzeyindeki barometre durumu hakkında bilgi vermekte ve Sardinya'dan sonra hemen İngiltere'ye atlamaktadır.

İngiltere her şeye yardım eder: Her ne kadar 13 sömürgesini

kaybetmiş olsa da, İngiltere azimli bir yükselişe geçmişti. İçeride sanayileşme gerçekleşmekte ve Britanyalı tüccarlar, Britannia'nın* denizlere egemen olması için çaba göstermekteydi. O zamana kadar saklı kalmış doğa yasalarını Newton'la gün ışığına çıkaran, kansız bir "şanlı devrim" ile ilk meşruti monarşiyi yaratan, Halklar Bildirgesi'yle yurttaş haklarını ülke yasası durumuna getiren, Hoşgörü Yasası'yla farklı inançlara yönelik baskılara son vermeye çalışan ve Marlborough Dükü'nün askerî birlikleriyle XIV. Louis'nin gerici süper gücünün ilerlemesini engelleyen, sağduyunun hükmüne girmekle onur duyan, en kayda değer teknik buluşları Avrupa'ya taşıyan gururlu bir ulustu. Gerçi şimdi Birleşik Krallık'la birleşen, fakat kendi felsefe okulunu yaratan İskoçya Krallığı da unutulmamalıdır. Sadece, Protestan Hannover egemenliğine karşı Katolik Stuart yanlısı ayaklanmalardan duyulan korkudan ötürü Protestan hoşgörüsüzlüğün hüküm sürdüğü İrlanda, daha kötü durumdaydı.

Fransa her şeye karışır: Avrupa'da, ister kolonilerde veya fazla bir başarıyla olmasa da XV. Louis'nin metresler rejiminde olsun. Çok farklı bir başarıyla başlangıçta daha çok İngiliz kökenli olan Aydınlanma hareketine de karışmıştır. Paris, anlatımda ve yazıda uluslararası *république des lettres*'in (edebiyat cumhuriyeti) tartışmasız merkeziydi. Voltaire, "düşünceleri açık bir biçimde ifade etmeye İngilizceden elverişli olduğu" için de "Fransız dili neredeyse evrensel dile dönüşmüştür", diye bir saptamada bulunmuştur.

İsviçre her şeyi yorumlar: Çünkü buradan, Alman, Fransız –ve ara sıra da İtalyan– dilinde, Aydınlanmacı türde zengin bir yazın çıkmıştır. Alaylı bir dille yorumlar ve açıklar; çünkü Avusturya ve Fransa büyük devletlerden birine angaje olmamak için az çok rahat bir yansızlık içindedir ve 1536'dan bu yana topraklarında hiçbir Avrupa savaşı yaşanmamıştır. Bağımsız cumhuriyetlerin ilginç ülkesi olarak kabul edilmektedir, refah düzeyi

* Büyük Britanya ve sömürgelerini simgeleyen kadın figürü; başında miğfer, elinde ucu çıtallı mızrakla temsil edilir. (y.n.)

yüksektir ve sadece peynir değil, aynı zamanda tekstil ürünleri ve saat de ihraç etmektedir.

Broşürde unutulan, Alplerin kuzeyindeki tek bağımsız cumhuriyet, İsviçre'nin yanındaki Birleşik Felemenk Cumhuriyeti'dir. "Her şeyi yâd eder"e ya da "her şeye tahammül eder"e örnek olarak gösterilebilir. 17. yüzyılın güçlü ekonomik, siyasal ve düşünsel gelişimi geride kalmıştır ve kısa bir süre sonra bu cumhuriyetler sistemi, Genel Vali'nin lehine ve eski yurtsever özgürlüğün aleyhine olmak üzere Prusya müdahalesinin kurbanı olacaktır. Ancak arkasında hâlâ tüm dünyadaki sömürge imparatorluğu yatan "Amsterdamlı zengin adam" özdeyişi geçerliliğini koruyacaktır.

Almanya her şeyi taklit eder, çünkü yazında olduğu kadar saray yaşamında da hâlâ Fransız ya da İngiliz örneklerini taklit etmekte ve "Alman ulusal ruhu"ndan henüz çekinerek söz etmektedir. Almanya, hâlâ Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'dur. Modern anlamda bir devlet, hatta ulusal bir monarşi bile değildir; aksine Ortaçağ'dan kalma çekirdek bir kavramdır. "İmparatorluk" aslında Fransa, Prusya ve Avusturya arasına mıhlanmış sadece birçok küçük ve çok küçük devletten, dinsel nitelik taşıyan ve taşımayan prensliklerden, kontluktan ve imparatorluk kentinden oluşuyordu. Broşür *Kutsal İmparatorluk her şeye inanır*, dediğinde bu, *Almanya her şeyi taklit eder*'in bir yinelemesidir. İmparatorluk, Otuz Yıl Savaşları'ndan ve onu izleyen Fransız saldırılarından bu yana hâlâ travma durumundaydı. Mezhepler bakımından ise durum, çok çeşitli olarak kendini göstermektedir: Lutherciler çoğunlukta, Kalvenciler azınlıktaydı ve birçok Katolik Kilisesi yandaşı vardı. Ancak broşür, birçok prenslikteki -sadece Goethe döneminin Weimar'ındaki değil- ve bazı kentlerdeki -sadece Lessing döneminin Hamburg'undaki değil- ekonomik ve kültürel kalkınmayı gözden kaçırmaktadır. Almanya, kültürel yönden bir hayli farklılaşmış dünyasında uyuklayan ve yavaş yavaş uyanan güçlerle doluydu. Ortak olan şey, artık bir birliğe ulaşmış yazı dili, buna uyan yazın ve imparatorluğun bir zamanlarki gücünün ve olağanüstülüğünün anısıydı. Yüzyıl

sonlarına doğru Almanya, düşünsel alanda birçoklarım geride bırakarak ilk sıralara oynamaktaydı. 18. yüzyılın bir yargısının geleceğe yönelik olduğu ortaya çıkacaktır: "Almanların aşırı derecede iş bağımlısı olduğu doğrudur."[7]

Almanların iş bağımlılığı söz konusu olduğunda Prusya'nın düşünülmesi gerekir. Prusya'nın broşürde kendine ait bir dizesi vardır: *Prusya her şeyi arapsaçına çevirir.* Bu, 1740'ta Avusturya Veraset Savaşma, 1756'da Yedi Yıl Savaşları'na ve 1772'de Polonya'nın dağılmasına "sebep olan", Avusturya'nın egemenliğindeki Silezya'yı ve Polonya'nın egemenliğindeki Batı Prusya'yı ele geçiren Prusya'nın huzursuz kralı II. Friedrich'e işaret etmektedir. Ancak II. Friedrich demek, aynı zamanda Potsdam'ı ve Berlin'i Aydınlanma'nın merkezi durumuna getiren Büyük Friedrich demektir.

Avusturya, kendi hükümdarı olan imparator aracılığıyla anılmaktadır: *İmparator her şeye heves eder.* Avusturyalı Habsburglar, 15. yüzyıldan bu yana Kutsal Roma – Germen İmparatorluğu'nu yönetmekteydi. Kendi başına buyruk bir büyük devlet durumuna gelen eski Avusturya, yine de hâlâ Germen İmparatorluğu'na dahildi. "Her şeye heves eden" asıl imparator büyük, renkli devlet dünyasını birleştirmek, Osmanlı ve Polonya'ya doğru gücünü genişletmek isteyen II. Joseph'tir. Avusturya, kozmopolit başkenti Viyana'yla birlikte çoğulcu bir devletti. Sınırları buradan çok ötede Yukarı Ren kıyısındaki Flandre'ya dayanmakta ve az çok Alman dilini konuşan eski Avusturya, Tirol'den başlayarak Burgenland ve Kürnten'e kadar uzanmaktaydı. Bohemya ve Macaristan taçları, Habsburgların elindeydi. Prag ve Budapeşte, kendilerine ait kültürel bilinçleriyle önemli başkentlerdi. Çokdilli ve çokmezhepli Macaristan, bağımsızlığına güveniyordu. Milano Düklüğü ve Toscana'daki ikili veraset, imparatorluğa bir, İtalyan havası katıyordu. Avusturya'nın egemenlik alanında bir düzineden fazla dil konuşulup ve yazılıyordu. Yabancı ülkelerin etkileri başkent Viyana'ya yansıyordu; İtalyan, Bourbonlar döneminin İspanyol ve Lorraine'lilerin aracılığıyla yeni Fransız etkileri; çünkü hanedan, Maria Theresia'nın eşi aracılığıyla

imparatorluğun bu eski komşusundan geliyordu. Avusturya İmpartorluğu kendini Katolik kilisesi yandaşı olarak ifade etse de, gizliden gizliye her yerde Protestan azınlıklar bulunuyordu; Protestanlarınsa Macaristan'da resmî bir konumu vardı.

Siyasal Barometre'de iki kuzey devletinin de yer aldığını görüyoruz: *Danimarka her şeye katlanır*; çünkü İngiltere'nin, Rusya'nın ve İsveç'in kara ve denizdeki çıkarlarının arasında neredeyse savunmasızdır. 17. yüzyılda "yüksek direkler" çıkan denizler fatihi IV. Christian'ın dönemi çoktan geride kalmıştı ve şimdi son derece becerikli bir yansızlık politikasının yürütülmesi gerekiyordu. Danimarka Krallığı hâlâ Norveç Krallığı'nı, İzlanda'yı ve Schleswig ve Holstein düklüklerini elinde bulundurmaktaydı. Varlıklı bir burjuvazi, Norveç'ten gelen odunla ve tarım ürünleriyle geniş kapsamlı bir ticaret yapıyordu. Kopenhag, kuzeyde zarif bir dünya kenti durumuna gelmişti. Yumuşak başlı mutlakıyet tebaasına, sonraları geniş kapsamlı bir köylü kurtuluş hareketine yol açacak eşitliği getirmişti. Norveç her zaman bağımsız köylülerin merkeze uzak ülkesi olmuştu. Aydınlanma ilerlemekteydi. Danimarka yazınının altın çağı başlamıştı. 1770'te sansür kaldırılmış ve Danimarkalılar bu özgürlüğü akıllıca kullanmayı bilmişlerdi.

İsveç her şeyi yâd eder: Geçen yüzyılın büyük güç dönemini, korku veren ordularıyla ve Otuz Yıl Savaşları'nda Baltık Denizi çevresinde bir tanrı imparatorluğu yaratmaya çalışan Kral Gustaf Adolf yönetimindeki Fin süvari birlikleriyle İsveç'in heyecan uyandıran müdahalesinin bu yüzyılını. Ancak bundan yarım yüzyıl sonra çılgın kral XII. Karl – 18 yıl boyunca kuzeye rahat ve huzur vermeyen kral– kahramanca seferlerine karşın hemen her şeyi kaybetmişti ve başka savaşlar da yapılmasına karşın bundan sonra İsveç'in Ön Pomeranya'daki ve Baltık Bölgesi'ndeki bağımlılıkları ve son olarak 1808'de en azından önemli bir özerklikle bir Rus büyük prensliği durumuna gelen tüm Finlandiya yitirilmişti. Fazla önemli olmayan demir ve odun ihracatı para getiriyordu; ancak başarısız savaşların masrafı çoktu. İçeride krallığa ait mutlakıyet ve soylulara ait İmparatorluk Meclisi'nin

parlamento rejimi arasında gidip geliniyordu. Köylüler eskiden beri, giderek genişletilen özerk köy yönetiminin tadını çıkarıyorlardı. III. Gustaf, Prusya Kralı II. Friedrich örneğine göre aydınlanmacı – mutlakıyetçi bir hükümdar olarak hareket ediyordu. Bilimsel bir yaşam filiz sürmekte ve Stockholm parlak bir saray olarak ışıldamaktaydı.

Polonya her şeyi kaybeder: Karadeniz'den Baltık Denizi'ne kadar uzanan ve bir zamanlar bir Ortaçağ krallığı olan Polonya, İmparatorluk Meclisi'nin güçsüz krallarla birlikte mutlakıyetin sıkılığım kaçırdığı Ortaçağ'dan kalma bir anayasaya takılıp kalmıştı. Rusya, Prusya ve Avusturya güçler birliğinin kurbanı olmuştu. İlk dağılma 1772'de, ikincisi 1793'te ve sonuncusuysa 1795'te gerçekleşmişti. Bir zamanlar güçlü olan, sonraları mezhep yönünden açık, ancak daha sonra Karşı Reformcu ve sonunda Reformcu–Aydınlanmacı olarak hareket eden bir ülke, haritadan silinmişti. Ancak Protestan Prusya ve Ortodoks Rusya arasında Polonya, Katolik dini ve diliyle varlığım sürdürmüş ve 130 yıl boyunca kendi devletinin yeniden dirilmesini beklemişti.

Rusya herkesi korkutur: 18. yüzyılın başında Rusya –Polonya'nın, Baltık Bölgesi'nin ve İsveç'in egemenliği altındaki Finlandiya'nın arkasında bulunan bu iç imparatorluk Çar Büyük Petro'yla birlikte siyasal yönden etkinleşip ve modernleşmişti. Başkent, uzak Moskova'dan deniz kıyısındaki St. Petersburg'a taşınmıştı. Bir akademi kurulmuş ve Batı'nın en iyi yetenekleri getirilmişti, ordu modernleştirilmiş ve daha da baskıcı olmuştu. Son olarak aydınlanmacı Çariçe II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu'na, İsveç'e, Danimarka'ya ve Polonya'ya karşı her konuda aktif bir politika uygulamaya başlamıştı. Korku uyandıran Kazak süvari birlikleriyle Rusya şimdi gizemli, korkutucu, ama aynı zamanda çekici bir şekilde Riga'dan Kırım Yarımadası'na kadar geniş bir cephede yer alıyordu.

Broşür, siyasal barometre durumu hakkındaki verilerine Osmanlı İmparatorluğu'yla son vermektedir: *Osmanlı her şeye hayret eder*; çünkü imparatorluğunun sınır durumu sallantıdadır (Macaristan, Erdel, Kırım Yarımadası kaybedilmiştir; Eflâk ve Boğ-

dan, Tunus ve Trablusgarp kendilerini özerk hissetmeye başlamışlardır) ve çünkü Avrupalıların bu heyecan uyandıran, yükselen Aydınlama dünyasının dışında bulunulmaktadır. Osmanlılar, Avrupalı olmayan bir güç olarak broşüre girmiştir; çünkü büyük çoğunluğu Hristiyan olan Balkanlarla birlikte henüz özgürlüğe kavuşmadığı halde ilk özgürlük kıpırtılarının baş gösterdiği Yunanistan'a da hâlâ egemendir.

Henüz kurulan federal Amerika Birleşik Devletleri'nin broşürde adının geçmemesi, çok fazla şaşırtıcı değildir; çünkü dünya hâlâ Avrupa'dır. Avrupalılar sadece İspanyol ve Portekiz Amerikası'nı, İngiltere'nin, Fransa'nın, Portekiz'in ve Hollanda'nın egemenliği altındaki Afrika sahillerini, büyük ölçüde İngiltere'nin egemenliğinde bulunan Hindistan'ı ve Hollanda'nın egemenliğindeki Endonezya'yı değil, diğer kıtaları da tanımaktadırlar. Hatta tüm egzotik ülkelerle derinden ilgilenilmekte, bilgece yönetilen Çin'e hayranlık duyulmakta ve evleri gerçek ve sahte egzotik sanatla süslemekten, Çin bahçeleri düzenlemekten hoşlanılmaktadır. Bununla birlikte kararlar hâlâ Londra, Paris, Viyana, gerektiğinde St. Petersburg'la birlikte, Berlin ve Madrid arasında verilmektedir. Ancak *Siyasal Barometrenin* nihai bulgusu, *Her şeyi birbirine karışır* şeklindedir.

3. Devletler Üstü Dünya Vatandaşlığı

İlk aydınlanmacı ansiklopedinin Protestan yazarı Pierre Bayle 1700'de, "Ben bir dünya vatandaşıyım; ne İmparator'un ne de Fransa Kralı'nın, aksine doğruluğun emrindeyim" diye yazmaktadır. Friedrich Schiller ise yüzyıl sonunda şöyle demektedir: "Ben hiçbir prensin emrinde bulunmayan bir dünya vatandaşı olarak yazıyorum. Küçük yaşta anayurdumu kaybedip yerine büyük bir dünyayı geçirdim."[8]

18. yüzyılın devletler dünyası henüz milliyetçi değildi – her ne kadar milliyetçilik her yerde gizliden gizliye uyku halinde bulunsa ve daha sonra gürültüyle uyanacak olsa da. Aydınlanma yüzyılı kendini kozmos olarak, toplu ilişkiler içindeki dünya olarak kavramaktaydı.

Hükümdarlar, birbiriyle uzaktan akraba uluslararası bir topluluktu. Gerçekte sadece Prusya'daki Brandenburg, Parma'daki Este, Torino'daki Savoia hanedanları "safkan"dı. Çoğunlukla bu kralların bakanları da o ülkenin çocukları değildi; Feldmareşaller ve generaller arasında – örneğin Rus ordusunda – Alman kökenli Baltıklılar, Fransızlar, Almanlar ve İsviçrelilerden oluşan renkli bir karışım bulunuyordu. Kraliyet sarayları da bu uluslararası görüntüyü yansıtıyordu; Kopenhag'daki Almanlar, Viyana'daki renkli dünya gibi. Örneğin İsveç'teki yüksek soylular Fransız de la Grangelar'ı, İrlandalı Hamilton'ları ve Alman kökenli Baltıklı Wrangellar'ı kendilerinden sayıyordu. Soylular esas itibarıyla kozmopolitti. Zümre kuralları, subayların onur ilkeleri, görev ve erdem, aynı zümreden olanlarla evlilik, her yerde geçerliydi. Burjuvazinin dahil edilebileceği "halk", onların ayaklarının dibinde yer alıyordu.

Her ne kadar Tanrı'nın ve kralın bütün dilleri konuşabildiği söylenmişse de Fransızca, soyluların ve sarayların egemen dili durumuna gelmişti; soylular yerel dili ve lehçelerini bilseler bi-

le, sadece hizmetkârlarıyla o dilde konuşurlardı. Fransızca, o zamana dek çok konuşulan İtalyancanın yerini aldığı gibi, bilim dili olarak Latincenin de yerine geçmeye başlamıştı. Bütün saraylar, tümüyle Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Sadece bu dilde mektuplaşılıyordu. Fransızca, aynı zamanda burjuva aydınlar ve tüccarlar için de öğrenilmesi gereken bir yabancı dil olmuştu. Fransız tiyatrosu genel olarak herkes tarafından seviliyordu – halk tarafından da. Protestan ülkelere sığınmış Fransız Protestanlarının varlığı da Fransızcanın yaygınlaşmasında etkendi. "Sömürgeler"in Fransız kilisesi çoğu kez soyluların kilisesi durumuna kadar yükselmişti. Fransız Protestanları, dil özelliklerini 19. yüzyılın başlangıcına değin korumuşlardı. Dünya vatandaşlığının sözlü ve yazılı anlatımı artık Latince değil, Fransızcaydı.

Kent halkı daha az kozmopolit olarak yapılanmıştı. İnsanlar dünyadan elini eteğini çekmiş kentlerde kendi aralarında yaşıyor ve evleniyorlardı. Daha açık bir anlatımla, aydınlanmacı çevrelerde bir başka kente giderek yapılan evlilik olanaksız bir şeydi. Büyük Kurul'da kent yurttaşlarına ait hakların yurttaş olmayanlara da verilmesi konusunda yapılan bir görüşme nedeniyle Basel Belediye Başkanı, "değerli Basel kanının yabancı maddelerle kirletilmek"[9] istenmediğini söylemiştir. Dünya vatandaşlığı burada düşünsel ve kuramsal bir olay olarak kalmıştır. Sırasına göre ya tüccarlar ya da ülkeden ülkeye dolaşma alışkanlığında olan zanaatkârlar arasında toplumsal hareketlilik daha fazlaydı.

Devletler dünyası eskiden getirilen bir doğallık olduğundan ve öylece kaldığından, Aydınlanma hareketi için gerçek bir örnek olamazdı. Bunun dışında soyluların kozmopolitliği, yine soyluların insanlar arasında eşitliği kabul etmemesiyle çelişmekteydi. Belki de sadece İngiltere bazı Aydınlanmacı düşüncelere kolaylık sağlıyordu. Eski özgürlükçü, şimdiyse parlamentoda yenilenmiş gelenek sayesinde, *gentry* ile orta sınıfın karışımı sayesinde, özgür bir basın ve dinsel sorunlarda hoşgörülü bir tutum sayesinde burada bir boşluk belirmişti. Bu nedenle İngiltere, Bèat-Louis de Muralt'nın *Lettres sur les Anglais et les François et sur les voiages*'ıyla (İngiliz ve Fransız Devletlerinin Nitelik ve

Âdetleri Üzerine Mektuplar) ve Voltaire'in verdiği bilgiler sayesinde – tam da Fransız dilinde – ideal bir ülke olarak stilize edilmiştir. Hoşgörüsüz mutlakıyetin mirası tarafından Fransa'ya, sanki siyasal yönden bir örnek oluşturabilirmişçesine fazlasıyla yük bindirilmişti.

Örnekler başka yerlerde de bulunabilirdi: Örneğin Kuzey Amerika'daki "soylu vahşiler"de ya da Güney Denizi Adaları'nda ya da – eğer Avrupa'da kalmak isteniyorsa – İsviçre Alplerindeki çobanlarda; 18. yüzyılın başına değin İsviçre verimsiz bir ülke olarak, hatta geri kalmış halkıyla barbar gelenekleri olan bir ülke olarak kabul edilmekteydi. Bu son derece ilginç jeoloji parçasını şimdi ilkin doğabilimciler keşfediyordu.

Dağlar ve göller önce, romantik Chillon Şatosu ve Valais Alplerinin olağanüstü dağ oluklarıyla Leman Gölü'nün farkına varan Britanyalı gezgin lordlar için çekici olmuştu. Bunu tüm ülkelerden yolculuk eden baylar izlemekteydi ve bunlar coşku dolu gezi notları kaleme almaktaydılar. Kısa bir süre sonra bu yüce doğada Alpler insanı da keşfedilmişti. Doğa ve tıp bilgini Albrecht von Haller'in *Die Alpen* adlı didaktik şiiri ve sonraları Salomon Gessner'in tüm olası dünya dillerine çevrilen *Idyllen*'ı bir rehber görevini görmekteydi. Rousseau, coğrafi görünümü siyasallaştırmıştı: Şimdiye değin aşağı görülen Alpler demokrasisi, ansızın ideal devlet biçimi olmuştu.

İsviçreli olan her şeye yönelik ilgide, bu ülkenin kentlerinde uluslararası bir görünüme sahip olan, düşüncelerini Fransızca ve Almanca olarak ifade edebilen aydınlanmacı seçkinlerin bulunmasıydı. Ve Alplerin "özgür İsviçreliler"iyle birlikte bu cumhuriyetçi ülkenin tarihsel mitosu da keşfedilmişti: Rütliwiese'deki üç orman bölgesinin ortak birlik yeminlerinin, tiran Gessler'i öldüren Wilhelm Tell'in eşi görülmemiş kahramanlık öyküsü. Tarihsel mitos bu şekilde Alplerin mitosuyla birleşmiş, bir örneğe dönüşmüş ve sonunda Friedrich Schiller'in genel, kozmopolit bir geçerlilik iddiasındaki oyununda klasik bir biçime sokulmuştur.

İsviçreliler ve yabancılar, gerçekliğin bu denli ideal olmadığını, ancak Fransa'nın özgürlük ve eşitlik sloganıyla her şeyi göl-

gede bıraktığı Fransız Devrimi dönemlerinde fark edebilmişlerdi.

Devletler arası barışçıl işbirliği sorusu, kozmopolitliğin açık bir sorunu olarak kalmıştı. Bu işbirliği eskiden olduğu gibi savaşlardan sonra barış kongreleri düzenlemekle, yeni savaşların çekirdeğini zaten içinde taşıyan ülkelerin yerlerini değiştirmeyi garantilemekle mi yetinecekti?

1517'de *Querela pacis*'iyle Erasmus, savaşların anlamsızlığını artık fark etmeleri için insanlığa yalvardığından bu yana hukukçular ve ilahiyatçılar, yeni baştan bir tür dünya ve barış düzeni kurmaya uğraşıyorlardı. 1625'te *Savaş ve Barış Hukuku*'yla Grotius, uluslararası düzeyde tanınan halklar hukukuna dayalı bir hükümdarlar kongresi toplanmasını önermişti. XIV. Louis rejiminin Fransız yazar ve eleştirmeni Charles-Irénée Castel, Abbé de Saint-Pierre, daha da ileri gitmişti. 1713'te *Projet de Paix perpétuelle*'inde Ebedi Barış Projesinde, sırayla yönetilen merkezî bir yönetimle, barış mahkemesiyle ve ortak bir orduyla birlikte bir Avrupa birliği önermişti. Abbé de Saint-Pierre'in tasarısı, yüzyıl içinde tekrar tekrar tartışılmıştır. Bu sorunlarla uğraşan en son kişilerden biri, yeni bir barış kongresinin düzenlendiği 1795 tarihli *Ebedi Barış Üzerine Felsefî Deneme* makalesiyle Kant'tı. Fakat bundan sonra milliyetçi düşünce, kozmopolit düşünceye giderek daha çok gölge düşürecekti.

IV

Aydınlanma'nın Taşıyıcıları

1. "Cemiyet" Hareketi

Özgürlüğün yeni ruhu, hareket, her şeye merak demek olan Aydınlanma, sadece düşünürlerin, filozofların, yazarların ve zamanla uyum halinde ve onun içinde etkin olan tek tek herkesin ilgilendiği bir konu değil, özellikle örgütlü ve örgütsüz toplulukların ilgilendiği bir konuydu.[1]

Toplumsal birlikler çoğunlukla dost çevrelerindeki görüşmelerin bir sonucuydu. Aydınlanmacılar için dostluk, hakkında sürekli yazılar yazılan çok önemli bir konuydu. Oldukça etkili bir İngiliz dergisi olan *Spectator*'dan bile "dostluğun nimeti", "bu yaşam iksiri" hakkında bilgi edinilebilirdi[2] "Bir dostluk cemiyeti kuruldu": 18. yüzyılda bir cemiyet kuruluşunun bildirimi bu ya da buna benzer bir şekilde dile getirilmekteydi. "Bir dostluk cemiyeti" kurulduğunda söz konusu olan şey, bu dost çevresini zamanın kültürel, sosyal ve ekonomik koşullarının reforme edilmesi için verimli kılmaktı. Onlar için söz konusu olan şey, dünyanın daha iyi hale getirilmesinde işbirliği yapmak üzere *émulation*'da, "teşvik"te bulunmaktı. Yalnızca loncalardaki ya da meslekî ve dinî olarak sınırlanmış amaçları ve geleneksel örf ve âdetleriyle kardeş topluluklarındaki gibi eski toplumsal biçimlerde takılıp kalmak istenmiyordu. Reformların yeni işlevi, gelişmekte olan bilim, genişlemekte olan kültürel eğitim ve yetersiz sosyal yardım alanlarında Aydınlanma'nın büyük ütopyası için başarı sağlamaktı.

18. yüzyılda Avrupa ve Amerika'nın gittikçe sıklaşan topluluklar ağı tarafından, en iyi şekilde çağdaş "cemiyet" (*Sozietät,*

societas, société, society, società, sociedad) kavramıyla nitelendirilen topluluklar tarafından örtüldüğü göze çarpmaktadır. Örneğin Almanya'da yüzyıl başında ancak iki bilimsel akademi vardır; ancak yüzyıl sonlarına doğru bunların sayısı bir düzineyi bulmuştur. 1723'te Avrupa'da kamu yararına çalışan ilk cemiyet (Edinburgh) kurulmuştur; Fransız Devrimi'ne kadar Avrupa'da ve Avrupa dışındaki ülkelerde bunun gibi yaklaşık 150 dernek saptayabiliriz.

Bu birlikler çoğunlukla aynı düşüncede olan bir dost çevresinin bir etkinliği genişletmesiyle başlamaktadır. Çoğu kez çok kısa bir zaman sonra etkili bir örgüt kendini belli etmektedir. Bu örgüt çoğunlukla sade ve esas itibarıyla cumhuriyetçidir. Finansman sağlamaya ve ana hatları açıkça belirlenmiş bir tüzüğün gerçekleştirilmesinde işbirliği yapmaya hazır olduğunu bildiren üyeler toplanmaktadır. Bu üyelerden, en yüksek organı son kararları verme yetkisi bulunan ve tüm üyelerin eşit haklara sahip oldukları üyeler kurulu olan bir dernek kurulmaktadır. Yönetim, başkan, sekreter, sayman ve birkaç üyeden oluşan komiteye verilir. Durum ve koşullara göre komisyonlar özel görevlere getirilmektedirler. Çoğu kez etkinlikler hakkında haberler veren ve daha geniş bir kitleye yönelmeyi hedef alan bir yayın organı, bir dergi ya da toplu makaleler yayınlanmaktadır.

2. Akademi

Cemiyet hareketi daha erkenden değişik tipte dernekler geliştirmişti. Bunların en eskisi *bilimsel bir topluluk* olan *akademi*'dir. Model, Platon'un Atina'daki akademisiydi. Bu akademinin örneği, İtalyan Rönesansı'nda yeniden ele alınmış ve değişik biçimlerde 18. yüzyılda da etkili olmuştu. Goethe Eylül 1786'da İtalya gezisindeyken Venedik'in Vicenza kasabasında akademinin halka açık bir toplantısına katılmıştır:

> Bu akşam, Olimpia Akademisi'nin düzenlediği bir toplantıdaydım. Oldukça iyi bir oyundu, insanlar arasındaki canlılığı ve nükteyi koruyordu. Palladio Tiyatrosu'nun yanında yeterince aydınlatılmış büyük bir salonda yüzbaşı, soyluların bir kısmı, bütünüyle kültürlü insanlardan oluşan bir halk ve birçok din adamı olmak üzere yaklaşık beş yüz kişi hazır bulunuyordu.
>
> Bugünkü oturum için başkan tarafından sorulan soru şuydu: Kurmaca mı yoksa öykünme mi güzel sanatlara daha çok avantaj sağlar? Buluş, yeterince başarılıydı: Çünkü sorunun içindeki seçenekler birbirinden ayrıldığında, yüz yıl boyunca bir ondan bir bundan konuşulabilir. Akademisyen baylar da bu fırsatı gerektiği gibi kullanıyor, şiirde ve düzyazıda, aralarında çok iyi örneklerin de bulunduğu türlü şeyler yaratıyorlardı.
>
> Bu, en canlı dinleyiciler topluluğuydu. Dinleyiciler "bravo" diye bağırıyor, alkışlıyor ve gülüşüyorlardı. İnsan kendi ulusunun önünde de böyle durabilse ve onu kişisel olarak eğlendirebilseydi...

Akademiler her şeyden önce kendilerine bilimsel hedefler koymaktadırlar: Üniversitelerin başaramadığı şeyler, akademilerin gönüllü çalışmalarıyla sonuçlandırılmalıdır. Bu arada öncelikle doğabilimleri, ama aynı zamanda dil, edebiyat ve tarih de – yani her şeyi yapabilen ilahiyat ve hukuk fakültelerinin yanında güç bela bir yan bilim dalı yaşamı sürdüren alanlar da söz konusudur.

Alpler'in kuzeyindeki Avrupa için Paris'teki akademi kuruluşları bir modele dönüşmüştür: Dilin korunması için 1635'te kurulan *académie Française* (Fransız Akademisi), doğabilimleri için 1666'da kurulan *académie des sciences* (Bilimler Akademisi) ve tarih bilgisi için 1663'te kurulan *académie des inscriptions et des belles lettres* (Yazı ve Edebiyat Akademisi). Fransız akademileri özel girişimlere dayanmaktaydı; ancak kısa bir süre sonra devlet, bu akademileri devralmış, finanse etmiş ve ayrıca katı bir örgütlenmeyle onlar için bağış toplamıştı. Başkentin dışındaki Fransız taşra eyaletlerinde sonraları birçok akademi kurulmuştur.

18. yüzyıl içinde hemen hemen bütün monarşiler, bundan böyle tıpkı tiyatro, saray balosu, saray karakolu gibi krallık sarayına dahil olan akademilerini kurmuşlardı. Merkezî bir sarayı olmayan devletlerde, bağımsız bir örgütlenmeyle akademilerle aynı hedefleri izleyen "aydın cemiyeteleri"ne yardımcı olunuyordu.

İngiltere, doğabilimi araştırmalarının örgütlenmesi alanında biraz daha başka bir yol izliyordu. 1660'ta *Royal Society of London for Improving Natural Knowledge* (Doğabilimlerinin İlerletilmesi İçin Londra Kraliyet Derneği) kurulmuştu. Bu örgüt gerçi krallığın desteğinden yararlanıyordu ama Fransız akademilerinden daha bağımsızdı. Royal Society, tüm kıtaya kendi yönünden büyük etkide bulunmuştu.

Sanatsal amaçlı topluluklar da krallığın desteğini alabiliyordu. Örneğin İspanya'da. Aşağıdaki alıntı bunu ortaya koymaktadır:

> Bu ülkede bilimler ve sanatlar hâlâ çocukluk yıllarındadır. Grimaldi Markisi'nin uyarısı üzerine burada bir mimarlık, heykeltraşlık ve resim sanatı akademisi kurulmuştu. En soylu ve en zengin baylardan birkaçı üyedir ve bu mükemmel özgür sanatları daha ileriye götürmek için biraz çaba harcamaları onlara yeniden söylenmelidir. Kral, geçen yaz büyük bir rahatlıkla... Don Pedro Dávila'nın yönetiminde bir doğa tarihi bölümünün de kurulacağı akademi için para karşılığında bir saray satın almıştı.[3]

18. yüzyıl akademisinin biçimi burada iki örnekle netleştirilecektir. Önce Berlin *Kraliyet Akademisi:*[4]

Brandenburg elektör prensi Friedrich'in Alman sınır prensliğini büyütme arzusu ve istenci, sadece askerî-siyasi bir prenslik değil, aynı zamanda bilimsel bir prenslik sayılmak istemesi olarak da ifade edilmelidir. Bununla birlikte 1701'de bir Brandenburg Cemiyeti'nin, yani Berlin Akademisi'nin kurulmasıyla sonuçlanan olayın arkasında Prusya Krallığı'nın yeniden tasarlanan bir devlet sistemini, süsleme düşüncesi değil, gerçek bir bilimsel ilgi yatmaktadır. Bu akademinin kuruluşuyla görevlendirilen kişi Gottfried Wilhelm Leibniz'den başkası değildi; bu, yeni kraliçe Sophie Charlotte'un ve Leibniz'in hizmetinde bulunduğu annesi Hannover elektör prensesi Sophie'nin canlı, genelde entelektüel ilgileri sayesinde gerçekleşmişti.

Filozof sık sık dile getirdiği akademi düşüncesini, yani bilim, bilimlerin korunması ve ilerlemesi yoluyla saygınlığa, Alman ulusunun esenliğine ve kabulüne, engin bilgiye ve dile ilişkin açık bir Hristiyan dünya görüşünün yayılmasına yönelik üç katlı hedefini sonunda gerçekliğe dönüştürme fırsatını yakalamıştı. Onun için söz konusu olan özellikle *utilitas*, yani bilimlerin uygulamaya dayanmasıydı. Akademi, sevindirici bir başlangıç yapmıştı. 1710'dan başlayarak *Miscellanea Berolinensia*'yı yayınlamış ve daha geniş bir kitleye ulaşmıştı. Ancak durum, kısa bir süre sonra farklılaşmıştı. Farklı ilgi alanları olan ve ülke yönetimiyle orduya yardım daha önemli göründüğü için akademiyi bilinçli olarak ihmal eden I. Friedrich Wilhelm'ın otoriter rejimi başlamıştı. Akademi, kendini askerlikle ilgili yayınlara indirgemek zorunda kalmıştı. Buna karşılık felsefeye ilgi duyan halefi II. Friedrich, kraliyet akademisinin rolüne karşı oldukça duyarlıydı. 1741'den başlayarak akademi yeniden gelişmiş ve bilimsel dünyada başarıyla ilk sıraya ulaşmaya çalışmıştı. Matematikçi Leonhard Euler göreve getirilmişti. Fizikçi Maupertuis, kralın kişisel olarak gözettiği idare meclisinin yönetimini ölünceye dek üzerine almıştı.

Akademi şimdi dört bölüme ayrılmıştı:

Deneysel felsefe bölümü kimya, anatomi, botanik ve tüm deneysel bilimleri kapsamaktadır. Matematik bölümü geometri, cebir, mekanik, astronomi ve tüm soyut bilimlerden oluşur. Kurgusal felsefe bölümü mantık, metafizik ve ahlakı; güzel sanatlar bölümü Eski Çağ bilimlerini, tarih ve dilleri kapsar.

O halde hemen hemen bütün bilimsel alanların olduğu bir akademi söz konusuydu. Yönetim, başkanın ya da sekreterin elindeydi -sonuncusu on yıllar boyunca, Berlinli bir Fransız Protestanı olan Johann Heinrich Samuel Formey'di. Her bölümün, mali yönetimden sorumlu bir müdürü ve bir denetçisi vardı. Özellikle takvim satışlarından para kazanılıyordu. Berlin'de ikametgâlu olan ve maaş alan 16 aktif üye vardı. Yazışarak üyelik yoluyla akademiyle bağımsız bir ilişkisi olan -bütün Avrupa'ya dağılmış- yabancı üyeler, bilimadamları, ikinci bir grubu oluşturuyordu. Son olarak onursal üyeler atanabiliyordu. Akademiye kabul, başkanın ve kralın işiydi. Üyeler özellikle, çoğu Protestan olan Fransızlar ve İsviçrelilerdi. Kral, dünya dilini bilen bu bilimadamlarım çoğunlukla Almanlara yeğliyordu. Onun, Lessing'in atanmasına karşı çıktığı bilinmektedir.

Aktif üyeler her yıl iki makale sunmakla yükümlüydüler. Bunlar akademi toplantılarında okunmakta, sonra da *Mémoires*'da yayınlanmaktaydı. Başka yayınlar da oluyordu. Yazışan üyelerle olsun, başka akademilerle olsun, bütün Avrupa'daki yazışma ağı önemliydi.

Akademi her yıl ödüllü bir yarışma duyurusuyla daha başka bir kitleye yöneliyordu. Bu yarışmanın konuları örneğin şöyleydi: Matematikte sonsuzluk, besin maddelerinin insan vücudunda değişimi, "Her şey en iyiye yönelir" ilkesinin incelenmesi ya da Doğu Almanya'da yerleşim hareketi.

II. Friedrich zamanındaki akademi, 1740 ve 1770 yılları arasında tipik bir Aydınlanma akademisi olmalıdır. Yayınlar Fransızca olarak yapıldığından, etkisi daha en başından büyük oluyordu. Bu, Fransız dilinde Alman Aydınlanması'ydı. Akademi, kralın flört etmeyi sevdiği daha özgür görüşlere önderlik ediyordu. Akademi sekreteri Formay 1745'te şöyle demektedir: "İnsan ze-

kası için açılabilecek her şeyi açan anahtarı parlatma ve iyileştirme, bizim doğal amacımızdı." Dilthey "eski felsefeden geçen" çalışma yöntemini, bir başka deyişle olguların psikolojik – tarihsel yönden incelenmesini övmektedir. Akademi göreve ideolojik olarak yaklaşıyordu: "Tanrısal kişiliğin ve mantığına temelleriyle insanan ahlaki sorumluluğunun savunusu."

Akademi kralla birlikte yaşlanıyordu. 1770'ten başlayarak başka güçler, Almanya'da düşünsel yönetimi devralmışlardı. Bununla birlikte akademi, bundan sonra da varlığını korudu. Akademi, Berlin'de üniversitenin kuruluşundan başlayarak 19. yüzyılın bu yeni – hümanist örnek yüksekokuluyla sıkı bir ilişki içinde oldu.

18. yüzyıl içinde akademiler giderek aydınlanmacı – yararcı hedeflerin hizmetine girmiştir. Fransız Châlons sur Marne taşra akademisi buna örnek gösterilebilir. 17. yüzyıl içinde ve özellikle de 18. yüzyılda Fransa'da çok sayıda taşra akademisi açılmıştır. Châlons, Champagne'ın eski yönetim merkezidir, ayrıca bir piskoposun ve valilik merkezinin, çeşitli mahkemelerin, yönetim kurumlarının ve de bir garnizonun bulunduğu yerdir. Burada 1750'den bu yana var olan yazınsal bir topluluk 1775'te kraliyet payesiyle akademiye yükseltilmiştir. Topluluk, Devrim dönemine değin varlığını sürdürmüştür. Örgütlenme burada da alışılagelen şekildedir: Paye bakımından yirmi akademisyen – aktif, ortak, ayrıca yazışan üyeler ve onursal üyeler. Krallık yönetimi vekili olan vali ve piskoposluğun en yüksek dereceli din adamı başkanlık makamını işgal etmektedir. Etkinlikler, her şeyden önce Aziz Louis yortusunda olmak üzere yılda bir tanesi halka açık olan, müdür ve piskoposun nezdinde düzenlenen oturumlardan oluşmaktadır. Oturumlarda konferanslar verilmektedir; bunların dörtte biri bilimsel–deneysel konularla ilgilidir, beşte birinin payına yazınsal–sözbilimsel ve tarihsel konular düşmektedir, geri kalanı ahlak felsefesi ve ekonomiden alınmaktadır. Akademinin bir kütüphanesi vardır ve akademi özellikle sosyal sorunlar hakkında ödüllü yarışma duyurusu düzenlemektedir.

Bu akademinin sosyal birleşimi – Daniel Roche'un inceleme-

leri sayesinde bilindiği üzere bütün taşra akademileri için– şöyledir: Onursal üyelerin % 24'ü din adamı, % 76'sı soyludur ve üçüncü sınıftan (*tiers état*) hiç temsilci yoktur; aktif üyelerin %21'i din adamı, %33'ü soylu,% 45'i burjuvadır; ortak üyelerin %30'u din adamı, %20'si soylu, %50'si burjuvadır.

Akademi 1775'te *l'utilité* 'yarar' sloganını seçmişti. Bu, özellikle geç dönem aydınlanma'yı belirtmektedir. Akademi bilimlerde, taşra ekonomisinin gelişmesi için gelir kaynakları bulmak istemektedir; aym şey tarihsel incelemeler yoluyla da gerçekleşmektedir. Akademi Châlons'da, taşra yaşamını etkinleştirmek için bir olanaktır; bu, Aydınlanma düşüncelerini bölgesel çerçevede popülerleştirmek anlamına gelmektedir. Paris'te gerçekleşen şey, şimdi de taşrada gerçekleşmelidir.

3. Salon

Bir grubun bağımsız sohbet çevresi – başka bir örgütlenme olmaksızın – daha Eski Çağ'da bile saptanabilir; örneğin Sokrates'in çevresi. Sohbetin bu biçimi, hümanizmde yeniden ortaya çıkmıştır – ayırt edici özelliği Boccaccio'nun *Decameron*'unda daha erkenden bulunabilir: İlginç konular hakkında ortak bir sohbet için kadınların ve erkeklerin yaptığı, bağımsız görüşme. Çoğu kez örgütlü topluluk biçimini alan benzer bir şey 17. yüzyılda da yaşamaya devam etmiştir – örneğin saraylardaki ya da kentlerdeki dil kurumları gibi. Ama şimdi 18. yüzyıl, keyifli sohbetin bağımsız biçimine özellikle hazırdır.[5]

Thomasius, 1710 tarihli *Kurzer Entwurf der politischen Klugheit* (Siyasi Aklın Kısa Özeti) adlı yapıtında insanın topluluk içine girmekten hoşlanma özelliğini, cemiyet yaşamına ilişkin biraraya gelme yetisini çözümlemiştir:

> Thomasius'a göre insan yalnızlık için yaratılmış vahşi bir hayvan değil, insanlara ilişkin ve cemiyet yaşamından hoşlanan bir hayvandır. Bütün toplumların temeli konuşmadır. Ancak konuşma ona göre iki türlüdür; önümüze çıkan herkesle yapılan konuşma ve arkadaşlarla yapılan özel konuşma. Thomasius sadece bir *conversatio privata* (özel sohbet) ve bir *conversatio publica* (halka açık sohbet) arasında ayrım yapmakla kalmaz, aynı zamanda *conversatio privata* kavramının farklarını da vurgular. İyi arkadaşlarla *conversatio*'nun konusu, *conversatio publica*'nın düşmanlarla ve yabancılarla ilişkiyle sınırlandırılmasına göre açıkça bir karşıtlıktır. Thomasius böylece düşündükleriyle ve içinden geçenlerle geleneksel konuşma öğretisinin kalıplarını yıkmış olur. Samimiyet, karşılıklı bireysel ilişkilerin koşuluydu. Geleneksel konuşma idealine ve bununla birlikte bu konuşmayı taşıyan topluma getirilen eleştiri, sosyal yerini aydınlanmacıların oluşum halindeki tabakasında ve arkadaşlığın onu taşıyan sosyal kurumunda almaktadır.[6]

Ancak konuşmanın bu yeni biçiminin geliştiği ve hızla yayıldığı yer Almanya değil, Fransa'nın göz kamaştıran başkenti Paris'ti. Henüz 17. yüzyılın sonlarında soylu ve büyük burjuva kadınlar, toplumsal iletişimin günlük boşboğazlıklarına dalarak değil, belirli içerikleri olan konular hakkında tartışarak gevezelik etmek ve konuşmak için özel kişileri, arkadaşları ve tanıdıkları belirli tarihlerde evlerinde –salon'larında– kabul etmeye başlamışlardı. Soyluların ve burjuvazinin arasından entelektüel ilgileri olanlar, bu bağımsız grubun üyelerini oluşturuyorlardı. Yurtdışı gezilerini Paris'te geçiren arkadaşlar da beraberinde getiriliyordu. Böylece başka bir örgütlenme olmaksızın küçük, gayriresmî bir akademi oluşturuluyor, genel kültüre ve kültürlü insanlar arasındaki arkadaşlıklara önemli katkılarda bulunuluyordu. Sohbete her şeyden önce yazın, şiir sanatı, şiir yazmak ve giderek felsefi konular ve felsefi yaklaşımlar egemendi.

XIV. Louis döneminde Madame de Sévigné'nin evinde kültürlü aristokratlar, Ninon de Lenclos'nun evinde Epikuros ve Montaigne hakkında sohbet eden kuşkucular ve St. Evremond gibi çapkınlar, Madame de Sablé'nin *salon*'unda ise La Rochefoucauld gibi ahlakçılar, bir başka deyişle eleştirmenler toplanmaktaydı. Le Rochefoucauld şöyle demişti: "Kültürlü insanların sohbeti benim için çok özel bir zevktir. Ciddiyetle yürütülen ve her şeyden önce ahlak sorunlarının ele alındığı sohbetleri severim." Ancak sadece ahlaki–psikolojik sorunlarla değil, aynı zamanda fiziksel sorunlarla da ilgilenilmekteydi. Aynı şekilde Mazarin Düşesi'nin –Londra'daki– evinde yazınsal konuların yanı sıra felsefe ve doğabilimi konuları da işlenmekteydi: "Burada dünyanın en büyük özgürlüğü bulunabilir, burada aynı şekilde bir gizlilikle yaşanabilir. Burada sık sık tartışıldığı doğrudur; ancak bu, öfkeden çok zekayla yapılmaktadır. Bu, ilgili kişilere itiraz etmek için sohbet konusunu açıklığa kavuşturma çabasından daha az yapılmaktadır."

XIV. Louis'nin ölümünden sonra *salon*'lardaki konuşma tarzı daha dobra, konular da daha felsefi olmuştu. Siyasetin, ekonominin ve sosyal yaşamın ilkesel sorunları tartışılmaktaydı. *Salon*'la-

rın sayılamayacak kadar çoğaldığı yüzyıl ortalarında Madame de Tencin'in evinde Fontenelle, Montesquieu, Mably, Helvétius ve diğerleri buluşmaktaydı. "Onun evinde mevkiiden ve sınıftan söz edilmiyordu... ve sadece daha iyi savlar, daha zayıf olanlara galip geliyordu... Böylece karşılıklı olarak anlaşılıyor, böylece insanlar, (Madame de) Tencin'in sahip olduğu ve sihirli değneğinin bütün dünyayı filozoflar dünyasına dönüştürdüğü bu mantıklı ve felsefi düşünme biçiminin etkisi altında onun yakınında oluyorlardı." D'Alembert, Marmontel, Condillac, Condorcet, Turgot ve diğer Ansiklopedistler 1764'den başlayarak Mademoiselle de Lespinasse'ın evinde buluştular:

> Evinde çok sayıda, çok değişik türden ve çok gayretli toplulukları biraraya getirmeyi başarmıştı. Çevresi, saat beşten akşam dokuza kadar her gün değişiyordu. Burada devletin, kilisenin, sarayın, ordunun her düzeyinden olağanüstü adamlarla, çok önemli yabancılar ve yazarlarla... karşılaşılacağından emin olunabilirdi. Beceriklilikle ettiği bir sözle sohbeti yürütür, canlandırır ve beğenisine göre değiştirirdi. Siyaset, din, felsefe, anlatılar, en yeni haberler – hiçbir şey onun sohbetinin dışında değildi.

Akademideki seçimler olsun ya da başlamakta olan Devrim dönemindeki siyaset olsun, *salon*'lar giderek kamuoyunu etkilemeye başlamıştı. Her şeyin köklü değişikliğe uğradığı bu döneme kadar *salon*'lar, rollerini oynamaya devam etmişlerdir. *Salon*lar sadece Fransa'mn başkentiyle sınırlı kalmamıştır. Taşrada ve Fransa'nın dışında da *salon*'lar bulunmaktaydı. Örneğin Rousseau, Neuchâtel'e kaçarken sığınacak bir yer aradığında, Isabelle Guyenet–D'Ivernois'nın çevresinde dostça bir kabul görmüştü. Yine aynı prenslikte, bu küçük dünyanın sınırlarını aşarak kendine bir çevre edinen Felemenk asıllı Isabelle de Charriere vardı. Cenevre'deyse, Cenevre'li büyük bankerin ve sonraları XVI. Louis'nin maliye bakanının eşi Suzanne Necker–Curchord'un *salon*'u bulunuyordu. Bu nedenle bu çevre, Paris'te de kendi evinde gibiydi. Kızları Germaine Stäel–Necker, oku Almanya'ya isabet ettirecekti.

Yüzyıl sonunda Almanya'da – özellikle de Berlin'de – birçok *salon* vardı; bunların bazıları Yahudi kadınlar tarafından yönetiliyordu. Henriette Herz, "Berlin'de oturan ya da Berlin'i ziyaret eden önemli genç delikanlıların ve genç erkeklerin hepsinin tıpkı bir sihirle içine çekildiği" çevresiyle gurur duyuyordu.

Viyana'da da birkaç *salon* vardı. Örneğin Mozart'ın kendini evinde hissettiği Kontes Maria Wilhelmine von Thun *salon*'u. İngiliz misafirlerden biri, bu *salon* ve Kontes Thun hakkında şöyle yazmıştı:

> Kontes, bir topluluğu kabul etme ve o topluluğun birbiriyle sohbet etmesini sağlama sanatına tanıdığım herkesten daha fazla vâkıftır. Birçok nükte ve eksiksiz bir dünya bilgisinin yanında kendi çıkarını düşünmeyen bir yüreği vardır. Arkadaşlarının iyi özelliklerini keşfeden ilk, onların zayıflıklarını fark eden son kişidir. En büyük eğlentilerinden biri tanıdıkları arasındaki önyargıları ortadan kaldırmak, arkadaşlık kurmak ve onu geliştirmektir. Üzgünlerin gözüne batmaksızın neşelileri eğlendirerek beceriklilikle kullanmasını bildiği yenilmez bir neşeye, yaşam sevincine sahiptir. Bunca arkadaşı olan ve her birine böylesine hoşgörülü bir arkadaşlık vermesini bilen birini hiç tanımadım. Kendi evinde büyük mutluluğun küçük bir düzenini kurmuştur ve kendisi de çekici ve bağlayıcı merkez noktasıdır.[7]

Salon'lar uluslararası olmuştu ve bir sonraki yüzyılda da etkisini sürdürecekti. Cemiyet yaşamından hoşlanan böylesi entelektüel gruplar, buna uyan cemiyet yaşamından hoşlanmanın ve entelektüelliğin yerleştiği her yerde bulunuyordu.

İngiltere'de özellikle erkeklere özgü kulüpler, *salon*'ların işlevini aynen devralmış ve yalın, sosyal yönden kapalı cemiyet yaşamının üstüne çıkmışlardı, örneğin Bolingbroke ve Alexander Pope'la birlikte Jonathan Swift'in Scriblerus Kulübü (1714) gibi. Bu kulüplerden bazıları son derece politik hareket etmekteydi.

Paris'teki eski Club d'Entresol de (1724-31) politik hareket ediyordu. Bu kulüp hakkında şöyle söylenebilir: "Bu, İngiliz tarzında bir tür kulüp ve olup biten her şeye mırın kırın eden, ken-

dilerini tehlikeye atmaktan korkmaksızın bu konudaki düşüncelerini söylemek isteyen insanların biraraya geldiği oldukça bağımsız bir topluluktu." Club d'Entresol, bir din adamının, Abbé Alary'nin yönetimindeydi. Saint-Pierre manastırı başkeşişi d'Argenson ve Bolingbroke üyeler arasındaydı. Bu kulüp, *café des honnêtes gens* -aydınlanmacı, soylu bayların kahvesi- olarak da nitelendirilmekteydi. Çünkü edebiyat kahveleri (*café littéraire*), felsefe yapan insanların *salon*'lara oranla kamuya daha açık ve daha az içrek olan buluşma yeri olarak her yerde kendi önemli rolünü oynamaya başlamıştı. Edebiyat kahveleri, "okuma toplulukları"nın art alanına dönüşecekti.

4. Okuma Toplulukları

Salon, örgütlü bir topluluk değildi. Örgütlü okuma toplulukları, *salon*'larla benzer hedeflere ulaşmaya çalışıyordu. Okuma toplulukları, 17. yüzyılda sıkı dil eğitimi ve buna uygun edebiyatla ilgilenen daha eski eğitim topluluklarında önceden biçimlenmişti. Dil kurumları özellikle Felemenk'te önemliydi; çünkü burada cumhuriyetin gelişme döneminde, ağızlardan toplu bir dil geliştirilmek üzereydi. Danimarka, İsveç ve Almanya'nın da önünde benzer sorunlar vardı. Buralarda yazı diline genel bir geçerlilik kazandırılması gerekiyordu. 17. yüzyıl içinde ve 18. yüzyıl başında bu hedeflere ulaşıldığında, edebiyat topluluklarının işi olan şey tek başına edebiyata adanacaktı. Artık sadece bilimsel–edebiyat olarak yönlendirilmeyen bir kamuoyunda genel bilginin yayılması için yüzyıl ortalarından başlayarak kitapların ortak kazancının temel alındığı okuma toplulukları kurulmuştu. Okumanın ve tartışmanın, edebiyat kahvelerinin kuruluşuna değin gidebilen çeşitli biçimleri gelişmişti. Okuma topluluğu özellikle Almanya'da yaygındı; ancak Fransa'da *musée* ya da *cabinet de lecture* olarak bilinmekteydi. Almanya'da zamanla bütün büyük yerleşim birimlerinin –köylerde bile– rastlanabilen okuma topluluğunda, aydınlanmacı anlamda daha geniş bir kitle eğitiminin ortak amacına ulaşılmaya çalışılıyordu.[8]

İlk olarak dinsel bir elektör prenslikteki bir okuma topluluğu örneğini vereceğiz: Mainz Bilgi Topluluğu. Mainz, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun üç elektör başpiskoposunun yönetim yeri ve bir kilise merkezidir. 1770'ten başlayarak Başpiskopos Emmerich Josef ve Başpapaz Baron Anselm Franz von Bentzel–Sternau döneminde özellikle okul sisteminde yapılan reformlara değin burası sakin, Tridentin*, Katolik ve Baroktu.

* 16. yüzyıldaki Trento Konsili'ne dayanan Katolik akım (Y.N.).

1774'de Emmerich'in ölümü, bütün yeniliklerin birdenbire kesilmesine yol açmıştı. Ancak yeni Başpiskopos Friedrich Karl Erthal, kısa bir süre sonra gerici danışmanlarını geri çekmiş ve 1780'de Bentzel yeniden göreve atandıktan sonra Emmerich Jozef'in yaratısıyla bir kez daha bağ kurulabilmişti. Böylece Mainz, geç ama bir o kadar da enerjik Katolik reform hareketinin tipik bir örneği olmuştu. Bunun bir belirtisi, 1782'de elektör prensliğin onayıyla Mainz'ta kurulan bir okuma topluluğudur.

Topluluk, 1782'de Frankfurtlu kitapçı Hermann'la kitap ve dergi teslimi üzerine bir sözleşme yapmıştı. Üyeler sadece okumak için burada bulunmuyordu. Topluluk aynı zamanda kendine Bilgi Topluluğu adını da veriyordu; üyeler, kendi çevrelerinin tarihsel çalışmalarından haberdardı. Topluluğun bir lokali vardı. Fakat burada hemen toplumsal disiplin sorunları ele alınıyordu; çünkü topluluğun bir kahveye dönüşmemesi gerekiyordu. Gerçi çay, çikolata, kahve, badem sübyesi, limonata, panç gibi içeceklere kurum içinde izin veriliyordu ama, yüzyılın herkes tarafından sevilen alışkanlıkları kumar ve sigara kesinlikle yasaktı. Daha da ileri gidiliyordu – din, devlet ve iyi âdetlere karşı yakışıksız sohbetlere de izin verilmiyordu.

1782 listesine göre üyelerin yarısı soylu, dörtte biri din adamıydı. Hemen hemen hepsi prensliğin hizmetinde bulunuyordu. Memur olmayan az sayıdaki üye ise yabancı diplomat, hekim, hukukçu ve – sadece ikisi! – tüccardı. Ancak güzel sanatlara layık şan öğretmeni Heidelofi – bir burjuva – büyük nüfuz sahibiydi. Kadınlar ve öğrenciler topluluğun dışında bırakılıyordu; öğrencilerin dışlanması eleştiriyle karşılanmaktaydı – Mainz Topluluğu'nun ayırt edici özelliği belirli bir tutumla belirtilmişti: Topluluk Cizvitlik karşıtı olarak, bir başka deyişle aydınlanmacı reformcu olarak hareket ediyordu. On beş üye aynı zamanda Illuminatenorden* üyesiydi. Mainz Topluluğu göz açıp kapayıncaya kadar elektör Mainz'ın egemenliği altındaki Aschaffenburg'da (1783), Trier'de (1783), elektör Trier'in egemenliğin-

* *Illuminatenorden*: 1776'da kurulan, aydınlanmacı Alman gizli örgütü (ç.n.).

deki Koblenz'de (1783), ayrıca elektör Köln'ün egemenliği altında bulunan Bonn'da (1787) okuma topluluklarının dolayımsız örneği durumuna gelmişti.

Tıpkı birçok topluluk gibi Mainz Bilgi Topluluğu da gerçekte çok uzun ömürlü olmamıştı. Topluluk, 1790'da dağıtılmıştır. Bununla birlikte aynı yıl mücellit Sartorius'un yanında yeniden bir okuma topluluğu ve dokuz yıl sonra da *Yazışan Okuma Grubu* kurulmuştur.

Bir taşra bölgesinin yüksek tabakasına ilişkin birliğin başkent olmaksızın cisimlendirdiği bir topluluk olan Toggenburg Reformcu Ahlak Topluluğu, ikinci örnek olarak gösterilecektir.[9]

Toggenburg bölgesi 18. yüzyılda paye bakımından prens olan St. Gallen başrahibinin egemenliği altında bulunmakla birlikte Zürich ve Bern'in korumasında büyük bir özerklikten yararlanan, Doğu İsviçre'nin Önalpler'inde sınai yönde gelişmekte olan bir köylü bölgesiydi. Bölge katibi Andreas Giezendanner, 1767 yazında burada, özenle seçilmiş tarih ve ahlak yazılarının telifi için gelir sağlayacak ve bunun yam sıra "kamu yararına çalışacak, dostça ve güvenilir ilişkileri koruyacak" bir topluluğun kuruluşu için çağrıda bulunmuştu. Çağrıya 24 Ağustos 1767'de Toggnburg Reformcu Ahlak Topluluğu'nu kuran 15 kişi uymuştu; bunlardan dokuzu ruhban zümresindendi. Hiçbir zaman 40'tan fazla üyesi olmayan topluluk, mezhep yönünden karışık olan bu bölgenin reformcu – Protestan çoğunluğunun aydın seçkinlerini, bir başka deyişle papazları, taşralı yüksek memurları, tüccarları, fabrikatörleri ve doktorları kapsıyordu. Buna ek olarak başlangıçtan bu yana bir de yazar olarak çalışan küçük köylü ve aracı, Toggenburglu yoksul Ulrich Bräker vardı. Gerçi burada taşralı yüksek tabakanın bir temsilcisi söz konusu olmadığı için belirli bir direnişle karşılaşarak kabul edilmişti. Bununla birlikte Bräker çok gayretli bir üye olmuştu ve yazar olarak Zürichli edebiyat çevreleri tarafından desteklenen ünü, kısa bir süre sonra gereken prestiji ona sağlamıştı.

Sloganı *ordine et concordia* (düzen ve birlik) olan topluluk, üyelerini sırayla ödünç alınan kitapları bağışlamaya zorunlu tutu-

yordu. Bölgenin merkezi Lichtensteig'da her yıl bir toplantı düzenleniyordu. İki başkan ve bir yazman işleri yürütüyordu. Yıllık toplantılarda her defasında ahlak felsefesi ya da kamu yararıyla ilgili bir konu hakkında bir açılış konuşması yapılıyordu. Örneğin 1790'da Bräker yoksulluk hakkında konuşmuştu. Fakat ana görev özellikle ilahiyat, tarih, doğabilimleri ve İsviçre konusundaki yapıtları içeren kütüphanenin büyütülmesi ve çeşitlendirilmesiydi. Edebiyat kitapları daha azdı; ancak en azından Skakespere'in yapıtları mevcuttu.

Kaymakam katibi Josef Meyer, 1787'de kuruluşun o zamanki etkinliğini ağır bir eleştiriyle sorgulayana değin topluluk, seçkin kalmış ve kendi kendine yetmişti:

> Birbirimize yerlere kadar eğilen iltifatlar ediyoruz ve tuhaf mırıldanmalar arasında aynı şekilde tuhaflığa kaçan bir karmaşıklıkla herkesin bir diğerinin neşeli ve sağlıklı huzurunda yüreğinin derinliklerinden taşan en kibar ve en dostça arkadaşlık kanıtlamalarını takas ediyoruz. Önemsiz bir şeymişçesine unutmamamız gereken ve hep aynı şekilde geçen çeşitli törenler arasında belirli bir konuma göre sıralanıyor ve oturuyoruz. Bundan sonra görevli hesap uzmanı, bütün yıl boyunca üstlendiği yükü yine aynı şekilde ürkekçe hafifletiyor. Değerli Bay Başkan'ın hesaplarını her zaman layık olduğu beğeni ve teşekkürlerle kabul edip onu ve ayrıca şerefli Bay İkinci Başkanı da destekliyoruz ya da daha çok onlar, kendilerini en iyi şekilde anmamızı rica ediyorlar. Sonra senelik tahsilatımızı aklın, zekanın ve hayal gücünün oluşturduğu hangi kitaplar için kullanacağımızı ve kitaplığımızı hangi Almanca ve Fransızca başlıklarla güzelleştirip çoğaltmak istediğimizi belirlemeye yarayan danışma işlemi gerçekleşiyor. Sonunda değer biçtiğimiz okuma paralarını kurban olarak yatırıyoruz ve başlangıçta birbirimizi karşıladığımız gibi kibarca ve dostça kesin bir sonuç öneriyoruz. –Ancak dürüstçe itiraf etmek gerekirse tüm bunlar, sadece topluluk üyelerinin çıkarları içindir.– Çünkü her sene iyi hazırlanmış, Lukianosçu üslupta kaleme alınmış bir konuşmayı dinleme eğlencesini sadece biz yaşıyoruz. Kitap koleksiyonumuz sadece bizim keyfimize ve bizim yararımıza göre çoğalıyor, tıpkı değişen beğeninin giysi modalarını çoğaltması gibi. Ve sonunda sadece bizim küçük topluluğumuza yararı olan ve aynı zamanda onursal üyelerin düşünme bi-

çimini her yönden tatmin ediyor gibi görünen şeyler danışmaya götürülüyor ve kısa bir süre üzerinde düşünüldükten sonra unutuluyor. Kısacası topluluğun toplantılarında, tam da daha bilge, daha akıllı ve daha mutlu olmak için kendimizi övmüş olduğumuzda, sadece kendimiz için çaba göstermiş oluyoruz.

Bu görüşler, topluluğun belirli bir siyasal bunalıma düşmesine yol açmıştı. Özellikle ruhban zümresinden olan üyeler, böyle bir boşluğun sözünü bile ettirmiyorlardı. Henüz 1791'de on beş üye, yıllık toplantıda en eğlenceli refah içinde... yoğun sigara dumanı altında dostça bir öğle yemeğinin tadım çıkardıktan sonra siyasal yönden hareketli bir dönemde yenilenmiş çalışmalara geçilmek istendiği 1797'ye kadar etkinliğe ara verilmişti. Fakat 1798'deki genel köklü değişiklik bunu olanaksızlaştırmış ve çalışmaları sonunda 1828'de yerine yeni, daha az seçkin bir Edebiyat Topluluğu kurulan eski topluluk, ancak 1820'den 1824'e değin yeniden canlandırılmaya çalışılmıştı.

Toggenburg Ahlak Topluluğu aslında bir okuma topluluğudur; fakat konferans etkinlikleri nedeniyle bir edebiyat topluluğunun ayırt edici özelliğine de sahiptir. Adındaki "ahlak" sözcüğü, diğer ahlak topluluklarında, bir başka deyişle gönüllü hayırsever topluluklarında olduğu üzere uygulamayı kapsamayan kamu yararı eğilimini belirtmektedir.

5. Gönüllü Hayır Cemiyetleri ve "Ekonomik" Topluluklar

Bilimsel akademiler ve okuma toplulukları temelde çoğunlukla sosyal uygulamaya dayanmıyor, aksine bilim ve edebiyatın karşılıklı öğretimine ve korunmasına hizmet ediyorlardı; bu şekilde geniş anlamıyla hayırseverlik, yoksulların bakımından tarım reformuna kadar sosyal yardımı ve ekonomiyi teşvik topluluklarının isteğiydi. Bilindiği üzere bu topluluklar, "ekonomik" ya da "hayırsever" olarak nitelendirilmektedir. Bu türden dünyaca tanınan ilk cemiyet, 1731'de İngiltere'nin egemenliği altında bulunan İrlanda'da, Dublin'de kurulan *Society for the Improvement of Husbandry, Agriculture and Other Useful Arts*'tı (Çiftçilik, Tarım ve Başka Yararlı Sanatları Geliştirme Derneği). Bunu 1754'te kurulan ve aynı şekilde büyük başarılar kazanan benzer bir İngiliz topluluğu izliyordu. Bu iki topluluk tüm kıtaya örnek olmuştu. Kısa bir süre sonra her yerde bunun gibi cemiyetler filizlenmişti. Örneğin Fransa taşrasında *sociétés royales d'agriculture* (kraliyet tarım cemiyetleri), Habsburg İmparatorluğu'nda İmparatorluk-Krallık Tarım Toplulukları, İspanya'da ve denizaşırı bağımlı topraklarında *Sociedades de los Amigos del País* (Yurdun Dostları Dernekleri). Cemiyetler, bulundukları yere göre daha çok kentsel altyapının ya da tarımsal durumun reforme edilmesine yöneliyorlardı.[10]

İlk başarılı hayır cemiyeti olarak, az önce adı geçen Dublin'deki *society* örnek gösterilecektir. Kendisini bütçe yönetimi, tarım ve diğer yararlı işleri geliştirmeye adamak isteyen *Dublin Society*, 1724'te İrlanda'da baş gösteren bir kıtlığın sonucudur. İngiliz politikasının İrlanda'daki yıkıcı sonuçlarını, yerli Katolik ekonomik yapıların kamulaştırma politikasıyla çöküşünü fark eden ve İrlanda'nın ilerlemesini sağlamak isteyen, yüksek İngiliz tabakasıydı.[11]

Ekonomiye ilgi duyan hayır Thomas Prior ve olağanüstü etkin Anglikan din adamı Samuel Madden, 1731'de 12 düşünce arkadaşıyla – sosyal yönden açık fikirli soylular ve din adamları – birlikte başlangıçtan bu yana kendini uygulamaya yönelik olarak gören bu topluluğu kurmuşlardı:

> Topluluğun üyeleri, kamuoyunu zarif ve ince spekülasyonlarla eğlendirmeyi ya da bilgi sahibi dünyayı yeni ve alışılmışın dışında gözlemlerle zenginleştirmeyi değil, aksine basit zanaatkârın emeğini en sade biçimiyle teşvik etmeyi, uygulamalı ve yararlı bilgileri kütüphane ve kabinelerden halka taşımayı istemektedir; kısaca bu hedeflere ister keşiflerle, ister yayın yoluyla zaten bilinen buluşlarla ya da daha geniş bir kitleye yayılmayla ulaşsınlar, bütün maksatları hayırsever olmaktır.

Burada akademilerin önde gelenleri görülmekteydi – tam da "sadece" bilimsel etkinlikte bulunan *Royal Society*. Kısacası onlar için söz konusu olan kuram değil, uygulamaydı. Her üye, belirli bir yön hakkında karar vermeliydi. Doğabilimlerinde olsun, çiftçilikte, tarımda, bahçıvanlıkta, zanaatlerde ya da imalat dallarında olsun, uzmanlaşmak ve sonra da topluluğun bu incelemelerinin sonuçlarını bildirmek gerekiyordu. Bildirim, topluluğun yayın organı olan *Dublin Society's Weekly Observations*'da gerçekleşmekteydi: "Dublin Society, en önemli görevinin sanayi ruhunu (yani zanaat emeğini) aranızda teşvik etmekten ibaret olduğunu görmektedir ve rehber yayınlarla çiftçilik ve diğer yararlı işler sanatlarını teşvik etmeye devam edecektir." *Weekly Observations*'da topluluğun tartışmaları da yayımlanmakta, sayımlar ve yeni buluşlar bildirilmekteydi. İrlanda adasının siyasal yalnızlığını kırmak için İrlandalıların dikkatini, Britanyalı ve yabancı incelemelere çekmek isteniyordu.

Ödüller ve nişanlar önemli bir rol oynuyordu. Belirli konular hakkındaki ödüllü yarışma duyuruları, ilgi uyandırmak için her yerde başvurulan bir yoldu. Önde gelen yabancılara en iyi öykünmeye, en iyi tekstil ürünlerine, özel tohumlara, bataklık bölgele-

rin kurutulmasına, biraya, üzüm ve başka meyvelerden şarap üretimine, en iyi ekmeğe ya da yeni balık avlama yöntemlerine nişan veriliyordu.

Örnek bir çiftlik geliştirilmiş ve örnek sanayi işletmeleri kurulmuştu. Son olarak İrlanda sanatının desteklenmesiyle ilgileniliyordu ve hatta Dublin'de bir sanat akademisi bile kurulmuştu. Başlangıçtan bu yana, İrlanda'nın en önemli kütüphanesine dönüşecek olan bir kütüphanenin kurulmasına çalışıyordu.

Topluluk, gelirini öncelikle İrlanda *gentry*'sinin gönüllü olarak kaydolmalarından elde ediyordu. Ellili yıllara doğru İrlanda Parlamentosu, topluluğa büyük devlet yardımları sağlamıştı ve topluluk kısa bir süre sonra bir *royal charter* (kraliyet beratı) almıştı. Böylece varlığı garantilenmişti. Topluluk 1981'de 250. yıldönümünü kutlamıştır.

Başarı öyle büyüktü ki, 1754'te Londra'da İngiliz bölgesi için benzer bir topluluk kurulmuştu: *Society for the Encouragement of Arts, Manufacture, and Commerce* (Sanat, İmalat ve Ticareti Teşvik Derneği). Dublin Society etkili tabakaları harekete geçirmeyi başarabilmişti. Ayırt edici özelliği, geniş anlamıyla hayır etkinliği –sanayiden tarıma hem teknik hem sosyal yönden– yüzyılın bütün *yurtsever* ve kamu yararına çalışan cemiyet hareketi için örnek olmuştu.

Birmingham'daki *Lunar Society*[12] (Ay Cemiyeti), özellikle zanaate–sanayiye yönelik cemiyetlere bir örnektir. Cemiyet, 1754'te zanaatin, sanayinin ve ticaretin teşviki için kurulan Londra'daki *Society of Arts*'la belirli bir ilişki içinde olmuştu. Orta İngiltere'de Warwickshire'de bulunan Birmingham, 1700'de henüz küçük bir taşra kentiydi. Sonra burada püriten çalışkanlıklarını ortaya koyabilen Anglikan mezhebinden olmayanların oluşturduğu *Dissent* çevrelerince taşınan sınai bir gelişim başlamıştı. 1760 dolaylarında Birmingham 30.000 nüfuslu, oldukça büyük bir kentsel yerleşimdi. Gerçek bir görülmeye değer yer olarak her yerden ziyaretçi akınına uğrayan bir girişim olan Boulton–Soho işletmelerinde bir makine fabrikasına sahipti. Büyük girişimci Matthew Boulton'ın evinde yaklaşık 1765'ten başla-

yarak fabrikatörlerden, mucitlerden ve projecilerden oluşan bir arkadaş çevresi bulunmaktaydı. Arkadaşların buluşması, her ay dolunay zamanında gerçekleşiyordu.

Grup *Lunar Society* adı altında ancak 1775'te kurulmuştu. Sonunda kısa bir süre sonra tüzük çıkarmış, ancak örgüt dağınık kalmıştı; sadece üye seçimlerinde seçici olunuyor, bunun dışında bir arkadaş çevresi olarak kalmak amaçlanıyordu. Üyeler aynı zamanda birbiriyle çok yönlü akrabalık ilişkileri içindeydi. Bilimsel standart dikkat çekecek ölçüde yüksekti.

Lunar Society'nin üyeleri erken sanayi döneminin girişimcilerinden, yani İngiliz orta sınıfından geliyordu. Boulton'ın dışında önceleri Virginia'daki William and Mary College'da profesörlük yapan İskoç doğabilimci William Small ve özellikle yine İskoç asıllı James Watt göze çarpmaktaydı. Watt, Boulton'la ticari işbirliği yaptığı Birmingham'a alet yapımcısı olarak gelmişti ve buhar gücünün teknik amaçlar için kullanılmasına ilişkin çığır açan buluşunu burada gerçekleştiren yorulmak bilmez bir araştırmacı ve deneyciydi. *Lunar Society*, William Withing'le ilerlemeye inanan – bu yüzyılda başka bir şey nasıl mümkün olurdu – bir tıp adamım da bünyesinde bulunduruyordu.

Bunun dışında topluluk, ayda bir kez toplanıyordu. Ayrıca her yıl büyük bir toplantı düzenliyordu. Son olarak üyeler, geniş bir yazışma ağım sürdürüyorlardı.

Lunar Society'nin etkinliği bilimsel bilgiler hakkında, özellikle de teknik, optik, astronomi, kimya, mineraloji ve botanik konularında karşılıklı damşmadan oluşuyordu. Deneyler herkesin kendi işletmesinde yapılıyordu. İlk üyeler gerçek bir araştırma ekibi oluşturuyordu. Gerçekleştirilen bu işler, aralarındaki ticari bağlantılarla kolaylaşıyordu. Her ne kadar piyasa dalgalanmalarının gidişi ara sıra düşse de, gerçekte büyük ekonomik başarılar gösterilebiliyordu.

Aynı zamanda sürekli büyüyen Birmingham kentinin gelişimiyle ilgileniliyordu. Hastanelerin kurulması, cadde yapımı, caddelerin ışıklandırılması ve kanal binalarının kurulması için teşebbüse geçilmişti. İşçilerin beslenme sorununa varıncaya değin bakım sorunları tartışılıyordu.

Yüzyıl sonlarına doğru etkinlikler gevşeme belirtileri göstermeye başlamıştı. 1791 çatışmalarında –Fransız Devrimi'nin uzak etkileri– bazı üyelerin evleri ve laboratuarları yıkılmıştı. Bu, şöhreti oldukça kısa süren bir etkinlik döneminin ötesinde canlı kalan topluluğun sonuydu.

Lunar Society, sanayileşmekte olan bir kentin gelişimiyle ilişki içindedir. Burada doğabilimlere duyulan ilgi, sosyal yükümlülükler ve sınai yükselme el ele yürümektedir.

Aydınlanmacı İspanyol monarşisinin kamu yararına etkinliklerini biraraya toplayan ve yurdun dostlarından oluşan *Sociedades de los Amigos del País* örgütleri üçüncü örnek olarak gösterilecektir.

Bu hareket, Kral III. Carlos'un 1762'den 1791'e kadar görev yapan başbakanı Campomanes Kontu Pedro Rodriguez tarafından harekete geçirilmiştir. İlk topluluk, 1764'te Bask ülkesinde oluşmuştu. Topluluğun Dax ve St. Gaudens'daki şubeleriyle birlikte Gaskonya Auch'da iki yıl önce kurulan Fransız tarım topluluğunun yakınlığı bir rol oynamış olabilirdi. *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País* (Bask Ülkesi Yurdun Dostları Derneği), göz açıp kapayıncaya kadar kraliyet beratıyla donatılmıştı.

Yaklaşık on yıl sonra –hazine müdürü Campomanes olan– Kastilya Konseyi, bölgesel soylular tarafından *sociedades* kurulmasını önermişti. O halde burada, yüksek tabakanın özel inisiyatifler elde etme çabası söz konusuydu. Bu topluluklar eğitimi, sosyal yardımı, tarımı (aynı zamanda buna uygun okulları), sanayileşmeyi, ticareti hızlandırmalıydı. Örnekler Paris'teki *Académie des sciences, Royal Society*, Dublin ve Bern toplulukları'ydı. 1770 ve 1811 yılları arasında anavatanda yaklaşık 70, 1780 ve 1822 yılları arasında temsilci krallıklarda bir düzine *sociedades* kurulmuştu. Fransız Devrimi'ne kadar etkinlikler yoğundu, sonraları cemiyetler gevşemişti; çünkü devrimin, karşı devrimin ve son olarak da Fransız işgalinin ve savaşın ateş hattına düşmüşlerdi. Devrimden 20–30 yıl önce teşvikçi olarak taşıdıkları öneme bir daha ulaşmaksızın 19. yüzyılda kısmen yeniden canlanmışlardı.

Sömürgelere sıçramak İspanya için çok doğaldı. Campomanes'in çağrısı, 1780'den sonra hem Latin Amerika'daki –öncelikle Lima ve Quito'da– hem de Filipinler'deki bütün temsilci krallıklarda *sociedades* kurulmasını sağlamıştı. Lima'daki *sociedad*, aynı zamanda da bir edebiyat cemiyeti ve basım topluluğuydu. 1812'den 1819'a kadar Buenos Aires'de, Caracas'ta, Porto Riko'da ve Meksika, Chiapas'ta yurtsever ya da ekonomik cemiyetler kurulmuştu. Elbette bu topluluklar sömürge devriminin art alanını oluşturuyordu.

Burada Latin Amerika cemiyet hareketinden bir örnek verilmiştir. Santa Cruz de la Sierra Valisi Don Francisco de Viedma, Peru valilik bölgesinde kendi eyaleti olan bugünkü Bolivya, Cochabamba'nın coğrafi ve sayımsal betimlemesini kaleme almaya başladığında, İspanyol *Sociedades de los Amigos del País*'inden de söz eder. İlk Bask kuruluşuna işaret eder. Londra ve Paris'teki doğabilim akademilerinin bu kuruluşa örnek oluşturduğu, bu toplulukların, bulundukları eyaletleri, kentleri ve köyleri ne denli kalkındırdıkları bilinmekteydi. Quito'daki *sociedad*, yüksek rütbeli din adamı José Pérez Calama'nın *yurtsever çabaları (del patriótico celo)* sayesinde kendini özellikle kentteki yoksullara yardıma adamıştı. Don Viedma, 19 Ocak 1792 tarihli *Mercurio Peruano*'da bununla ilgili bir makaleyi işaret eder. Bu kuruluş, bakanların yönetimi altında genel bir etkinliğin gerçekleşmesini sağlamıştı. Herkes elinden geldiğince çalışıyordu. Ticaret ve sanayi teşvik edilmişti ve Quito'da sevindirici ilerlemeler kaydedilmekteydi. Son olarak Cochabamba'dan pek fazla uzaklıkta bulunmayan Charcas'ta (bugünkü Sucre) başpiskopos ve yönetim müdürü tarafından buna benzer bir cemiyet yaratılmıştı. Don Viedma'nın yönetim yeri olan Cochabamba kentinin de artık bu yönde bir şeyler yapmasının zamanı gelmişti.

Peru valilik bölgesinde And Dağları'nın uzak, ücra dağlık arazilerindeki bu yansımalar, cemiyet düşüncesinin ne denli geniş ve evrensel bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

6. Tarımsal-Ekonomik Topluluklar

Kamu yararına çalışan cemiyetlerin özel bir tipi, özellikle ya da yalnızca tarımsal ekonominin sorunlarıyla ilgilenen ekonomik cemiyetlerdi. Nüfusun kentli olmayan kısmı çoğunlukla tarım alanında çalışıyor ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu.

Tarımın -yani temel olarak Orta Avrupa'daki çiftçiliğin- durumu, 18. yüzyıl içinde, önceki bunalımlardan daha açıkça hissedilen bir bunalıma girmişti. Çoğunlukla iklime, bazen de siyasal-askerî koşullara bağlı bereketsiz ürünlerin yokluk, açlık ve sefalet gibi sonuçlar doğurmasına alışılmıştı. 18. yüzyıl, bu düzenli dönüşüme yaklaşmaya ve kazanç sağlamayan tarım sorununu bilimsel temellere dayandırılmış reformlarla çözmeye çalışmıştı. Bu arada 14. yüzyıldan bu yana gelişen tarımsal yapının artık zamana uygun olmadığı ortaya çıkmıştı. Tarlada üç ekin değiştirme usulü, işlenebilen toprağın üçte birinin hep sürülmemiş kalmasına yol açıyordu. Kış ekini, yaz ekini, nadas düzenli dönüşümü, toprağın daha iyi bir şekilde işlenmesiyle ortadan kaldırılabilirdi. Ancak bu, öteden beri süregelen köy yapısına siyasal bir saldırı, ama aynı zamanda o zamanki vergi sistemine de bir saldırı anlamına geliyordu. Gelirin kiliseye ya da derebeyine verilen onda biri, ilk kez sürülen tarla için mi yoksa patates ekimi gibi yeni ürünler için mi vergilendirilecekti?

Söz konusu olan, devlet makamlarının patlamalara izin verip vermeyeceğiydi; bir başka deyişle otlaklardaki kazanç getirmeyen tarımlık toprakların köklü değişikliğe uğraması, hiç kimse toprağın iyileştirilmesiyle ilgilenmediği için fazla kazanç sağlamayan ortak malların azaltılması ya da ortadan kaldırılması söz konusuydu. Ormanların korunması önem kazanmıştı. Bununla birlikte yoksul halkın tek ineğini ya da keçisini serbestçe otlatma ya da ormanda odun toplama olanağı elinden alınmış oluyordu; böylece daha sonra 19. yüzyılın üstesinden gelmesi gereken yeni sosyal sorunlar ortaya çıkıyordu.

Bir başka sorunu, olası üretim fazlası pazar için oluşturuyordu. Nüfus artmaktaydı ve nüfusun besin bulması gerekiyordu. Yeme ve içmeye olan talep farklılaşmıştı. Burada toprağın ıslahı yardımcı olabilirdi: Yem bitkileri ekilerek oluşturulan yapay çayırlar, gübreleme ve sulama yoluyla üretimin artırılması. Talulın yanı sıra patates ekimini teşvik etmek, sebze, meyve ve şarabı ama aynı zamanda küçük ve büyük baş hayvanlar ile süt ürünlerini de iyileştirmek isteniyordu. Zararlı bitkilerin yeni yollarla ortada kaldırılması gerekiyordu. Bataklık bölgelerin kurutulmasıyla ilk kez sürülecek tarlalar kazanılabilirdi. Çok kollu nehir yataklarının kanalize edilmesi gerekliliği kendini belli ediyordu. Ürünlerin luzla bozulmasına karşı önlem almak için, örneğin kurutma yoluyla depo etme sorunları, sonra teknik yönden iyileştirilmiş araçlar, modern pulluk ve diğer tarım aletlerinin oluşturduğu sorunlar ve son olarak da yeni türden cadde yapımıyla daha yararlanılır duruma gelme sorunu baş gösteriyordu.

Her şeyden önce doğrudan doğruya bunalımı yenmeye çalışmak gerektiği açıktı. Kötü ürün alınan bir yıl, çoğunlukla ekonomik bir topluluğun kuruluşuyla sonuçlanan enerjileri harekete geçiriyordu. Dolayımsız önlemler alınabilirdi; ancak gitgide uzun süreli önlemler düşünülür olmuştu. Bir egemenlikten diğer egemenliğe tekelci çekilmenin yerine ticaretin özgürlüğü kurtuluş vaadinde bulunuyor gibiydi. Ama aynı zamanda iklim sorunları da halledilmeye çalışılıyordu; meteorolojik gözlemlere başlanmıştı. Son olarak köy bütçesi, sağlık ve eğitim sorunları baş gösteriyordu.

Çok tartışmalı ama sık sık işlenen bir konu da taşradaki sınai çalışma sorunu, yani manüfaktür ve fabrikaların tarımsal alana girmesiydi. Bazıları bunda geleneksel değerleriyle korunmaya değer ve gelişmeye yatkın bir dünyanın çöküşünü görüyordu; diğerleriyse sadece bu sanayileşmeyle taşradaki sefaletin yok edilebileceğine inanıyordu.

1767'de Paris'te yeni yayımlanan bir Fransız ekonomi ansiklopedisi, genel durumu – özellikle de toprak sahibi soylular alanındaki reform hareketini – yazıya dökmüştür:

> Toprakları ıslaha yönelik saygıdeğer arzu ve taşradaki mülkiyetlerimizi yeni fidanlıklarla güzelleştirmeye yönelik özen, hızlı ilerlemeler kaydetmiştir Eskiden Fransa'da taşra ekonomisinin önemi üzerinde düşünen çok az insan vardı. Bugün bu bilim, soylular tarafından saygıyla karşılanmaktadır; bu bilimle tümüyle mesleki açıdan ilgilenen ve kendi arazisinin yöneticisi olma durumuyla ürünleri yok pahasına satmanın yıkıntıya yol açmasının arasındaki ayrımı fark eden birçok soylu bulunmaktadır. Kişisel olarak toprağı ekilebilir duruma getirme isteği gerçi bugün, eğer öyle denmek isteniyorsa, bir moda olayıdır. Fakat burada son derece başarılı bir moda söz konusudur: Bu moda, sadece devamını arzulayabileceğimiz gerçek avantajlar yaratmıştır... Eski Yunan'ı, Eski Roma'yı, Felemenk'i ve İngiltere'yi örnek aldık. Fransız tarzından güçlü bir şekilde etkilenen Avrupa'nın geri kalan kısmı, bize öykünmekte acele etmiştir. Modern beğenimizin önemi ve ciddiyeti fark edilmiştir. Biz, tarımı yenilenen ve evrenin bu güzel parçasında iyileşen topraklara sahibiz.[14]

Yazar kısmen haklıdır. Tarım hareketi, gerçekten de Cato, Columella, vb. antik yazarlara başvurmuştu. Benzeri bir sıkı ekonomiyle 17. yüzyıl Felemenk'i, aynı zamanda tam da etkileyici manzara resimleri sayesinde örnek alınmıştı. İngiltere ve Büyük Britanya, Fransa'nın birkaç on yıl önündeydi. Toprak sahibi çiftçi, taşradaki *gentry*'nin siyasal yönden belirleyici tabakasını uzun süre önce biçimlendirmişti. Bütün tarımsal boyutların ekonomik bir toplulukta işbirliği yoluyla daha kolay çözümlenebileceği yolunda ilk örneği veren, *Dublin Society*'deki İrlandalı *gentry* mensuplarıydı. Dublin ve Londra, tarımsal ilişkide de örnek olmuşlardı. İngiliz tarım hareketi, Londra Topluluğu'nun kuruluşundan kısa bir süre önce tüm kıtaya yayılmıştı: 1753'te Floransa'da *Accademia dell agricoltura ossia degli Georgofili*, yani köylü dostları, 1754'te elektör Mainz'ın egemenliğindeki Erfurt'ta *Akademie nützlicher Wissenschaften* (Yararlı Bilimler Akademisi), 1757'de Fransız-Breton Rennes'inde *Société d'agriculture*, 1759'da İsviçre Bern'inde *Ökonomische Gesellschaft* (Ekonomik

Topluluk) oluşmuştu. Böylece yol gösterilmişti. 1764'te İspanya, Bask ülkesi tarafından *Real Sociedad de los Amigos del País*'e, 1765'te Avusturya Kärnten'daki *Ackerbaugesellschaft*'a (Tarım Topluluğu) tabi tutulmuştu. Dublin'deki kuruluştan başlayarak Avrupa ve Amerika'da yüzü aşkın kuruluş sayabiliriz.

Bu ekonomik toplulukların rolü, genel olarak tarımsal yokluğu, köhnemiş yönetim normlarını ve köhnemiş üretim yöntemlerini saptamaktı. Böyle bilgiler nedeniyle teşvike, taklide, bir başka deyişle o zamanki durgunluktan çıkma denemesine yöneliniyordu. Bu Aydınlanma, soy la ın ve yurtsever toprak sahipleriyle köylülerin Aydınlanması anlamına geliyordu. Artık sadece önemsiz ek işlerle, bütçe ve ekonomi reçeteleriyle yetinilmiyor, etraflıca düşünülen önlemler ve iyileştirme önerileriyle tarımın kalkınması isteniyordu.

Özellikle tarım reformuyla ilgilenen topluluklar arasındaki ilk topluluklardan biri *Société d'agriculture, de commerce et des arts, établie par les Etats de Bretagne*'dır (Bretagne Tarım, Ticaret ve Sanat Cemiyeti).[15]

Bir zamanlar kendi dükalığına ve hâlâ kendi zümreler kuruluna sahip olan Bretagne, merkezileşmekte olan Fransa'nın sınırında bulunuyordu. Tarımsal üretim durgundu. Yüzyılın ilk yarısında bazı küçük soyluların giriştiği tarımsal üretimi kalkındırma denemeleri soyutlanmış durumda kalmıştı; çünkü zümre arkadaşlarının desteği eksikti ve çünkü gerekli kuramsal ve teknik bilgileri yoktu.

Bununla birlikte uzun bir hazırlık döneminden sonra 1757'de Rennes'de Breton Tarım, Ticaret ve Zanaat Topluluğu kurulabilmişti. Topluluk eski ve yeni kökenli taşra soylularının, tüm Breton yüksek tabakasının, en yüksek yargıçlar heyetinin etrafındaki soylu çevrelerin, *parlaments*'ın, soylu ve burjuva asıllı tüccarların gösterdiği şaşılası bir ortak çabanın ürünüydü. Aralarında Rennes Piskoposu'nun bulunduğu birkaç din adamı da eksik değildi. Bu gruplar bölge meclisinde egemen olduklarından, *société d'agriculture*'ün resmen tanınması ve cemiyet için kredi alınması kolay bir işti. Kuruluşta Breton gururu da belirli bir rol oy-

namıştı. Bir Breton cemiyetinin esas itibarıyla ulusal-bölgesel nedenlerden ötürü hoşnutlukla karşılanması gerekiyordu -her ne kadar eski Breton soyluları tarımsal yeniliklerle pek ilgili olmasalar da.

Topluluğun programı yararlı bitkilerin ekimi, sulama ve gübreleme yoluyla yapay çayırlar yaratılmasını, ayrıca topraktan elde edilen ürünlerin yeni yöntemlerle artırılmasını, ticaretin canlandırılmasını ve de verimsiz toprakların tarıma elverişli duruma getirilmelerinin teşvik edilmesini öngörüyordu. Son olarak tahıl ticaretinin serbest bırakılması da düşünülmekteydi. Program, Bretagne'da Montaudoin ve topluluğun sekreteri Abeille'le birlikte inanmış yandaşlara sahip olan fizyokratların Fransa'da sert bir şekilde tartışılan düşünceleriyle özdeşleşiyordu.

Topluluk tarihsel değeri olan notlar ve ödüllü yarışma duyuruları yayımlıyordu. Özellikle köylülere ulaşmak isteniyordu. Dol, St.-Malo, St.-Brieux, Tréguir, St.-Pol de Léon, Quimper ve Vannes'da olmak üzere çeşitli bölgesel merkezlerde *bureaux secondaires* (şubeler) kurulmuştu. Ülke hakkında daha iyi bilgilere ulaşmak için gerekli belgeler bir *corps d'observation*'da toplanıyordu. Daha 1757-58'de ilk cilt yayımlanmıştı. Bunun için özellikle Sekreter Abeille ve merkezî yönetim temsilcisi Védier çaba harcıyordu. Ancak Védier 1762'de ölmüştü; bu, topluluk için büyük bir kayıptı. Bundan üç yıl sonra topluluk yeni bir felaketle karşı karşıya kalmıştı. Topluluğun sekreteri, krallığın Bretagne'daki vergi hukuku hakkında yazılan ve eski Breton soylularının öfkelenmesine yol açan bir yazıda parmağı olmakla suçlanmıştı. Olay, Abeille'in Bretagne'dan ayrılmasıyla sonuçlanmıştı. Böylece topluluk, hem merkezî yönetimin hem de bölge meclisinin gözünden düşmüştü.

Gerçi topluluk bütün gücünü yeniden biraraya toplamaya çalışmıştı. Kentli üyelerin büyük ilgisiyle karşılaşan ticareti teşvike daha çok yönelmek isteniyordu; 1769'da kentlerden daha çok üye getirilmişti. 1772'de hâlâ *corps d'observation*'un ikinci bölümü yayımlanabiliyordu. Ama etkinlik felce uğramıştı. Ve sadece siyasal nedenlerden ötürü değil.

Fransız taşrasında topraklarını kendileri ekilir duruma getiren toprak sahipleri -bunlar soylulardı- çok azdı. Her ne kadar tarımla ilgilenseler de, tarımın durumunu çok az biliyorlardı. Bilseler bile, ilk olarak at yetiştiriciliğiyle ilgileniyorlardı. Ama her şeyden önce köylüler konusunda başarısızlığa uğramıştı. Yazılarla onlara ulaşmak isteniyordu. Ancak bu yeterli olmamıştı: Köylülerin bu yazılara sadece güldüğünü ve başka bir şey yapmadığını itiraf etmek gerekiyordu. Kısa bir süre sonra Bretonların yoksulluğunun ve eğitimsizliğinin aşılmaz engeller olduğu ortaya çıkacaktı.

Société d'agriculture, tek somut başarısını verimsiz toprakları tarıma elverişli duruma getirme konusunda kaydetmiştir. Yapay çayırlarla ilgili olarak başarıya ulaşmış sadece birkaç deneme kaydedilmişti. Her ne kadar -belki de topluluğun son girişimiydi- krallık yönetimiyle ilişki içinde Amerikan Belle-Ile patatesleri sipariş edilmiş ve tüm Bretagne'a dağıtılmış olsa da, patates propagandasında yavaş bir ilerleme kaydediliyordu.

1770'te bölge meclisindeki soyluların bir kısmı, gerekli krediyi kabul etmemişti. O zamanlar krallığın yönetim müdürü bunun, topluluğun yıkımı anlamına geldiğini kaydetmişti. Gerçekte etkinlik gitgide tavsamaya başlamış ve on beş yıl sonra topluluğun uzun zamandan bu yana varlık göstermediği saptanmıştı. Topluluğu yeniden canlandırma denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Geriye kalan şey, tarımın canlandırılmasının en azından uzun vadede etkisini göstereceği bir çabanın gerçekliğiydi. Breton Topluluğu, Bern Ekonomik Topluluğu'nun son derece başarılı kuruluşuna örnek olmuştu.[16]

Bern, Alpler'in kuzeyindeki en büyük kent ve İsviçre'nin en büyük kantonuydu. Yol ve orman politikasıyla ilgilenen, ancak bunun dışında hemen hemen her şeyi olduğu gibi bırakan ve başarısız bir sanayi politikasını anımsayan başkent eşrafı aracılığıyla çalışkan ama biraz otoriter bir yönetimin emrindeydi. Aslında ticaret yapmak istemeyen bu eşraf toprağa son derece bağlıydı. Çoğunlukla hâlâ kendilerinin yönettiği küçük ya da daha büyük

bir çiftlikleri vardı. Bunun dışında taşradaki idare memurlarının -taşra yönetim bölgelerindeki resmî görevlilerin- birçoğu kendi yönetim bölgesini iyi tanıyordu. Reform edilmiş eski bir iş ahlakı, Aydınlanma'nın görev kavramını yeniden belirlemekteydi.

Dublin ve Londra'daki, özellikle de Bretagne'daki topluluklara ilişkin haberlerden, ayrıca Zürich Doğabilim Araştırmaları Derneği'nin tarımsal eğiliminden cesaret alarak o zamanki taşra idare memuru Samuel Engels ve toprak sahibi Johann Rudolf Tschiffeli'nin yönetiminde ileri gelen birkaç kişi, 1759 yılında, başlangıçta sadece Bern Kantonu için değil, tüm İsviçre için tasarlanmış olan ekonomik bir topluluk kurma girişiminde bulunmuşlardı.

Bern, tarımsal bir bunalımdan henüz çıkmıştı. 1757 kışı uzun sürmüştü ve 1757 Temmuzu'na da soğuk ve yağmur egemendi. Tahıl ıslak ıslak kaldırılmak zorundaydı ve biçimsiz bir şekilde filiz sürmüştü. Gelirin vergi için kesilen onda birinin -devletin geliri- getirdiği kazanç, kasım ayında bir hayli düşmüştü.

Hedef, başka yerlerdekiyle aynıydı: "Ziraate, besin düzeyine ve ticarete rağbet kazandırmak, topluluğun amacı olmalıdır. Toprak ıslah işini yaygınlaştırmak, ülke mallarının işlenmesini iyileştirmek ve aynı şekilde satışı kolaylaştırmak için bu gereklidir." Bu *amaçlar* tek başına tarım ekonomisiyle ilgili olduğunda, bunun anlamı şudur: "En iyi ekonomi, az tohumla, az toprakla ve az iş gücüyle olabildiğince fazla ürün yaratmaktır."

Topluluğun örgütlenmesi üç bölümden oluşuyordu: "Büyük Topluluk", yılda bir kez düzenlenen resmî oturumda ödüllü yarışma duyurusunu çıkarmalıydı. Ayda bir düzenlenen oturumlarıyla "Orta Topluluk" hesap konusunda yetkiliydi ve ödüllü yarışma duyurusunu kaleme almakla ve değerlendirmekle yükümlüydü. Asıl yönetim "Küçük Topluluk"un elindeydi ve Küçük Topluluk her hafta toplanıyordu (yazın her ay). Yazışmayı yürütüyordu. 1798'e kadar üye sayısı 184'tü; bunların yarısı, toplulukta aktif olarak çalışmaktaydı. Özellikle ileri gelen toprak sahipleri, buna ek olarak da papazlar, doktorlar, profesörler ve tüccarlar söz

sahibiydi. Genel itibarıyla sadece ilk yıllarda olmak üzere iki köylü kabul edilmişti.

Yayın organı *Makaleler ve Gözlemler*, Fransızca ve Almanca olmak üzere iki türlü yürütülüyordu; kanton iki dilliydi ve uluslararası etkinlik amacı, Fransızca bir baskı düzenlemeyi de buyuruyordu. Bu yayım Avrupa'da hemen tanınmış ve bundan yararlanılmıştı, İngiliz dergisi kadar olmasa da, bir o kadar etkiliydi. Buna ek olarak İsviçre'nin geri kalanıyla, İngiltere, Fransa, İspanya, İsveç, Danimarka, Almanya, Felemenk, Polonya ve İtalya'yla sürdürülen geniş kapsamlı bir yazışma yapılıyordu. Topluluğun dergisi her şeyden önce ödüllü yarışmaların yanıtlarını içeriyordu.

1761'de tüm kantondaki bölgeleri tek tek etkileyecek şubelerin kuruluşu için girişimde bulunulmuştu. Ondan fazla şube açılmıştı. Böylece bölgenin yüksek tabakası –papazlar ve yüksek memurlar– etkinleştirilmişti. Yeminle topluluğa bağlı komşu kentler Freiburg, Solothurn ve Biel'de aynı zamanda, Bern'le sıkı sıkıya bağlı olan bağımsız ekonomik topluluklar oluşmuştu.

Makaleler'de tarım – doğabilimselleri – coğrafya bölümü, yaklaşık %70 ağırlıktaydı: Tahıl ziraati, çayırların sulanması, şarap yapımı, gübre hazırlama, toprak bilimi, hayvan yetiştiriciliği, ortak arazilerin bölüştürülmesi, yayla ekonomisi, verimsiz toprakları tarıma elverişli duruma getirme. Yazıların sadece %8'inde, Bern'e yabancı konular olan sanayi ve ticaret işleniyordu. Kantonun ve İsviçre'nin diğer bölümlerinin topografik ve demografik özellikleri hakkında tam bilgi vermek önemliydi.

Buna ek olarak üyelerin genel bir etkinliği söz konusuydu: Kendi işletmesini örnek çiftliğe dönüştürmek üzere daha iyi bir duruma getirme, tarla çevresinde uygulamalı denemeler, meteorolojik gözlemler ve yeni tarım tekniklerinin propagandası. Tüm bunlar her zaman bizzat taşralılarla sıkı bir ilişki içinde gerçekleşiyordu. Fakat topluluğun kentli üyelerinin bizzat köylülerle reformlar hakkında sohbet ettiği "köylü sohbetleri"ni düzenleyen ve yine 1759'da kurulan Zürich Doğabilim Araştırmaları Topluluğu'nun ekonomi komisyonu kadar ileri gidilmemişti.

Avusturya devlet bakanı Kaunitz adına bu gelişmiş komşu ülkeyi gezen Kont Karl von Zinzendorf'un 1764'te kaleme aldığı rapor, Bern Topluluğu'nun saygınlığının ne denli büyük olduğunu göstermektedir: "Bern EkonomiTopluluğu zamanla Fransa, İngiltere, Almanya ve İsviçre'de de oluşan benzer tüm organizasyonların anasıdır." Her ne kadar bu saptama – özellikle de İngiltere'yle ilgili olanı – doğru değilse de, Bern'in ne denli önde gelen bir topluluk olduğunu göstermektedir. Zinzendorf bundan sonra bazı üyelerin etkinliklerinden söz etmektedir:

> Topluluk Başkanın, Bay Sinner'in ve her iki Tacharner kardeşlerin de dahil olduğu çok becerikli ve gayretli üyelerden oluşmaktadır. Üyelerin bizzat kendileri deney yapmakta ve ödül dağıtmaktadır. Aralarındaki canlı ve yararlı adamlardan biri, başkan vekili olan kilise kâtibi Tschiffeli'dir. Bu dürüst ve saygıdeğer yurtsever, Kirchberg'deki küçük çiftliğinde çayırların sulanması konusunda son derece büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Esas itibarıyla toprağa eşit ölçüde su vermeye dikkat etmektedir ve arklarının bazıları kısmen suyu akıtmaya, kısmen de çayırlara – arklarla ayrılmış bölmeleri yeniden kapsamaya yönelik iki amaç taşımaktadırlar. Tscheffeli, çayırlara gerektiğinden fazla su vermemeyi en büyük gereklilik olarak görmektedir.[17]

Zinzendorf, Ekonomi Topluluğu'nu överken, gerçekte bu övgüyü sınırlandıran bir notu araya katmaktadır: "Ancak bugüne dek bu topluluğun hükümet desteğinden bu denli az yararlanmış olması, bu hükümetin yüzünü pek de ağartmamaktadır." Gerçekten de bundan iki yıl sonra topluluğun devletle arası bozulmuştur. İleri gelen kişilerin arasındaki muhafazakârlar, tüm bu ekonomik kışkırtmaları hiçbir zaman hoş karşılamamışlardı. Topluluğun dergisinde Waadt kantonunun nüfusu üzerine yayımlanan bir makale, bahane olmuştu. Nüfus sayımı, siyasal-askerî çıkarlara karışma anlamına geliyordu. Hükümetin çoğunlukla, özellikle de zümre başkanları, topluluğun etkinliğini kesin olarak aksatmaya çalışıyorlardı. İleri gelen kişilerin içindeki ilerlemeci ve hareketsiz güçler arasında bir hesaplaşma söz konusuydu. Gerçi

başkanlığını politik dokunulmazlığı olan Albrecht von Haller'in üstlendiği başkentteki topluluk kurtarılabilirdi. Fakat topluluğun şubeleri kapanmıştı; çünkü etkinlikleri zamanın taşra idare memurunun emrine verilmişti – Bern'deki çalışma içten içe devam ediyordu. Yine de bundan sonra su baskınına karşı önlem alma, böceklerin kökünü kurutma ve dut dikimiyle ilgili olarak bilirkişi raporu oluşturmak için birkaç devlet görevi verilmişti. Devletle birlikte 1771'de bir ürün sayımı ve 1787'de de bir hayvan sayımı yapılmıştı. Ancak Haller'in yönetiminde topluluk, tehlikesiz doğabilim görevleriyle uğraşmaya başlamıştı. Topluluk, yetmişli yıllarda Nikolaus Emanuel Tscharner'in yönetiminde yeni bir ekonomik hamle yapmıştı. Bununla birlikte devrimden önce genel olarak daha çok aydın–yurtsever bir topluluğu andırıyordu.

7. Masonlar

Masonlar, Aydınlanma'nın taşıyıcıları arasında ilk sıralardan birini almaktaydı.[18] Toplulukları, kurumsal bir çerçeveye Aydınlanma'nın genel arzu ve düşüncelerini kazandırıyordu. Uluslararası - kozmopolit olarak yapılanmıştı. Kısa bir süre sonra masonlar, önde gelen devlet kurullarında ve reformcu topluluklarda görülmeye başlamışlardı.

Bilindiği üzere masonluk, katedral yapılarının "serbest duvarcılar"ına, *(free masons)* kadar, Anglikan İngiltere'de Reform ve Karşı Reform ötesinde varlığını sürdüren lonca benzeri topluluklara kadar gitmektedir. İşçiler 17. yüzyılda soylu hamileri ve diğer ilgilileri, özellikle de geometricileri ve doğabilimcileri kendi saflarına çekiyorlardı. Bunlar gitgide egemen olmaya başlamışlardı ve zanaat öğesi geri plana itilmişti. Geriye kalan ve gelişen şey, topluluğun *Accademia*'nın İtalyan düşünce tarzından etkilenen -mülteci İtalyan heretikleri bu gelişmede rol oynuyordu- örfleri, âdetleri ve protokolüydü. *Royal Society*'nin (Kraliyet Derneği) başarıları ve İngiliz Aydınlanması'nın hızlı yükselişi daha fazla katkıda bulunmuştu. 24 Haziran 1717'de, Aziz Yuhanna Yortusu'nda -İncil yazarı Yuhanna, masonların koruyucusudur- Londra localarının birleşmesi, 1723'te Andersoncu tüzüklerle sıkı bir örgüt meydana getiren İngiltere Büyük Loca'sıyla sonuçlanmıştı.

İngiliz Büyük Loca'sının büyük üstadı, tüm locaların reisiydi. Locaların hepsi aynı şekilde örgütlenmişti. Üyeler çırak, kalfa ve üstat (ya da usta) olarak sınıflandırılmışlardı; bunlar, sırayla geçilen derecelerdi.

Toplantılar ortaklaşa yenen bir yemekten, konferanstan, tartışmadan ve bağış toplamadan oluşmaktadır. Özellikle Aziz Yuhanna Yortusu bir şölen havasında geçmektedir: "Üç ayda ya da yılda bir, Vaftizci ya da İncilci Yuhanna Günü'nde en azından

bir sevgi yemeği düzenleriz; bu yemekte bütün locaların üstatları, kalfaları ve çırakları bulunur."

> Kardeşler arasında bir eşitliğin olduğu, bütün üstünlüklerin ve derece kavgalarının sürgüne gönderildiği gözlenmektedir. Burada herkes sırası geldiği gibi hazır sofraya oturmakta, bizzat bir zanaatkâr, bir dükün yanına geçebilmekte, böylece onunla kendi kardeşiymişçesine samimi, alçakgönüllü ve dostça sohbet edebilmektedir. Çok sayıda konuk (çoğu kez 500 civarında) olmasına karşın her şeyin bu denli sakin, ölçülü, barışçı ve dostça yürümesi ve yemeğin tam zamanında bitmesi şaşırtıcıdır... Yemek duasını ya Büyük Üstat yapar ya da yemekten önce ve sonra dua etmesi için, bu işi din adamı olan bir kardeşine ya da sekretere devreder.

Localar çoğu kez bir kütüphane işletmektedir – tıpkı bir okuma topluluğu gibi. Diğer localarla yazışmak önemlidir.

Masonlar arasında geniş kapsamlı bir dayanışma hüküm sürmektedir:

> Kardeşlerden biri borçlarından ötürü tutuklandığında, dürüstlüğünün kanıtlanması için borçları ödenir.
> Kendini zümre dışında gören hasta bir üye, eğer hastalığı sefahatten ve düzensiz yaşamdan ileri gelmiyorsa, üyesi olduğu loca tarafından bakımı için gerekli olanın verilmesi suretiyle haftada iki gine alır. Locanın hekimi, cerrahı ve eczacısı önlemler, yardımlar ve ilaçlarla onlara ücretsiz olarak yardım etmek için hazırdırlar. Bu üç sağlık görevlisinin maaşları loca tarafından ödenir.

Masonlar bilinçli olarak, Barok'la son bulan Ortaçağ'ın ve yeni bir ışığın çağıyla başlayan takvimin başlangıcında bulunmaktadır. Tapınakların eski simgelerine yeni bir içerik vermek istemektedirler. Bu, Hristiyan geleneğin insancıl – aydınlanmacı anlamda yeniden yorumlanması anlamına gelmektedir. Zümre ve mezhep farklılıklarının azaltılması, yurttaş ve insan haklarının vurgulanmasıyla birlikte Şanlı Devrim'in art alanı hissedilmektedir. Masonluk, yeni yeni bir kardeşlik yoluyla katılaşmış dinsel

bağlılıklara canlı bir anlam verme gereksinimini ifade etmektedir. Kuruluş Yönetmenliği'nde, masonun lütuf ve insanlıkla dolu, sadık, "iyi bir insan" olması, şeref ve dürüstlükle tanımlanması gerektiği yazılıdır. Erdemli olmaları koşuluyla "zenginlerin ve yoksulların dostu"dur. Bu, daha sonra 1746 tarihli bir savunuda şöyle dile getirilmiştir: "Masonlar topluluğunun, insanlar arasında barışı ve birliği sağlamaktan başka bir hedefi yoktur. Bütün gelişmiş devletler, eğer esenlik ve mutluluklarının devamıyla ilgileniyorlarsa, bu topluluğu korumalıdır." Bu, masonların dilinde Süleyman Tapınağı'nın yapımına devam edilmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu olan "Tanrı'nın Yeryüzündeki Krallığı"dır.

Böylece bu hareket bir yandan eski Hristiyan düşüncelerini, öte yandan da aydınlanmacı bir Hristiyanlığı ya da sadece doğal dini savunmaktadır. Mezhep farklılıkları en aza indirgenmiştir: Üyeler Anglikanlardan, devletçe tanınan dinsel topluluklardan birine mensup olmayanlardan, Katoliklerden –1772'de Lord Robert Edward Petre'la birlikte bir Katolik, İngiliz Büyük Locası'nın büyük üstadı olmuştur– oluşmaktadır; daha erkenden Yahudiler de kabul edilmeye başlamıştır.

Mason locaları böylece hoşgörü okullarına dönüşmüştü. Hareket, dar mezhep sınırlarının yıkıldığı ve bununla birlikte aynı zamanda doğuştan getirilen mezhep geleneğinde kalmanın da istendiği zamanın gereksinimini karşılıyordu.

Masonluğun eski ayinleri ve simgeleri, halk arasındaki dünyevileşme karşısında gizli tutma yeminiyle titizlikle korunmalıydı.

Askerlerin, fark edilmek için kendi askeri ayrım işaretleri vardı. Subayların, savaş ve barış dönemlerinde birbirlerini tanımaları için kendi parolaları vardı... Ve bizim de birbirimizi ayırt ettiğimiz sözlerimiz vardı. Örneğin: Jachin, Boas, kadrat, pusula, Bleiwag, Kütt, Hiram, Salomon vb. Tam da bu gizler, gittikçe daha yavan bir duruma gelen dünyada çekici bir etki yaratıyordu.

Masonluk çabucak eşsiz bir başarı sağlamıştı. 1725'te –kuruluşundan sekiz yıl sonra– Büyük Britanya'da 52 loca bulunuyordu. Henüz 1730'dan önce bu düşünce –çoğunlukla yolculuk eden Britanyalı lordlar, ama yanı zamanda mülteci Stuart yandaşları tarafından– Fransa ve İspanya'ya, onunla birlikte Fransız, İspanyol ve elbette İngiliz sömürgelerine yayılmıştı. Aynı zamanda bütün İtalya'da –özellikle de Roma, Floransa, Milano ve Torino'da– sonra da Felemenk'te, Batı İsviçre'de (1732'de Cenevre'de) ve Hamburg'dan (1737) başlayarak Kuzey ve Orta Almanya'da, Berlin ve Breslau'dan Viyana, Prag ve Dresden'e kadar kendini göstermişti. Dresden'den Varşova'ya gelmiş, daha erkenden St. Petersburg'a ulaşmıştı. Bunu kırklı yıllarda İsveç ve Danimarka, son olarak da Güney Almanya, Avusturya, Transilvanya ve Macaristan izliyordu.

Yüzyıl ortalarında Avrupa bölgesinin ve denizaşırı bağımlı topraklarının merkezleri kazanılmıştı. İlgili eyaletlerde bir yayılma süreci gerçekleşiyordu. Yüksek ve orta tabaka etki altına giriyordu. Sonraları imparator olacak olan Franz Stephan von Lothringen (1731) ve sonraları kral olacak olan Prusya Prensi Friedrich (1738) mason olmuşlardı; üst ve alt tabaka soylular, birçok bilimadamı ve din adamı –özellikle de Anglikan ruhban sınıfından olanlar– masonluğa katılıyordu. "Gerçek Aydınlanmacıların Dünya Kardeşliği" gerçekleşmişti. Yüksek soylular, yüksek saray memurları, kraliyet danışmanları ve arkadaşları, yolculuk eden yabancılar, diplomatlar, bankerler, tüccarlar ve subaylar localarda buluşuyorlardı: Ahbaplıklar, kimi zaman da arkadaşlıklar kuruluyordu; önemli kişilerin evlerinin kapılarını açabilen tavsiye mektupları alınıyordu. Localarda, başka yerde pek bulunamayacak bir güvenle önemli sohbetler ediliyordu.

Gerçekte biri dış biri iç olmak üzere iki engel çıkmıştı. Katolik Kilisesi 1738'de *In eminenti* fermanıyla, localara giriş için 1751'de yenilenecek olan genel bir yasak çıkarmıştı. Böylece kilise, bu aydınlanmacı harekete karşı açıkça cephe almış oluyordu. Bu durum, gerçekte çok büyük bir etki yaratmamıştı. Her ne kadar 1743'te İmparatoriçe Maria Theresia Viyana Locası'nı

feshetmiş ve başka yerlerde de müdahaleler gerçekleşmiş olsa bile, diğer Katolik ülkeler bununla ilgilenmiyorlardı ve topluluk, gizli bir topluluk olduğu için de feshedilen localar çoğu kez başka bir ad altında varlıklarını sürdürüyordu. Tam da Ceneviz Cumhuriyeti gibi Katolik devletler, masonların merkezi durumuna gelmişti ve masonlar belirli saraylarda büyük nüfuza sahiptiler. Hareket, Protestan ülkelerde de her zaman rahat bırakılmıyordu. Hamburg, Cenevre ve Bern cumhuriyetleri, Felemenk ve İsveç ilahiyat – din konusundaki düşüncelerinden ötürü değil, devlet politikasıyla ilgili düşüncelerinden ötürü locaları, kısa ya da daha uzun süreler için yasaklamışlardı. Devlet dışı, uluslararası bir merci üzerine ant içmek, kızgınlığa neden oluyordu. Ancak bu müdahaleler uzun vadeli bir başarı sağlayamıyordu. Masonluğun kırklı yıllardan başlayarak özellikle ayin protokolünün geliştirilmesi sonucu değişik yönelimlere ayrılması, masonluk içinde karışıklığa neden olmuştu. Bu, aynı zamanda yüzyıla özgü arkaik düşüncelere dönüşle de ilintiliydi.

Bu ayrımlara karşın hareket çekiciliğinden bir şey kaybetmemişti. Yüzyılın sonunda yandaşların büyük bir kısmı, masonlukta modern görüşlere sahipti.

Masonları cemiyetlerle birleştiren şey, toplumsal örgütlenme biçimleri dışında olmak üzere bilimlere duydukları canlı ilgidir: "Burada üyelerinin farklı yeteneklere sahip olduğu ve birliklerinde dünyanın itirazsız en bilgili topluluğunu oluşturan bilgili bir akademi, bilimlerin, sanatların ve iyi ahlakın okulu bulunabilir." Gerçekten de birçok bilimadamı masonluğa üyedir.

Ayrıca yoksullar için okul ve ev kurmakla olsun, çiçek hastalığı aşısı gibi tıbbi yardımlarla ve daha pek çok şeyle olsun özellikle İngiltere'de, ama aynı zamanda başka yerlerde de ekonomik – sosyal reform konusunda dolaylı (diğer cemiyetlerin etkinliğiyle birlikte) ya da dolaysız olarak kendini gösteren hayırseverlikle yükümlü olma durumu da sayılabilir.

Birçok cemiyettekine benzer biçimde uluslararası ilişkiler korunmuştur.

Son olarak masonluk, topluluk içindeki eşitliğin vurgulanma-

sı yönünden cemiyetlere benzemektedir. Burada soylular ve yurttaşlar "kardeş" olarak yüksek bir idealin, tapınak yapımının, aynı ölçüde emrinde bulunuyorlardı.

Mozart'ın bestelediği "Kardeşler, el ele verip tek el olun" şarkısı, masoncu düşünce tarzının locaların ötesinde de popüler olabildiğini göstermektedir. Mozart, son eserlerinden biri olarak Kasım 1791'de Viyana'da büyük olasılıkla Schikaneder'in sözleriyle "Duvarcı Şarkısı" bestelemişti. Bundan kısa bir süre sonra bu ezgiye başka bir güfte yazılmıştı. Bu güfte "Duvarcı Şarkısı" ya da "Topluluk Şarkısı" olarak yayılmıştı ve tüm bu reform hareketinin temel düşünce karakteri üzerindeki etkisini özetlemekteydi:

Kardeşler, hepimiz el ele verelim!
Bu büyük tören saati
Aydınlık zirvelere götürsün bizi!
Bırakın, dünyayla ilgili her şey geçip gitsin
Birliğimizin güzel uyumu
Sonsuza kadar sağlam kalsın.

Yüreklerimize ve ruhlarımıza
Sonsuz bir çabada birleşme gücü veren
Efendimiz Tanrı'ya övgü ve şükran olsun!
Kutsal silahların doğruluğuyla
Işık ve hak ve erdem yaratmak,
İlahi işimiz olsun.

Siz, bu gezegendeki
Doğudaki ve batıdaki
Kuzeydeki ve güneydeki
En iyi insanlar!
Doğruları aramak, erdemli olmak,
Tanrı'yı ve insanları yürekten sevmek,
Bizim parolamız olsun!"[19]

8. Aydınlanmacı Hareketteki Cemiyetler

Yüzyıl, toplumsal birlikler tarafından gittikçe daha yoğun bir şekilde sarılıyordu ve örgütlü cemiyetlerin bulunmadığı yerlerde, özellikle de Doğu Avrupa'da mason loncaları boşluğu dolduruyordu. Bilimsel topluluklar, eğitim toplulukları ve kamu yararına çalışan-ekonomik topluluklar yüzyılın ikinci yarısındaki üç ana topluluk biçimidir. Bu nedenle aydınlanmacı amaçlar taşıyan, değişik birleşimleriyle, bazen de dinsel ve -ender olarak- siyasal türden başka birçok cemiyet toplanmıştı.

1694'ten başlayarak İngiliz Jane Leade Almanya, Felemenk, İsveç ve Finlandiya'da birçok yandaşı bulunan ve bağımsız olarak örgütlenmiş Philadelphia Cemiyeti'nde pietist-mistik zihniyette olanları topluyordu. İngiltere'de Hristiyanlık eğitimi, öğretim ve okuma-yazma konularında büyük başarılar elde eden *Society for Promoting of Christian Knowledge* (Hristiyan Bilgisini Geliştirme Cemiyeti) kuruluşu Anglikandı ve devlet kilisesine bağlıydı. Alt tabakalara en iyi şekilde dinsel örgütlerle ulaşılabiliyordu. Cemiyet, kısa bir süre sonra *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts* (Yabancı Ülkelerde İncil Yayma Cemiyeti) şubesiyle tamamlanmıştı. Şubenin hedefi, kolonilerde -yani Kuzey Amerika'daki göçmenler arasında- İncil bilgisini yaymaktı. Lutherci devlet kilisesine sahip olan İsveç, 1771'de kurulan *Societas Suecana pro Fide et Christianismo*'yla (İsveç İnanç ve Hristiyanlık Derneği) birlikte onu izliyordu. Bu cemiyet de inanç ve Hristiyanlık için, geleneklerin çökmesine karşı halk dindarlığının artırılması için mücadele ediyordu. Dindar Schwabenlılar, 1780'de Basel'de aynı amaçları taşıyan *Deutsche Christentumsgesellschaft*'ı (Alman Hristiyanlık Topluluğu)[20] kurmuşlardı.

Ancak cemiyetlerin birçoğu temelde kiliseye bağlı hareket etmiyordu; bununla birlikte kiliseye bağlılık, tıpkı devlete bağlılık gibi çoğunlukla ikinci ses olarak etki yapacak kadar doğaldı.

Cemiyetler çoğunlukla politik hareket etmiyordu; çünkü dar anlamıyla politika, yetkili iktidarın işiydi. Buna karşın tam da ekonomik ve kamu yararına çalışan cemiyetler geniş anlamıyla politik olarak hareket ediyordu. Onlar için söz konusu olan polisin, kentin, devletin refahıydı. Devletin önceden tasarlamadığı ya da uygun olmadığı görevleri elinden alıyor ve boşlukları dolduruyorlardı. Örneğin Bretagne'da tarımsal bir topluluk kurulduğunda, tam da bu dükalık söz konusu oluyordu, Hamburg'da yurtsever bir topluluk kurulduğunda, bu Hansa kenti söz konusu oluyordu – ama dar ulusal anlamda değil, aksine Bretagne ve Hamburg'un, insanlığın refahı için çalışması gerektiği ve çalıştığı yer olarak söz konusu oluyordu.

1761'de değişik kantonlardan İsviçreliler *Helvetische Gesellschaft*'ı (Helvetia Topluluğu) kurduklarında, Helvetia ve aynı zamanda İsviçre Aydınlanması söz konusu olmuştu. Federal dayanışmanın çökmesine karşı çalışmak isteniyordu. Ulusla politikaya ilişkin bu hedefe, o zamanlar sadece tüm kantonlardan, federalist olarak belirlenen bu ulusun tek tek devletlerinden bir arkadaş çevresinin örgütlenmesiyle ulaşılabilirdi. Bu arkadaş çevresi, bağımsız tartışmaların egemen olduğu birkaç gün süren yıllık bir toplantıda buluşuyordu. Üyeler arasında çeşitli reform hareketlerinin en önemli temsilcileri bulunduğundan, Helvetia Topluluğu kanton cemiyetlerinin bir tür holdingi durumuna gelmişti. Gerçekten de topluluk, gönüllü temsilci bir kurul olarak gelişmeliydi. Helvetia Topluluğu, 18. yüzyılın cemiyetleri arasında emsalsizdi.[21]

Tüm cemiyetlerin sorumluluğu soylulardan, din adamlarından, yüksek memurlardan ve tüccarlardan oluşan zamanın yerli ya da dinsel seçkinleri tarafından taşınmıştır. Cemiyetin arkadaş çevresinde, soylu saray memurları ya da papazlar ve burjuva girişimcilerle taşra soyluları buluşuyordu. Bu cemiyetler, değişik zümrelerin -bazen de zanaatkâr ve köylülerin– üyeliğiyle kentli lonca topluluğu 19. yüzyıla egemen olacak olan burjuva demokratik topluluğa geçiş için önemli bir katkıda bulunmuşlardı. Monarşik koşullar içinde "burjuvazinin liberalleşmesi"ni teşvik et-

miş ve cumhuriyetçi devlet sistemi içinde de ileri gelen kişileri halkın geri kalanıyla yeniden birleştirmişlerdi.

Cemiyetler tam da çoğunlukla arkadaş çevrelerinden oluştuğu için, eşi görülmemiş bir "cemiyet yaşamı" kurmuşlardı. Tüm reformcu kararlılığa ve tüm etkinliğe karşın toplantılarında bağımsız sohbetler etmek, yiyecek ve içecek, kahve, çay, tütün ya da şarapla birlikte neşeli birliktelikler için her zaman yeterince zaman bulunuyordu. Her ne kadar üye listelerinde adlarına ender olarak rastlansa da, kadınlara da açık olan cemiyetler vardı. Ancak kadınlar sadece eğlenceli toplantılarda değil, cemiyet çevresinde de çeşitli biçimlerde mevcuttular. Cemiyetler bu toplantılarda her defasında lonca rahatlığının içkiye dayanıklı halka özgü davranışı ve saray kültürünün yapmacıklı-seçkin ilişki biçimleri arasında mantıklı bir orta yol bulunuyordu.

Topluluklara katılmak moda olmuştu. Çeşitli akademilerin ya da cemiyetlerin üyesi olmak başarı sağlıyordu. Örneğin fizyokratlara yakınlığıyla tanınan Comte d'Albon (Prens d'Yvetot), İngiltere, Felemenk ve İsviçre devletleri hakkında 1779'da yayımlanan genel çözümlemesinin başlık sayfasında "Lyon, Dijon, Roma ya da Nîmes akademilerinin; Floransa, Bern, Zürich, Chambéry, Hessen-Homburg vs. vs. aydın topluluklarının üyesi" olarak görünmektedir. İki vesairenin eklenmesiyle bu Fransız soylusu, daha başka cemiyetlere de üye olduğunu ve böylece tümüyle aydınlanmacı hareketin içinde bulunduğunu ifade etmektedir.

9. Dergiler ve Kitaplar

Cemiyetler daha geniş bir etki yaratmak istediklerinde, çoğunlukla dergi çıkarıyorlardı. Ama dergiler, kesinlikle sadece cemiyetlerin işi değildi. Geniş bir kitleye doğrudan doğruya yayılmak üzere aydınlanmacı bildirimin yeni biçimi olarak genelde çok etkili bir rol oynuyorlardı. Sadece yeni haberleri, dünya haberlerini, felaketleri ve işlenen suçları değil, aynı zamanda aydınlanmacı anlamda etki yaratma amacıyla tartışılan çözümlemeleri de yayımlıyorlardı.

Bağımız girişimciler olarak matbaacılar ve yayıncılar önkoşuldu. Önkoşul olan bir başka şey ise, olabildiğince geniş bir yayın özgürlüğüydü. Bu basın özgürlüğü önceleri sadece Felemenk Cumhuriyeti'nde, özellikle de özgürlüğün yalnızca İspanya'dan bağımsız olma anlamına değil, aynı zamanda Kalvencilik gibi mezheplere hoşgörü gösterme anlamına da geldiği Hollanda eyaletinde olanaklıydı. 17. yüzyılda yerli sansüre uymak istenmediğinde, Holland'a gidiliyordu. Uydurma bir basım yeri -Amsterdam ya da Felemenk Cumhuriyeti'ndeki başka kentler- bile bir kitabı çekici kılmak için yeterliydi; çünkü o zaman eleştirel ya da devlet düzenini sarsıcı bir şey bekleniyordu. Felemenk'i, gittikçe daha özgür olan Büyük Britanya izliyordu. II. Charles'ın iktidarında İngiliz Restorasyon döneminde şu ilke geçerliydi: "Herhangi bir gazetenin, yergi yazısının ya da herhangi bir yeni haberin basımı ve yayım yasadışıdır." Ama sonra Şanlı Devrim gerçekleşmişti. John Locke basın özgürlüğü isteminde bulunmuştu ve 1795'te eski *Licencing Act* (Ruhsat Yasası) -o zamana kadar ruhsatlar, sansürü biraz olsun hafifletmişti- feshedildiği zaman parlamento tam basın özgürlüğü vermişti.

Addison ve Steele tarafından yayımlanan ve izleyici anlamına gelen *Spectator*, 1710'dan 1724'e değin geleceğin dergisinin örneğini vermişti. *Vice and ignorance*, yani kötü alışkanlık ve ce-

halet İngiltere'den sürülmeliydi. Bunun yerine yayın yoluyla Aydınlanma'nın etik programı duyurulmalıydı. Dergi *spectator* olarak, izleyici ve gözlemci olarak Londra'yı ziyaret etmeye gelen bir İngiliz taşra soylusunun, Sir Roger de Coverly'nin gözlemler listesi olarak yayımlanıyordu. Yüzbaşı Sentry, tüccar Sir Andrew Freeport ve kentin gözde simalarından yaşlıca bir adam olan Will Court, ayrıca Yüksek Mahkeme dava vekillerinden biri de onun yanında bulunuyordu.

Spctator'da tüm olası konular haftalık raporlar halinde tartışılmaktaydı. Örneğin 24 Kasım ve 20 Aralık 1714 tarihleri arasında şu konular tartışılmıştı:

İnsanlığın Değişik Sınıflara Bölünmesi
Sonsuzluk Üzerine
Kilisede Uygunsuz Davranışlar
Temizlik Üzerine
Kusursuzluk Çabası Üzerine
Gelecekte Zihin Gücünün Genişletilmesi[22].

Bu makaleler hep antik yazarlardan alıntılarla donatılıyordu.

Haftada bir yinelenen bu kısa ve özlü raporlarla makaleler, kendilerine uygun okurlar buluyordu; bundan böyle her türlü dergi için, değişik basım yeri ve değişik biçimleriyle, kısmen de belirli bir konuda uzmanlaşmış "haftalık ahlak dergileri" adı verilen dergiler için çığır açılmıştı.

Kısa bir süre sonra bunu tüm kıta izlemişti ve şimdi hepsi değişik adlarla bu dergileri çıkarıyordu: *Diario Tagebuch, Journal, Giornale, Gazette, Zeitung, Magazin, Memorias, Mercure* (Fransa'da, Almanya'da ve İsviçre'de), *Anzeigen, Beiträge, Almanache*. Ölçülü bir sansür önkoşuldu; çünkü kıta, sadece özgür İngiltere değildi. 1778 dolaylarında Paris'ten şöyle bildirilmekteydi: "Paris'te kitapları sansür edenler, tüm dünyadaki en mantıklı ve en adil sansürcülerdir... Paris, en çok gazete basılan kenttir: *Journal des Savants, Journal des Sciences et des Beaux Arts, Journal politique et littéraire, Journal du Théâtre, Mercure de France* vb."[23] 1786'da İsviçre Bern'den şöyle duyurulmaktaydı: "Zaten

pek de sıkı olmayan sansür düzenimiz sakin bir uykuya dalıyor..."[24]

Uzun bir süredir her ülkenin, hatta her kentin kendi dergisi vardı; bunların arasında bazıları aydınlanmacı anlamda geniş etkiye sahipti. Örneğin Almanya'da Hamburg'un, 1724'ten 1726'ya değin çıkarılan ve beş yüksek düzeyde memur, iki profesör, iki din adamı, ayrıca bir gazeteci ve akademik öğrenim görmüş bir tüccar tarafından yayınlanan *Der Patriot* (Yurtsever) adlı dergisi vardı. *Patriot* –yayınları– İngiliz *Spectator* çizgisindeydi ve bu çağın karışıklıklarında bir tür yön gösterici olmak istiyordu. Yergiler, diyaloglar, fabllar, "düşler", kişilik betimlemeleri, anlatılar, sahte ve gerçek okuyucu mektupları içeriyordu. Burada pratik aklın cehalete karşı üstünlüğü, uyum ve önyargı anlatılıyordu. Bu derginin düşündüğü anlamda bir yurtsever, ulusunun refahı için pratik olarak çalışan önyargısız, dünya vatandaşlığına özgü düşünceleri olan insandır. Yurtsever, güvenilirlikle ve örnek olarak çalışır. Yurtseverlerin eleştirisi var olan toplumsal–siyasal düzene değil, bu düzen içindeki sorunlara yönelir. *Patriot*, 18. yüzyılın ilk yarısının yayıncılıkla ilgili en büyük başarılarından biri olmuştur. Baskı sayısı, ilk dokuz ayda 400'den 5.000'e çıkmıştır. Sonraları 1765'e kadar dört kitap baskısı da yapmıştır.

Hemen hemen aynı zamanlarda bir başka ticaret kentinde, Zürich'te kendilerine Ressamlar adını veren, Temmuz 1722'den Ekim 1722'ye değin biraraya gelen ve genç insanlardan, yarım düzine ilahiyatçı, ayrıca iki doktordan oluşan bir grup, cemiyet olarak birleşmişti. 1721'den 1723'e değin *Diskurse der Maler*'i (Ressamların Görüşmeleri) yayınlamışlardı. Bu dergi de *Spectator* çizgisindeydi. Estetik edebi sorunların güçlü bir şekilde vurgulanmasıyla birlikte aynı yurtsever–siyasal eğilimleri taşıyordu. Sansürün engelleyici olarak müdahale etmesi, derginin siyasal önemini göstermektedir. Cemiyetin ve derginin girişimcileri ve baş taşıyıcıları, sonraları her ikisi de Zürich Yüksekokulu'nda profesör olacak olan Johann Jakob Bodmer ve Johann Jakob Breitinger'di.

İtalya'dan gelen üçüncü örnek olan ve Milano'da 1764–66

yılları arasında faaliyet gösteren "yumruklar akademisi" anlamındaki *Accademia del Pugni*, bu Alman ve İsviçreli örnekleri bir kenara atmıştır. *Accademia del Pugni*, tümüyle gelişmiş olan Aydınlanma'nın ortasında yer almaktadır. Ancak o da kendini bir cemiyet olarak gören ve *Il Caffé* adlı dergiyle halka açılmak isteyen bir arkadaş grubuyla aynı ayırt edici özelliğe sahiptir. Bu iki niteleme bile canlı ama "gayri ciddi" bir kuruluşun kendi kendisiyle alay ettiğini göstermektedir. Bu yıllarda Rousseau'nun, Helvétius'un ve heyecan uyandıran diğer yenilikçilerin düşünceleri, zihinleri meşgul ediyordu. *Accademia del Pugni* akıllı insanların, Pietro Verri, Luigi Lombertinenghi, Alfonso Longo, Cesare Beccaria gibi Yukarı İtalya Aydınlanması'nın en iyi adamlarının tartışma çevresiydi. Haftada bir kez Pietro Verri'nin evinde beyaz çini sobanın çevresinde diğer arkadaşlarıyla buluşuyorlardı. Çağın gereklerini tartışıyor, arı devlet anlayışı siyasetini yargılıyor, reform ve uygulama ilişkisini ele alıyorlardı: *Belle virtù, doveri –virtù senza noia–* (değerli erdemler, görevler – can sıkıntısı olmaksızın erdem). Bu, İtalyan Coşkunluk (*Sturm und Drang*) akımıydı; ancak Lombardiya mizahı ve Latin insancıllığıyla hafifletilmişti. Ancak sadece tartışmak değil, *Il Caffé* dergisiyle halkı biraraya toplamak ve mümkünse Yukarı İtalya iktidarının hatalı yönetimine müdahale etmek istiyorlardı. Markiz Beccaria'nın sadece ceza hukuku sisteminde değil, tüm koşulların genel eleştirisiyle etki ve heyecan uyandıran kitabı *Dei delitti e delle pene*, (Suçlar ve Ceza) bu ortamda oluşmuştu.

Caffé'nin ikinci cildinden sonra etkinliği sona eren *Pugni* çevresi, daha şimdiden Cisalpina Cumhuriyeti'ni hazırlıyordu.

Bunlar, egemen olan etik ve de estetik hedeflerle birlikte siyasal amaçları olan dergilere üç örnekti. İyi beğeni de söz konusuydu. Birçok dergi, aynı zamanda yeni çıkan kitaplar hakkında eleştirileri de içeriyordu. 18. yüzyılda özellikle saygı duyulan Eski Ahit'teki *Süleyman'ın Meselleri*'nin (12/12) saptamış olduğu gibi, "kitap yazmanın sonu yok"tu. Mürekkep hokkasının yazı masasına egemen olduğu ve her kağıt tabakasının tüy kalemle aydınlanmacı tarzda işlenmesi gerektiği "mürekkep lekeli yüzyıl"da yaşanıyordu şimdi.

V

Ütopya ve Reform

1. "Düzeltme ve Hayaller"

Franco Venturi'nin *Utopia e Riforma nell Illuminismo* adlı yapıtı için başlık olarak kullandığı "reform ve ütopya" kavramları, 18. yüzyılda Almancalaştırılarak "düzeltme ve hayaller" şeklinde adlandırılıyordu.

Alman filozof Christian Wolff 1713 ve 1720 yılları arasında düşüncelerini *Vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes, Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen* (İnsan Aklının Güçlerine İlişkin Mantıklı Düşünceler, Tanrı'ya, Dünyaya ve İnsan Tinine İlişkin Mantıklı Düşünceler) ya da *Vernünftige Gedanken von des Menschen Tun und Lassen* (İnsanın Yaptıklarına ve Yapmadıklarına İlişkin Mantıklı Düşünceler) şeklinde akılcı başlıklar altında yayınlatırken, İsviçreli Isaak Iselin de bir kuşak sonra 1755'te görüşlerini *Bir İnsan Dostunun Felsefi ve Yurtsever Hayalleri* başlığı altında yayınlıyordu. *Rêveries du promeneur solitaire*'de, (Yalnızgezerin Hayalleri) Rousseau, yapıtım ve yaşamını... düşlemekteydi.

Gerçekten de 18. yüzyıl, daha iyi bir dünyanın hayalini kuruyordu. Ancak bunu sadece hayal etmekle kalmıyor, aynı zamanda gerçekleştirmek de istiyordu. Bu nedenle daha fazla sürdürülemeyecek herhangi bir durumun reformuyla ilgilenen pek çok yazıyla karşılaşmaktayız.

Dönemin başlıca dillerinde kaleme alınmış reformdan söz eden az çok rastlantısal yazıları ele alacağız:

Trientinalı yazar Carlantonio Pilati'nin 1767 tarihli *Di una riforma d'Italia*'sı –İtalyan geri kalmışlığına bir eleştiri ve ruhbanlık eğilimi taşımayan devlet reformu için prenslere bir çağrı.

Peru krallık topraklarında maliye memuru olan Victorian de Villava'nın 1797 tarihli *Apuntes para una reforma de España*'sı İspanya ve sömürgeleriyle ilgili benzer bir yazı.

Orléans'da hukuk memuru olan Guillaume François Le Trosne'un 1779 tarihli *De l'administration provinciale et de la réforme d'impôt*'su (Taşra İdaresi ve Vergi Reformu Üzerine) –vergi sisteminin standartlaştırılması ve eyalet yönetiminin yeniden düzenlenmesi konusunda önerilerle birlikte Fransa'daki imtiyazlar kargaşasına eleştiri.

Anonim olarak yayımlanan 1783 tarihli *Adress to the People of England on the Intendend Reformation of Parliament* (Tasarlanan Parlamento Reformu Konusunda İngiltere Halkına Hitap) milletvekilliğinin modernleştirilmesi sorununa ilişkin makale.

Prusyalı memur Christian Wilhelm Dohm'un 1781 tarihli *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*'ı Yahudiler'in yurttaşlık haklarının özgürleştirilmesi istemiyle birlikte Yahudiliğin adaletsiz konumu üzerine bir çözümleme. Hannoverli saray vaizi ve Kardinaller Meclisi danışmanı Johann Christoph Salfeld'in 1801 tarihli *Beiträge zur Kenntnis und Verbesserung des Kirchen – und Schulwesens in den königlich Braunschweigisch – Lünebergischen Kurlanden*'ı – Papazlık ve vaaz verme konusunda uygulamaya yakınlık ve derslerde yeni psikolojik ve pedagojik yöntemlerin kullanımı konusunda önerilerle birlikte dogmatik kiliseyle ve buna benzer olarak az gelişmiş okul sistemiyle bir hesaplaşma.

Papaz Albrecht Stapfer'in 1760 tarihli *Von der Notwendigkeit des Landbaues und den besten Mitteln dasu*'su – Reform önerileriyle birlikte Bern tarımının bir çözümlemesi.

Bu yedi yazı hoşnut edemeyen durumların reformu, yani iyileştirilmesiyle ilgilenmekte, genel siyasal reformdan dinsel ve teknik "iyileştirme"ye kadar reform hareketinin genişliğini göstermektedir.

Reform, o zamana kadar sınırlı bir anlama sahipti. Askerî alanda bir savaştan sonra birlik sayısının azaltılması, tekstil ürünlerinin satışında bir top kumaşın kısaltılması ve son olarak da ki-

liseye ait bir disiplin düzeninin değişimi anlamlarına geliyordu. *Reformasyon* kavramı yaygındı; ancak bu da tartışmalıydı; çünkü Batı Katolik kilisesi, 16. yüzyılın kilise olaylarıyla ilgili olarak bu kavramı yadsıyordu.

18. yüzyılın yetmişli yıllarına dek *émulation, amélioration* ya da *eğitim* sözcükleri kullanılıyordu. "Reform" ya da "düzeltme", hep barışçı yollarla yapılan değişiklikler olarak anlaşılıyordu. "Devrim" kavramının bile böyle bir anlamı vardı. *Re-volutio*, yani köken olarak daha iyi bir duruma geri dönme eğretilemesi, bu kavramın içinde hâlâ canlılığını koruyordu. İngilizler'in, yasaların elverdiği ölçüde yerine getirilen 1688 Şanlı Devrim'inden söz ettikleri gibi, "mutlu devrim"den söz ediliyordu.

Aydınlanma'nın bu hareketi değişik evrelerle gerekleşmişti.

Paul Hazard bu ilk dönem için bilincin, ama aynı zamanda vicdanın da bunalımı anlamına gelebilecek *Crise de la conscience européenne* nitelemesini seçmiştir. Bu evre tüm durumların akılcı bir şekilde etraflıca düşünülmesiyle, geniş kapsamlı bir "eleştiri"yle nitelendirilmiştir. Bir Fransız Protestanı olan mülteci Pierre Bayle'ın *Dictionnaire historique et critique*'i (1696/97 Tarih ve Eleştiri Sözlüğü), bunun uluslararası anlamda etkili olan bir göstergesidir. Seçkinler bundan böyle insanlığın "düzeltilmesi"ni kendi görevleri olarak görmekteydiler. Hepsi de, aslında -Leibniz böyle söylemişti- tüm olası dünyaların en iyisi olan dünyanın yapılabilirliğinden esinleniyordu. Yüzyıl ilerledikçe daha da iyimser olunuyordu; çünkü -bunu Jan Huizinga'nın sözleriyle ifade etmek gerekirse:

> ses, ilk kez şimdi geriye doğru değil, ileriye doğru tınlıyordu: Bu çağ, kurtuluşunu ideal bir geçmişin sözüm ona yeniden üretilmesinde değil, aklın ve tinin kendi güçlerine güven duymakta arıyordu. Hayal edilen bir geçmiş yerine hayal edilen dünyevi bir gelecek, ilk kez insanlığın gözünün önünde bulunuyordu!... İnsan doğasının iyiliği, mükemmelliğe olan yatkınlığı, eğitimin ilerlemesi inanç kuralı olmuştu. Şimdi tanınan ve sevilen doğanın... aklı, her zamankinden daha ari bir sevgiyle izleğini izlediğinde, her şey daha iyi olacaktı."[1]

Hedef, Jeremy Bentham'ın ünlü *greatest happiness of the greatest number* (1788) anlatımıyla tescil edilebilir. "En büyük sayıda en büyük mutluluk" formülü, daha 1764 dolaylarında Cesare Beccaria aracılığıyla *Società del pugni*'de: *la maggiore felicità divisa sul maggior numero possibile* ve bundan altı yıl önce de Isaak Iselin'de görülebiliyordu: "Büyük mutluluğun olası en büyük toplamının en doğru ve en adil oranlarla [devlet içinde] dağıtılmış olması". Bununla birlikte Bentham'ın tümcesi, daha 1726'da kelimesi kelimesine Hutcheson'da görülmektedir![2]

2. Felsefi Çağın Felsefesi ve Filozofları

18. yüzyılın düşünürleri, yüzyıllarını "felsefe yüzyılı"nı sayma alışkanlık haline getirmişlerdi ve kendilerini de filozof olarak görmekten hoşlanıyorlardı. Felsefeyle uğraşmak, Aydınlanma'da hâlâ eski Yunan'da olduğu gibi bilgelik eğilimi ya da sadece bilgi sahibi olmak, bilimle uğraşmak, araştırma yapmak, düşünerek bir şeyler ortaya çıkarmak, insanın görevlerine ve doğaya ilişkin bilgileri edinmek anlamlarını taşıyordu. Alaycı anlamda filozof, gerçekliği tanımayan ama aynı zamanda şeyleri filozof sakinliğiyle ele alan, şeylerin üzerinde bulunan biri olarak görülmektedir. 18. yüzyılda felsefe her sorun ve her konu üzerinde özellikle eleştirel ve özgürce fikir yürütme anlamına geliyordu – karalanmaktan korkmaksızın. Bütün sorunlar felsefenin konusu olabilirdi: Ahlak ve din, siyaset ve devlet, sanatlar ve bilimler. Ancak tartışma çoğunlukla felsefi olarak kalıyor, genel, ilkesel ve kuramsal düşünceler ileri sürülüyor, ad ve kurum adı vermekten kaçınılıyordu. Çünkü felsefeyle uğraşmak, ülkeye ve o ülkenin anayasasına göre tehlikeli olabiliyordu ve iktidardakilerin kendisi filozof olmadığı sürece kilisenin durum ve koşullarına göre dikkat gösterilmesi gerekiyordu.

İnsanın erdemleri ve erdemsizlikleri, bunların gülünçlüğü ve gerçek değeri gibi daha iddiasız ve gündelik konular hakkında da felsefeyle uğraşılabilirdi. Bu alanda modern psikolojinin başında bulunulmaktaydı. Felsefi söylem tek yönlü olarak değil, değişik noktaların göz önünde bulundurulmasıyla mantığa uygun ölçütlere göre gerçekleştirilmektedir. Felsefi söylem, etik yönden bağlı olduğu daha iyi bir dünya yaratma amacıyla yaratılmışın karşısında saygı duymalıydı. Burada bir Swift'in, bir Voltaire'in, bir Lichtenberg'in kötülükçülüğünün, bir Shaftesbury ve Rousseau'nun duyarlılığıyla aynı ölçüde yeri vardı.

Son olarak hâlâ –Eski Çağ ve hümanizmde olduğu gibi– temel sorular söz konusuydu: Bilme, bilmeyi ne duruma getirir; sezgi ve apaçıklık anlaşılabilir bildiriler midir? Bilginin kaynakları nelerdir; duygu ve akıl adını verdiğimiz şeylerin ardında yatan nedir? Konular çok çeşitli olabilirdi. Örneğin Fransız devlet adamı Henri–François d'Agusseau, 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçerken yapıtlarında şu sorunlar hakkında felsefeyle uğraşmıştı: İnsanın bilgisi, ruhun büyüklüğü, sadelik eğilimi, hukukçuların bağımsızlığı, yüksek düzey memurların makamı, siyasal sansür... ve İskoç yazar David Hume 1742'de insan doğasının onuru ve bayağılığı, çokeşlilik ve boşanma, güzel konuşma sanatı, itaat, Britanya partileri, ulusal karakterler... gibi konular hakkında felsefi olarak kabul edilen küçük yazılar yayınlamıştı.

Ancak felsefe, öteden beri sıkı bir okul konusu olmuştu. Her yüksek öğrenimin başlangıcında, profesörlerin, öğrencilerin kafasına mantık soktukları, matematiksel düşünmeyi ve geometrik kesinliği öğrettikleri Felsefe Okulu'na gitme geliyordu. Fakat bu mekanik bilgilerden, şimdi Aydınlanma'da yapısal bir düşünme için mantıksal kullanımı ışığında yararlanılıyor ve daha geniş bir kitleye yayılması sağlanıyordu.

O zamanlar birçok ülke, büyük filozoflar yetiştirmişti. Fransa Descartes ve Pascal'le başlamış, İngiltere Newton ve Locke'la devam etmişti. Almanya Leibniz, Thomasius ve Wolff'la, İtalya Vico ve Muratori'ye sahipti, İspanya'ysa Gracián'ı anımsayabilirdi.

Yüzyıl ortalarındaki "filozof"lardan söz edildiğinde, bundan ilk olarak, Büyük Ansiklopedi'ye katılan Fransız yazarlar grubu anlaşılıyordu. Bu girişim, ilk önce bir İngiliz ansiklopedisinin Fransızca baskısı olarak tasarlanmış, ancak 1746'da Denis Diderot görevlendirilene kadar yayınevi ve yayıncılar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Diderot'yla birlikte bu görev için, ilgileri gerçekten de ansiklopedik genişlikte olan olağanüstü çok yönlü bir aydın kazanılmıştı. Anne ve babası tarafından ilahiyatçı olmasına karar verilmiş, ancak o daha erkenden kilisenin bağlarından kurtulmuştu. Aydınlanmacı felse-

fenin oldukça enerjik bir yandaşıydı. Diderot, kısa bir süre sonra ansiklopedi girişimini tek başına ele almış ve ansiklopedi çıkmadan önce ısınarlama ve satın alma yoluyla ansiklopediyi parasal yönden güvenceye bağlamıştı. İnsan bilgisinin sınırlarını bilen ve bunu akla ve deneyime dayandıran akıllı bir matematikçi ve ölçülü bir filozof olan d'Alembert, ona yardım ediyordu.

1 Temmuz 1751'de ilk cilt yayınlanmıştı: *par une société de gens de lettres* (bir grup edebiyatçı tarafından yayınlanan) *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. *Ansiklopedi*'nin yayınlanması, göz açıp kapayıncaya kadar büyük bir başarıya dönüşmüştü – ruhban çevrelerin, özellikle de Cizvitlerin bu "Şeytan İncili"ne sövmelerine ve nüfuz sahibi siyasetçiler ve öncelikle de Madame de Pompadour girişimi desteklediklerinden sadece geçici bir etki yapan bir kraliyet yasağı çıkartabilmelerine karşın (ya da tam da bu yüzden) *Ansiklopedi*, çeşitli güçlüklere karşın 29 yıl sonra tamamlanmıştı ve 13'ü en iyi nitelikteki tablo ve resimleri içeren toplam 36 cildi kapsıyordu. Bundan böyle – yetkili bir yönetimde – bilginin her alanında zamana uygun ve aydınlanmacı – mantıksal, gerçi oldukça laik, fakat bütünüyle de din dışı olmayan bir şekilde bilgi sahibi olunabilirdi.

Fransız Aydınlanması'nın önde gelen isimleri, 1751'den başlayarak *Ansiklopedi*'ye destek veren aydın ve filozoflar topluluğuna dahildi:

Bordeaux *parlement*'ının, bir başka deyişle bölgesel yargıçlar heyetinin eski başkam Montesquieu, *Ansiklopedi*'nin ilk cildinin yayınlanmasından birkaç yıl önce Avrupa hukukunun gelişiminin felsefi bir çözümlemesi ve sistematikleştirilmesi olan *Esprit des Lois*'sını (Kanunların Ruhu) yayınlamıştı.

Olası tüm edebi, tarihsel ve felsefi alanlarda ustalıkla çalışan Voltaire'in daima isabetli alaycılığından çekinilmekteydi. *Ansiklopedi*'nin ilk cildinin yayınlanmasından beş yıl sonra, yepyeni bir şekilde tasarlanmış bir dünya tarihiyle kamuoyunu şaşırtacaktı.

Ters yöndeki felsefesiyle dünyayı hayretler içinde bırakmaya

başlayan Rousseau 1754'te eşitsizlik hakkındaki eleştirel makalesini yayınlamıştı.

1770'te *Système de la nature*'ünde (Doğa Düzeni) herkese duyurduğu evrene ve insanlığa ilişkin mekanik bir görüşü savunan – her türlü spekülasyondan nefret eden– Baron Holbach.

Sonraları önde gelen bir reform siyasetçisi olarak göze çarpacak olan, edebiyat ve ekonomiyle ilgilenen Turgot. 1776'da *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*'ini (Zenginliklerin Oluşumu ve Dağılımı Üzerine Düşünceler) yayınlamıştı. Zenginliklerin nasıl oluştuğu ve ne şekilde bölüşüldüğü, geniş bir kitleyi ilgilendirmeye başlayan bir konuydu.

Fransız Aydınlanması'nın iki kuşağından bu beş isim, *Ansiklopedi*'de işbirliği yapanların sadece en tanınmışlarıdır. Burada tümüyle dünyadaki filozofların oynadığı role örnek gösterilmektedirler.

Kısa bir süre sonra filozofların sayısı, sayılamayacak kadar çoğalmıştı. Felsefe, dünyanın gidişine ilişkin bir "dünya bilgeliği"ne dönüşmüştü; artık sadece kilise öğretisine uygun katı kuralların Katolik ve Protestan ilahiyatçıları tarafından aktarılan Latince okul felsefesi değildi. Artık "ilahiyatın hizmetçisi" olmak istemiyor, aksine bağımsız bir yer istiyor, hatta ilk sırada hak iddia ediyordu. Artık sadece kuram sunmak istemiyor, aksine "pratik akıl" olarak, "sağduyu" olarak yararlı olmak istiyordu. Descartes, henüz 1637'de *Discours de la méthode*'una *(Yöntem Üzerine Konuşma)* şu sözlerle başlamaktadır:

> Sağduyu, düyada en iyi bölüştürülen şeydir; çünkü herkes, yeterince sağduyusu olduğunu düşünür. Doğru karar verebilme ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisi, tam da sağduyu ya da akıl adı verilen şeydir... doğru zihne sahip olmak yeterli değildir, aksine önemli olan, onu iyi kullanmaktır.

Bu, henüz 17. yüzyılın ortalarında yazılmıştı – ancak Descartes'ın matematiksel–mantıksal olarak sağlam bir şekilde geliştirdiği şeyin üzerine yenileri kurulabilirdi. Bundan yarım yüzyıl

sonra Leibniz, var olan dünyanın, olası en iyi dünya olduğu saptamasında bulunmuştu. Dünya, Tanrı'nın aklında önceden tasarlanmıştı. Akıl, insana kendi doğası olarak verilmişti. İnsan, dünyayı çözümleme, bütününde ve parçalarında onu tanıma yetisine sahipti.

Descartes'ın ve Leibniz'in matematiksel – mantıksal olarak tanınabilir niceliklerin üzerine kurduğu bu düşünmeyle felsefe, ilahiyatla aynı düzeye gelmişti. Yüzyılın ikinci yarısında Katolik bir ilahiyatçının kendini şu şekilde dile getirmesi doğaldı: bir insanın yaptıklarında ve yapmadıklarında kendi aklından başka yargıcı olmaması ve bundan dolayı kendinden başka hiç kimseye hesap vermek zorunda olmaması, aklın içinde kurulmuştur"[3] 1783'de Immanuel Kant, *Was ist Aufklärung? (Aydınlanma Nedir?)* sorusuna verdiği ünlü yanıtında bir bilanço çıkarmıştır:

> Şimdi aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz, diye sorulduğunda, yanıt şudur: Hayır, ama büyük olasılıkla Aydınlanma Çağı'nda yaşıyoruz. Şimdi şeylerin olduğu gibi, genel olarak insanların din konularında bir başkasının yönetimi olmaksızın emin ve iyi bir şekilde kendi akıllarını kullanabilmelerinin ya da sadece akıllı olabilmelerinin eksikliği hâlâ duyulmaktadır. Bununla birlikte şimdi özgürce işleyebilecekleri tarlanın açılmasına ve genel Aydınlanma'nın ya da kendilerinin sorumlu oldukları ergin olmama durumundan çıkışın engellerinin azaldığına ilişkin belirgin belirtilerimiz var; bu bakımdan bu çağ, Aydınlanma Çağı'dır...[4]

Kant'a göre felsefe, aklın ve bilgeliğin özerk bilimiydi.

Felsefenin gittikçe artan öneminin 18. yüzyıl içindeki sonuçları, düşünme ve eğitim yararınaydı. Bu, aynı zamanda akademilerdeki derslerle de ilgiliydi. Felsefe kendi alt konumundan sıyrılmalı, artık sadece yeni başlayanlar için öğrenim değil, idealist, akılcı ve eleştirel bir bilim olarak üniversitenin önderi olmalıydı – hukuk biliminin, tıbbın, dil bilgisinin ve doğabilimlerinin temeli ve yönlendireni. Bu eğitim hedefi, Almanya'da Hum-

boldt tarafından model olarak geliştirilmiş ve Avrupa'daki tüm yüksek okulları etkisi altına almıştı. Bununla birlikte felsefenin üniversitelerde önde geldiği zaman kısa sürmüştü. Metafizikten, felsefi temellerden vazgeçen olguculuk, kısa bir süre sonra egemen olacak ve felsefe, arı bir uzmanlık dalına dönüşecekti. 20. yüzyıl içinde felsefe, üniversite ve liselerdeki baş mevkiini yitirmişti. Bu, 18. yüzyılda daha farklıydı. Felsefi temel düşünme tarzı, kendini kabul ettirmişti. Felsefe eğitimi görmüş profesörler, üniversitelerde modern ders kitaplarına göre ders veriyorlardı.

Üniversitelerin yanı sıra akademiler ve üniversitelerden bağımsız bilgili topluluklar da, felsefi özelliğin genel örneklerini çiziyordu. Bu bağlamda Virginia'daki Amerikan William and Mary College'da "Phi Beta Kappa" gizli topluluğu özellikle ilginçti. "Phi Beta Kappa", Yunanca *philosophía bíou Kybemètes* (felsefe, yaşamın önderidir)[5] ilkesinin kısaltmasıydı.

Felsefe, Fransız *salon*'larını kesin bir şekilde elc geçirmişti. Mantıklı düşünme biçimi, ana motif olmuştu. *Salon*'ları ziyaret edenler, kendilerini filozof olarak görüyorlardı. Bunun dışında bağımsız bir şekilde felsefeyle uğraşan yazarlar, kitaplarıyla gittikçe daha fazla başarı kazanıyorlardı. İlahiyat kitaplarının üretimi düşerken, felsefe kitaplarının üretimi iki katına çıkmıştır. Felsefi bilgiler sadece bilimsel bilgiler için yararlı olmamalıydı. Nedenler felsefi olarak tanındığında, mantığa uygun ilkelere göre hareket edileceği kanısı yaygınlaşmıştı. Bu nedenle felsefi düşünme halka indirilmeli, "popüler"leştirilmeliydi. Büyük filozofların çoğu kez güç anlaşılan dili de, popüler felsefeyle genel olarak kavranabilecek şekilde değiştirilmişti. Özellikle Fransız ve İngiliz yazarlar, felsefi bilgileri zarif ve akılcı bir tarzda anlatmayı başarabiliyordu; çünkü bu iki dil –her biri kendi tarzında– kendini aşırı titizlikle olmamakla birlikte oldukça uygun bir şekilde dile getirme olanağına sahipti. İyi bir kitap –Voltaire'e göre– *curieux, amusant, moral, philosophique*, yani çekici, eğlendirici, ahlaki ve felsefi biçimde kaleme alınmalıydı.

Böylece daha geniş bir okuyucu kitlesi, felsefi düşünüşle tanıştırılabilirdi. Metafiziğin genel tinsel ilişkiler hakkında, bilme

ve inanç hakkında, tasarımlar ve onların doğruluğu hakkında yanıtlar verdiği biliniyordu. Etik –şimdi çoğunlukla ahlak felsefesi olarak adlandırılıyordu– doğru yapma ve yapmama hakkında, hangi mezhepten, ulustan ya da ırktan olursa olsun insanın asıl görevleri hakkında bilgi veriyordu. Felsefi düşünme, bağımsız düşünme anlamını taşıyordu. Artık öteden beri var olan otoritelere inanılmamalıydı. Her şeyin –günümüzün kavramıyla söylenirse– soruşturulması gerekiyordu. İtaatle hareket etmek için şimdiye değin kilisenin dogmatik ifadeleri ya da hükümlerin mutlak bilgeliği yeterliydi. Ama artık otorite ancak felsefi ölçülerle sınandıktan sonra kabul edilmek isteniyordu. Önemli olan, ifadedeki yararlılık ve ahlak, açıklık ve doğallıktı.

3. Akılcı Hristiyanlık

Protestanlık ve Aydınlanma

17. yüzyıl, önceki zamanların hepsinden daha çok ilahiyattan etkilenmişti. İlahiyat Fakültesi, 18. yüzyılda da başı çekiyordu ve ruhban sınıfı, görmüş olduğumuz gibi, düşünsel yaşamın taşıyıcısı olarak kalmıştı. Bu nedenle reform hareketi ilk önce kilise ve ilahiyat sektöründe incelendiğinde, haklı bir harekettir.

Protestan ilahiyatı, hâlâ dinsel öğretimin ilkelerine tam ve katı bir biçimde bağlılıkla sertleştirilen Reform'un yorumlarına dayanıyordu. 17. yüzyılda bir İlahiyat Fakültesi genişletildiğinde, "tartışmalı ilahiyat" profesörlüğü, bir başka deyişle dogmatik sınırlandırmalar için bir kürsü başkanlığı kuruluyordu. Bu sınırlandırmalar dört hattı: Birincisi Roma'ya karşı, ikincisi diğer Protestan sistemlere karşı, üçüncüsü kendi saflarındaki heretiklere karşıydı; çünkü Reform'dan bu yana Hristiyan öğretisini daha liberal bir şekilde yorumlayan, hatta Sosinianlar gibi İsa'nın tanrısallığını kuşkulu gören gruplar vardı. Son olarak tarikat yandaşlarına, bir başka deyişle Anabaptistlerin ardıllarına ve kişisel, içsel bir dindarlığı amaçlayan ve devlet kilisesine ilişkin soğuk tutumu yadsıyan bir grup olan yeni Pietistlere karşı sınırlandırma getiriliyordu.

İbranice vurgulara değin İncil'in her sözünün doğrudan doğruya Ruhül Kudüs'ten esinlendiğini kabul etmek gerektiğini ve İsa'nın sadece seçilmişler, yani aslında sadece Kalvenciler için öldüğü yolunda bir kez daha aşırılığa kaçmış bir Kalvenciliğin diğerleri arasında en üst dereceye çıktığı, 1675'te İsviçre Reform Kilisesi tarafından çıkarılan *Formula Consensus*, Protestan katı biçimciliğinin son zaferi anlamına gelecekti. Gerçekte *Formula*, İsviçre'nin dışında (ve kısmen de içinde) birçok öfkeli tepki uyandırmıştı. Böyle bir şey, köhnemiş ve arkaik olarak görülüyordu.

Daha atik olan İngiltere, 14 yıl sonra bütün Protestanlar için *Toleration Act*'ini (Hoşgörü Yasası). Bundan böyle her konuda oldukça hızlı bir değişiklik gerçekleşmişti. İlahiyatçıların incir çekirdeğini doldurmayan şeyler yüzünden kavga etmelerinden gına gelmişti; zaten akılcı bir şekilde tartışmak istendiğinde bu, dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğininki gibi akıldışı bir şekilde yapılmak istenmiyordu. Gizli kalmış hümanist gelenekler yeniden canlanıyordu. Bu Aydınlanma, reformculara, bu büyük adamların bütünüyle kurtulamadıkları papalığın kalıntılarının keşfedildiği reformculara biraz mesafeyle yaklaşıyordu. Son olarak Almanya'ya Otuz Yıl Savaşları'nı, İngiltere'ye iç savaşı, Fransa'ya ise Protestanların sürülmesi sonucunu getiren, yani sadece mutsuzluğa yol açan mezhepçilikten bıkılmıştı.

Değişiklik, ilk önce İngiliz Anglikanizminde gerçekleşmişti. Burada 1690'da Peterborough Piskoposu olan Richard Cumberland, İsa'nın öğretisinin *summa benevolentia aut amor universalis*'e, bir başka deyişle Tanrı ve komşu sevgisine, On Emir'e ve İncil'e indirgenmesi savını ortaya atmıştı. John Locke, 1695'te *The Reasonableness of Christianity* (Hristiyanlığın Akılcılığı) kitabını yayınladığında daha da ileri gitmişti. Hristiyanlık, insan aklının temellerine denk düşüyordu. Son olarak Dublin'deki St. Patrick Kilisesi'nin cemaat başkanı olan Jonathan Swift, üç oğlu -Peter/Petrus (Katolik), Martin (Lutherci ve Anglikan) ve John/Jean (Kalvenci)- vasiyetname (İncil) üç kardeş arasındaki uyum, arkadaşlık ve sevgiyle ilgili çok sıkı kurallar içermesine karşın babalarının (bizzat Tanrı'nın) vasiyetnamesi uğruna mücadele ettirdiği *Tale of Tub*'ını (Fıçının Öyküsü) yazmıştı.

Büyük Britanya'da mezhep savaşlarının acı deneyimlerinden sonra açılan Anglikanlar, sonunda çeşitli Protestan gruplarla uzlaşmak için ellerini uzatmaya hazırdılar, hatta ülkelerinin dışındaki Lutherci ve Kalvencilerle köprü kurmaya bile başlamışlardı. Eğer İrlandalı değillerse, Katolikler rahat bırakılıyordu. Bu, hoşgörülü bir ilahiyat tutumu olan *latitudinarizm*'e* dayanarak

Latitudo'dan, genişlik anlamına gelen Latince sözcükten (ç.n.).

gerçekleşiyordu. O zamanlar Anglikan Kilisesi'nin herkesi vaftiz ettiği, herkesi evlendirdiği, herkesi defnettiği söyleniyordu – gerçi biraz pahalıydı ama bunu barışı bozabilecek uzun araştırma ve sorular olmaksızın yapıyordu. Öte yandan Kalvenci püritenlerde eski gayretin yerini *the could clatter of morality*, yani "ahlaklılığın soğuk gevezeliği" almıştı.

Bunun dışında mülteci Fransız Protestanlarının zeminini hazırladıkları kıtaya gösterilen tepki gecikmemişti. Şimdi Kalvenci tarzda tek taraflı ilerlemek üzere Fransız Protestanları, kovuşturmalardan çok çekmişlerdi. İlahiyatla, daha Nantes Fermanı'nın feshedilmesinden önce bile çok serbest olmakla suçlanmıştı.

Baselli bir ilahiyatçı daha 1709'da şöyle demektedir: *"Nullum pondus habent argumenta nostra, si vita non doctrinae respondet"*[6] (eğer yaşamımız dogmayı uymuyorsa, savımızın hiçbir önemi yoktur). Bu, dogmatik inanışın Hristiyanca bir yaşam sürmekten daha önemli olduğu anlamını taşıyordu.

İkircikli ve dikkatli bir şekilde de olsa İncil, bilimsel eleştiriye tabi tutulmaya başlamıştı. İkinci baskısı gerçekte sadece Rotterdam'da yayınlanabilen Eski Ahit'in *Eleştirel Tarihi*'ni 1678'de kaleme alan Oratorian* keşişi Fransız Richard Simon'un tahrikleri kabul görüyordu. Cenevre'den gelen ama Felemenk Cumhuriyeti'nde çalışan gazeteci Johannes Clericus, Eski Ahit'in, eski Yunan edebiyatı gibi bir edebiyat olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürüyordu. Gerçi hâlâ herkes vahiy kavramında ısrar ediyordu ama vahiy, "doğal din"in mükemmelleştirilmesinden başka bir şey değildi. Her insanın, doğasından gelen dinsel bir gereksinimi vardı. Sadece bu eğilimi, Hristiyan öğretisinin yardımıyla mükemmelleştirmek söz konusuydu. Böylece gerçekte vahyin öneminin azaltılması için, hatta ortadan kaldırılması, bir başka deyişle sadece tanrısal doğa yasalarını tanıyan ama kişisel bir Tanrı'yı tanımayan yaradancılık** için, hatta

* Aziz Philippo Neri'nin 1575'de Roma'da kurduğu *Congregazione dell'oratorio*'nun ruh eğitimi seanslarında kullanılmak üzere yazılmış oratoryoların adından (ç.n.).

** Tanrı'ya inanmakla birlikte, belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen, Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu, kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğreti (ç.n.).

hiçbir dinsel dogmaya bağlı olmayan düşünme biçimi tanrıtanımazlık için bir yol açılmış oluyordu. Bu yüzyılda birçok yaradancı ve birkaç da tanrıtanımaz vardı; ancak bütünü dikkate alındığında dindarlık sağlamlaşmıştı ve her şeyden önce geleneksel kiliseye bağlı kalınmıştı. Bunun nedeni, sadece açıkça yaradancı ya da tanrıtanımaz olmanın biraz riskli olması değildi: Gerçi artık insanlar heretik oldukları gerekçesiyle yakılmıyordu ama sınırdışı edilme tehlikesi vardı. Sadece İngiltere'de, Hollanda'da ve II. Friedrich'in Berlin'inde özgürce hareket edilebiliyordu.

Protestan bir din adamı için yeni yönelim, gerçekte çoğu kez bir vicdan çatışması anlamını taşıyordu; çünkü hâlâ dinin ve mezhebin yeminle doğrulanması gerekiyordu. Aşırı pietist görüş gibi aşırı özgür görüşler, muhafazakâr görev arkadaşlarıyla sürtüşmeye, hatta görevden el çektirmeye bile yol açabilirdi. Bununla birlikte sonunda her konuda zamana uygun aydınlanmacı bir tutum kendini kabul ettirmişti. Dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğinden yana olanlar, azınlığa inmişti.

Bu yeni tutum güçlü bir uygulama ilişkisi gerektirdiğinden, Noel'de kuru otların korunması üzerine vaazlar verilmeye başlanmıştı; çünkü yeni doğan İsa, yemlikte kuru otların üzerine yatırılmıştı, Paskalya'nın ilk günü olan Pazar gününde "ölülerini nasıl defnetmeleri gerektiği hakkında Hristiyanlar için akılcı kurallar" üzerine, Pentekostes Yortusu'nun ilk günü olan Pazar gününde "fırtınalarda nasıl dindar ve dikkatli davramamız gerektiği" konusunda vaazlar veriliyordu. Daha 1715'te İngiltere'de *Dinsel Dinlenme ve Bahçe Sanatından Sağlanabilecek Eğlence ve Yarar* başlıklı bir kitap çıkmıştı. Bugün böyle bir şeye gülünebilir ya da ilahiyat düşüncelerinden ötürü kafa sallanabilir. Ancak bu, din adamları ve dinleyicileri için dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğine ilişkin dogmatikten gerçekten de daha yararlı olabiliyordu. Çoğu kez papazlar, kamu yararına çalışan topluluklarda ve diğer topluluklarda asıl destek kaynağı olarak görülüyorlardı.

İsa'nın mucizelerini akılcı bir şekilde açıklamaya çalışarak vahiy, biraz zoraki de olsa kurtarılmaya çalışılıyordu. Dinsel hoş-

görüye özel bir değer veriliyordu. Bu hoşgörü sadece bir tahammül değil, aksine diğerleri için etkin bir anlayış olmalıydı. Bu, çeşitli Protestan inanışları içinde oldukça kolaydı; oysa Katolikliğe karşı daha zor, ama aynı zamanda daha önemliydi. Mezhep yönünden karışık bölgelerdeki din adamlarının insanca karşılaşmasıyla tüm Hristiyanları birleştirmeyi amaçlayan harekete ilişkin tarzda ilk ilişki yavaş yavaş kurulmaya başlamıştı.

Protestan kiliseleri aydınlanmacı düşünceleri kabul etmeye eğilimliydi. İncil okuması akılcı bir eğitim ortaya çıkarmış, filolojik yollarla yorum yapmaya alışılmıştı ve ruhban sınıfından olmayanlar da bundan yararlanıyordu. Mezheplerin çoğulluğu, pozitif bir değerlendirmeyle kurtuluşa giden yolların çokluğu olarak anlaşılabilirdi. Kilise yönetimindeki – özellikle de reformlarda – dayanışma, aynı düzeyde olanlar arasında tartışma konusu olabiliyordu.

Eski düşünceleri kıracak olan sadece Aydınlanma – başlangıçta "akılcı bir katı biçimcilik" gibi – değil, aynı zamanda da dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğine sıkı sıkıya bağlı devlet kilisesinin dar ve katı inançlı, disiplinli, sonsuza kadar kurulu düzeninden çıkışı doğuran[7] "pietizm"in içsel – dindar hareketiydi. Bu kırılma, daha 17. yüzyılda ortaya çıkmıştı. İngiltere'de *dissenter*'ların ya da *non-conformist*'lerin *chanel*'ları, Anglikan katedrallerinin ya da eski köy kiliselerinin gölgesindeydi: Reformcu Presbiteryenler ve Baptistler, Anabaptist hareketin anısını tazeliyorlardı. Buna ek olarak oldukça bireysel bir şekilde dindar olan Quaker'lar* ve Anglikan modeline göre piskoposluğa özgü bir şekilde örgütlenen, ancak pietist izler taşıyan Metodistler de yeniydi. Felemenk Cumhuriyet'nde reform merkez kilisesinin yakınlarında, arka avlularda gizlenen Mennonitlerin** – onlar da Anabaptistlerin ardıllarıdır – *Scheenkerken*'leri ve başka kapalı dinsel çevreler bulunuyordu. Almanya'da Lutherci Saksonya Halle'sinde, Almanya'nın başka birçok bölgesinde de

* Püriten hareketinden çıkmış bir Hristiyan mezhebi (ç.n.).

** 16. yüzyılda Felemenk'te Menno Simonsz tarafından kurulan bir Anabaptist tarikat (ç.n.).

görülen ve *pietizm* adını alan yeni bir Hristiyan hareketi patlak vermişti. Herrnhut'ta Kont von Zinzendorf, yeniden Katolikleşen Çekoslovakya'dan kaçan "Bohemyalı Kardeşler"le birlikte "Kardeşler Birliği"ni kurmuştu. Pietistler her yerde resmî kilise cemaatlerine alttan saldırıyorlardı.

Pietistler, ortak deneyimin ve ortak yükümlülüğün dinsel topluluğu olmak istiyorlardı. İnanç değiştirenler ve değiştirmeyenler arasındaki sınır çizgisini çekiyor, bireysel bir dindarlık ve dertlerini atabildikleri "efendi"yle dolayımsız bir ilişki içinde bulunuyorlardı. Katı bir sertlik ve hedefe yönelik sıkı bir disiplinle bir avuç gerçek Hristiyan, Anglosakson Metodist John Wesley gibi Metodist bir şekilde ilerliyordu. Koşullara göre dindarlığın etkin enzimi olarak genel kilisede kalabiliyorlardı. Ancak devlet kilisesi –ister dinsel öğretinin ilkelerine katı bir biçimde bağlı, ister aydınlanmacı olsun– onları çoğu kez anlayışsızlık ve gerçek bir kovuşturmayla karşılıyordu. Örneğin "Tanrı'nın sevgili kilisesinin Senkretistler*, Pietistler, Quaker'lar, vb tarafından sapkınları susturmaya koştuğu..." katı bir biçimde Lutherci olan İsviçre'de olduğu gibi. "Ülkemizde çok mutluyuz, sürü orada burada biçimlenmesine karşın kendini gizli tutmak zorunda kalıyor, tırnaklarım tıpkı kedininki gibi içeri çekiyor."

Böylece Pietist hareket ayrılık taraflısı, bir yerlerde gizlenmiş, "görünmez bir kilise... azizlerin cemaati, gizli, ama efendisine görünür... yürekleri ve böbrekleri sınayan ve inancını gören şeyden daha gizli olarak" kalmıştı. Hareket sadece İngiltere, Felemenk ve özgür kilise hareketinin dinsel yaşamı ve sonuçta tüm yaşamı etkileyeceği Kuzey Amerika kolonilerinde –çünkü burada aynı zamanda doğanın da yardımıyla kurulmuş özgür bir alan vardı– bir dereceye kadar özgürdü. Burada Zinzendorf'un sözü geçerli olabilir: "Büyük olasılıkla dünyada yirmi din var ama Tanrı'nın ailesi sadece bir tane.

Bu hayali, yani "Tanrı'nın yeryüzündeki imparatorluğu"

* Birbirinden ayrı düşünce, inanış ya da öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi. (ç.n.).

ütopyasını aydınlanmacı Hristiyanlar da kuruyordu. İster Pietist *ecclesiola in ecclesia* (kilise içinde kilisecik) olsun, ister aydınlanmacı devlet kilisesi olsun – her ikisi de dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğinden hoşnut değildi ve yeni yollar arıyordu. Her ikisinde de ortak olan, bireysel özgürlük ve etnik sorumluluk savıydı. Böylece Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*'inde şöyle yazabiliyordu:

> Yeni Ahit'in temel kitaplarında bize vaadedilen yeni, sonsuz bir İncil'in zamanı mutlaka gelecektir. Belki de 13. ve 14. dördüncü yüzyılın bazı grupları bu yeni, sonsuz İncil'in bir ışığını yakalamışlar ve sadece bunun ortaya çıkmasının birçok yakın olduğunu müjdelemekte yanılmışlardı... *Yeni* Ahit'in, sanki *Eski*'si olmuşçasına *antik*'leşmek zorunda olduğunu öğretirken kesinlikle kötü bir niyetleri yoktu. Aynı Tanrı'nın aynı tutumluluğu da hep onlarda kalmıştı. – Onları benim dilimle konuşturmak gerekirse – insan soyunun genel eğilimine ilişkin hep aynı tasarı.[8]

Lessing, *Nathan der Weise* adlı oyununda Jonathan Swift'in *Tale of a Tub* tasarısını Hristiyan olmayan dinlere yaymıştır. Ne olursa olsun Hristiyanlık alemine giden yol, daha 17. yüzyılın sonunda Protestan Leibniz Katolik Bozzuet'yle ve daha sonra Zinzendorf Paris Başpiskoposu Noilles'le yazıştığında belirlenmişti.

Böylece Pietist Gerhart Tersteegen şöyle yazabiliyordu:

> Gerek Batı Katolik Kilisesi grubunda, gerek Lutherciler, reformcular, Mennonitlerin arasında, bu grupların tüm özel âdetlerine karşın ruhlar, kutsallığın en yüksek doruğuna ve Tanrı'yla birleşmeye en az ayrılıkçılar kadar erişebileceklerdir.

Katolik Aydınlanma

Katoliklik, Aydınlanmacı harekette Protestanlıktan daha fazla güçlük çekiyordu. Dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğinin

sıkılığı, Trento Konsili'yle (1563) çok yoğun dinsel bir yaşama yol açmıştı. İyi örgütlenmiş Cizvitler, duruma sıkı sıkıya egemendi. Ancak 17. yüzyılda Fransız Jansenciliğinde, papalık yönetimini fazlasıyla merkez alan ve İncil'in sadeliğinden çok fazla uzaklaşan her şeye kadir Cizvitliğe karşı ağır bir eleştiri ortaya çıkmıştı. Her ne kadar Jansencilik sıkı, kiliseye özgür bir biçimde dindar ve başlamakta olan Aydınlanma'mn akılcılığından uzak olsa da – sonuçta Roma ve kral tarafından kovuşturulduğu için – kovuşturulan Fransız Protestanlığına benzer bir etkiye sahipti. Bazı Protestan hareketler gibi sonunda kilise içinde dogmatik olmayan bir şekilde "Protestan" olmaya çalışıyordu. Hatta yirmili yıllarda Utrecht'te Cumhuriyet'in himayesini elde eden Jansenci – Katolik bir kilise ayrılaşmıştı. Jensencilik – Protestan Pietistlerdekine benzer biçimde – Hristiyanca yaşamda ve Hristiyanlığın komşu sevgisine yönelik hizmetinde gerçek bir görev yüklenme anlamını taşıyordu. Üst düzeydeki seçkin Fransız yargıçlar ve üst düzeydeki Avusturyalı seçkin din adamları, Jansenciliğe bağlıydı. Gerçi bu, akılcı anlamda Aydınlanma değildi ama yaygın, Cizvit talimli Katoliklikten farklı olarak daha açıktı ve Hristiyanca uygulamaya yönelikti. O halde Katoliklikte özellikle yeni bir yönde çalışan, birleşik bir muhalefet, hümanist – hümaniter bir yönelimle bağıntılı olmak üzere devlet içinde devlet olarak kiliseye karşı devletsel yönetimin muhalefeti söz konusuydu.

Cambrai Başpiskoposu olarak kilise ve krala muhalefet eden Fénelon (1651 – 1715), 18. yüzyılın bu Katolikliği için en iyi örnekti. 1699'da Mentor kılığındaki Tanrıça Minerva* tarafından yönlendirilen Odysseus'un oğlu hakkındaki gelişim romanı *Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*'i (Telemak/Ulysses'in Oğlu Telemakhos'un Serüvenleri) yayınlamıştı. Fénelon burada iyi hükümdarın taslağını çiziyordu. *Telemakhos*, 18. yüzyılın en popüler kitaplarından biri olmuştu. Doğal hukuk yanlısı Protestan Baybeyrac – kaçak bir Fransız Protestanı – ondan şöyle söz etmektedir: "Ünlü Cambrai Başpiskoposu'nun majestelere özgü belagati, yeteneği ve Kral'a bu kadar güzel öğütler verme cesareti her zaman övülecektir".[9] Modern bir tarihçinin yargısı ise şöyledir:

Bu esrarengiz Piskopos Fransa'nın en iyi yüreklerini ve kafalarını sakin sakin ve üzerinde düşünmeksizin *aydınlatırken*, XIV. Louis'nin Versailles'da Kutsal İmparatorluğu'nu kurması neye yarar? Endişelenmeyin arkadaşlar, tüm bunlar yıkılan bir binanın ön cephesidir; heyecan duyalım, sevgili arkadaşlar, ama kovuşturulduğumuz ve buradan sürüleceğimiz için değil; bugün ve burada hiç kimse içsel imparatorluğumuzu, Tanrı'daki yaşamımızı elimizden alamaz.

Fénelon ayrıca kendi tarzında saldırıya geçmektedir: Madame de Maintenon'un ve krallarının aşırı dindar vakıflarında, *Aziz Louis'nin Kadınları*'nda ve Saint-Cry rahibelerinde yanlış bir çilecilikle kibrin, kendini beğenmişliğin, yüreğin ruhsuzluğunun dindarlık olarak gizlendiğini açık bir eleştiriyle göstermektedir – Fénelon burada manastır yaşamının başıbozukluğuna karşı Erasmus'un ve Erasmusçuların verdiği savaşı yeni bir doruk noktasında sürdürmektedir. Öncelikle dünyanın orta yerinde Tanrı inancı içinde mutlu bir yaşam sürmek için sıkı, istemli prosedürlere gerek olmadığını, aksine bunun açık bir yüreğe, kardeşliğe özgü zihniyete ve devlet vatandaşlığına özgü erdemlere bağlı olduğunu ruhban olmayanlara göstermektedir. Söz konusu olan, manastır ve vakıflardaki, bir ruhaniler meclisinin kapalı dünyasındaki kuşkulu *kardeşlik* değil, dünyada yaşayan tüm insanlarla kardeşliktir: Tüm insanlar kardeştir.

Bu yüzyılda yeni yönde dikkatle ilerleyen bir papa bile vardı. Bu, 1740'tan 1758'e değin XIV. Benedictus adıyla papalık yapan Prosper Lambertini'dir. Kiliseye uygun olan İncil okumalarına izin vermiş, kilisenin sayısız tatil günlerini azaltmış, kilise sansürünü hafifletmiş ve yasak kitaplar listesini denetlemişti. Hatta Kopernik ve Galile'nin yazıları hakkındaki yasağın feshedilmesini yoluna koyarak araştırmanın özgürlüğünü tanımıştı. Önde gelen aydınlanmacılarla ilişki içindeydi. Voltaire ona derin saygılarını bildirmişti. Gerçekte bu akıllı, yaşlı adam, papalık yönetiminde yaradancılıkla suçlanıyordu.

Din erkçiliğin aynı şekilde büyük bir düşmanı olan İtalyan Pilati, daha sonraki Papa XIV. Clemens hakkında şöyle demektedir: "Yobazlıktan ve dindarlığın yüzeysel bir şekilde gösterilme-

sinden nefret ederdi." Roma kenti hakkındaysa şunları anlatmaktadır: "Heretikler kesinlikle taciz edilmez. Ne isterlerse onu yapmalarına izin verilir. Ne Tanrı'nın ne de Papa'nın önünde diz çökerler ve hiç kimse onlara bu yüzden sövmez." Sansür, özgürce kullanılmaktadır. Roma'da bütün kitaplar satın alınabilmektedir.[10]

Katolikliğin dışarıdan görülebilen en büyük başarısı, Cizvit tarikatının feshedilmesiydi. Cizvitler, orta ve yüksekokul sistemini ele geçirmişlerdi. İyi örgütlenmiş bir lisenin işleviyle birlikte her kentte bir okulları bulunuyordu. Profesörler, uluslararası bir karakter taşıyordu. Nüfuzları okulların dışına çıkmış ve kral ve kraliçelerin günah çıkarttığı papaz görevini yüklendikleri saraylara değin yayılmıştı. Ancak Roma'ya sıkı sıkıya bağımlı olmaları ve dinsel ve ekonomik güçleri, bağımsızlaşmakta olan saraylara ve bakanlıklarına artık uymamaya başlamıştı. Yeni bilimsel akımlara bir biçimiyle uymak için hiç eğilim göstermemeleri şansızlıktı. Condorcet –bizzat bir Cizvit yetiştirme yurdunun öğrencisiydi– filozofların öğrettiği her mantıklı şeyin çürütüldüğü felsefe derslerini ağır bir şekilde eleştiriyordu. Çocuklara öğretilen, Tanrı'nın rahmeti olmaksızın iyi bir işin başarılamayacağı, biri yüzyıllar boyunca uğruna insanların yakıldığı bedensel, diğeriyse sonsuzluğa mahkum olunan büyük günah olmak üzere iki tür suçun bulunduğu... Aşağılama ve ayıplamanın Hristiyanların doğal durumları olduğu[11] yolundaki saçma ahlakı ihbar etmekteydi. Cizvitler hâlâ, Protestanlığın uzun zaman önce bıraktığı bir ilahiyatı öğretiyorlardı. İsviçre Katolikliğinin merkezi olan Luzern'deki Cizvit okulu hakkındaki bir yargı daha az ağır ama aynı şekilde olumsuzdur:

> Okullarınızın niteliği ve eğitim eski durumunu koruduğu sürece, bilimler bizim yanımızda meraklısını bulamayacak. Okullar, Cizvitlerin elindedir; öğretim tarzları bildiktir ve bizde en iyi ve en geniş şekilde öğretilen ilahiyatın dışında olmak üzere temeli ve yararı azdır. Geri kalan ve aynı zamanda gerekli olan bilimlerin öğretmenleri Luzern'de bulunmaz.

Bunlar 1758'de yazıldığında, Portekiz'de bir süre önce korkunç bir olay olmuştu. 1757'de güçlü Bakan Pombal, krallıkta ve kralın sömürgelerinde Cizvit tarikatının feshedilmesi hakkında bir genelge yayınlamış ve Cizvitler sürülmeye başlamıştı. Aynı rezalet 1764'te Fransa'da, 1967'de İspanya ve onun geniş sömürge alanında, 1768'de de Parma'da devam etmişti. 1773'te Papa XIV. Clemens sarayların – bunlar birleşik Bourbonlardı – baskısına boyun eğmiş ve tarikatı bütünüyle feshetmişti. Kurala uygun bir Cizvit kovuşturması başlamıştı – sınırdışı edilen bir gemi dolusu Cizvit, karaya yanaşamadan Akdeniz'deki bütün limanları dolaşmıştı. 1773'te öncelikle Almanya'dan olmak üzere ülkenin sertliğine göre, geri kalan Katolik devletlerden de sürülmek zorunda kalmışlardı. Halefi yasaklayana kadar onları yeni ele geçirdiği ve büyük çoğunluğu Katolik olan Silezya'nın gelişiminde görevlendirdiği tüm kralların en aydınlanmışı II. Friedrich'e özellikle sığınıyorlardı. Son olarak sadece Ortodoks Rusya'ya kaçış yolu kalmıştı. Cizvitlerin her şeyden önce Paraguay'da ve And Dağları ülkelerindeki Kızılderililer arasında iyi işleyen bir köy yapısı kurdukları Latin Amerika'da güçlü bir sistem, büyük bir yapıt kesin olarak yok olmuştu.

Bu, gerçekte sadece Cizvit tarikatının feshedilmesine ilişkin olumsuz eylemle sınırlı kalmamıştı. Katolik reform, o zamanki sistemin içinde gerçek bir yapı değişikliği anlamını taşıyordu. Bir yanda – buna daha önce işaret etmiştik – devlet, Protestan devletlerin iki yüz yıldan bu yana yerine getirdiği denetim işlevini üzerine almıştı: Din adamı yetiştirme merkezlerine devlet denetimi, ister manastırların içinde olsun ister dışında, okulların geliştirilmesi, modern bilimlerin kurulmasıyla üniversitelerin geliştirilmesi.

Ancak Aydınlanma ruhu sadece devletin dinsel çıkarları ele geçirmesi isteminde bulunmuyordu, aksine içsel bir değişim elde etmek, Hristiyanlığın kaynaklarına geri dönek istiyordu. İbadetin ve ayin usullerinin, dinsel ritüelin, tatil günlerinin , hac yolculuklarının fazlalığının yerini bir içselleşme almalıydı. Esrarengiz Latincenin yerine anlaşılır anadilin geliştirilmesi de önemliy-

di. Burada uygulamaya yakın Protestan savlarına rastlanıyordu. Anlaşmış Katolik Kilisesi'ne bu şekilde Protestanları yeniden kazandırabilmek ümit ediliyordu. Hoşgörü doğallaşmıştı, Protestanlarla ilişki kurulmaya çalışılıyordu. Bu, köylerdeki din adamları için olduğu kadar piskoposlar için de geçerliydi.

Ruhban karşıtı hizbin güçlü bir şekilde savunuculuğunu yapan Voltaire, geride Aydınlanma'nın bu yeni, insanca Katolikliğin belki de en güzel kanıtı olan *Prière à Dieu*'sünü (Tanrı'ya Dua) bırakmıştır. Bu Dua, Fransa'nın gördüğü son heretik davası olan 1762 tarihli Calas olayından duyduğu dehşetten ortaya çıkan hoşgörü hakkındaki makalesi *Traité de la Tolérance*'ı sona erdirmektedir. *Priére à Dieu*'nün mezhep sorunuyla ilgili en önemli noktası şöyledir:

> Sen bize birbirimizden nefret etmemiz için bir yürek ve birbirimizi boğmamız için eller vermedin. Zahmetli ve gelip geçici bir yaşamın yüküne katlanmak için birbirimize yardım etmemizi... insan adı verilen atomları ayıran küçük farkların, nefret ve kovuşturmanın göstergesi olmamasını; Sen'in şerefine tören yapmak için sapkınları güpegündüz yakanların Sen'in güneşinin ışığıyla yetinmelerini; Sen'i sevmek gerektiğini söylemek için giysilerini beyaz bir ketenle örtenlerin, aynı şeyi siyah bir yün mantonun altında söyleyenlerden nefret etmemelerini; çok yaşlı ya da yeni tarihli bir dille Sen'i övmenin aynı şey olmasını... sağla.

Voltaire sözlerini şöyle bitirmektedir:

> Bütün insanlar kardeş olduklarını, ruhun baskıcı egemenliğini tıpkı barışçı çalışmanın ve emeğin ürünlerini zorla gasp eden soygunculuk gibi nefretle karşıladıklarını anımsasalar. Savaş felaketi kaçınılmaz da olsa, bizi birbirimize nefretle yaklaştırmayın; barışın orta yerinde birbirimizi parça parça etmeyelim! Yaşamımızın kısacık bir anında, bize bu anı bahşeden Senin lütufkârlığına övgüye hep birlikte bin dilde –Siyam'dan Kaliforniya'ya kadar– katılmak için var olmamıza izin ver![12]

4. Doğal Hukuk, İnsan Haklarına Giden Yol

"Etik"i, yani ahlak felsefesini kendi yönlerinden etki altına alan hukuksal görüşteki değişmeler, ilahiyat görüşlerindeki değişime uymaktaydı. Bu olayların gidişi, birbirine koşut gerçekleşmekte ve birbirini karşılıklı olarak etkilemekteydi. İlahiyatçılar hukuk kuramlarıyla ilgilenmekte ve hukukçular da ilahiyatın dünyasında yaşamaktaydılar.

Örneğin On Emir gibi İncil'den çıkarılabilen bir hukuk bulunuyordu. Bunun dışında Antik Çağ'da düzenlenmiş bir hukuk vardı. Roma Hukuku'nda şöyle deniyordu: *Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.* (Hukukun temelleri şunlardır: Dürüstçe yaşamak, hiç kimseye zarar vermemek, kendine ait olanları herkese vermek.) Her eğitimli kişi, Cicero'un insanın ve yurttaşın "ödevler"ini geçerli olmak üzere belirlediği *De officiis*'le eğitiliyordu. Ortaçağ, Eski Çağ'ın ve Hristiyanlığın hukuk tasarımlarını birleştirmeyi ve tüm Hristiyan dünyası için geçerli olan bir sistem geliştirmeyi başarmıştı. Buna *jus naturae*, yani doğal hukuk adı veriliyordu.

Ancak Reform'la birlikte şimdiye değin her şeyden daha fazla yetkisi olan hukuk düşüncesi bölünmüştü. Protestan tasarımları, Katolik tasarımların karşısında duruyordu. Bütün taraflar için savaşta ve barışta geçerli olabilecek kuralların yokluğu hissediliyordu. Felemenkli Hugo Grotius, 1625'te *De Jure Belli ac Pacis*'in (Savaş ve Barış Hukuku) üç kitabında doğal hukuk ve devletler hukuku için yeni bir temel yaratmayı denemişti. İlkin hukuk yetkelerinin o anki durumunu çözümlemekteydi: İlk olarak "devlet anlayışı" adı verilen güç ya da çıkar sahibinin hukuku vardı. İkinci olarak sadece devlet düzeyinde geçerliliği olan örf ve âdetlere dayanan hukuk vardı. Üçüncü olarak her dönemin birbirine uygun olmayan felsefi öğretici fikirleri geliyordu. Dördüncü olarak Eski Çağ'ın erken Ortaçağ'a geçişte bir yasada

derlenen, geçerliliğini yitirmiş ve sistemsiz olan Roma Hukuku ve son olarak da İncil'den çıkarılan tanrısal hukuk vardı.

Grotius, genel bir temel aramış ve bunu doğal hukukta bulmuştur. Bu hukuk, insandan ve onun birarada yaşama gerekliliğinden hareket etmektedir. Tarihsel ve mantıksal –bugün, ruhbilimsel ve toplumbilimsel denirdi– çözümlemeler dolayısıyla Grotius, insanın akıllı bir varlık olduğu ve ahlaki özgürlüğü bulunduğu sonucuna varmaktadır. Akıl ve özgürlük ona Tanrı tarafından bahşedilmiştir; ancak gerçekte olanaksız olmakla birlikte Tanrı olmasa da, doğal hukuk geçerli olabilirdi. Grotius, insanlar arasındaki *appetitus societatis*'ten, yani "sosyallik"ten hareketle doğal hukukun beş temel yasasını geliştirmektedir: İlk olarak başkalarının zilyetliğinden kaçınma, ikinci olarak gasp edilen malı geri verme yükümlülüğü, üçüncü olarak verilen sözleri yerine getirme yükümlülüğü, dördüncü olarak da bu doğal hukuklara karşı işlenen suçun buna uygun olarak cezalandırılması.

Grotius'un *De Jura Belli ac Pacis*'inin önsözünde geliştirdiği bu basit temel, öncelikle Alman hukukçu Pufendorf tarafından "Büyük ve Küçük Pufendorf" olmak üzere gerçek bir sistem olarak kurulmuştur: *De Jure Naturali et Gentium*(1672), (Doğal Hukuka ve Devletler Hukukuna Dair) ve *De Officio Hominis et Civis Juxta Legem Naturalem* (1682), (Doğa Yasasına Göre İnsanın ve Yurttaşın Ödevlerine Dair). (1682). Pufendorf, 18. yüzyılda her hukuk eğitiminde temel oluşturan bir yapıt olmuştu. Bu yapıtın çevresinde Almanya'da öncelikle Christian Thomasius'un ve sonraları Christian Wolff'un, İngiltere'de John Locke'un ve Anthony·Shaftesbury'nin yapıtları olmak üzere hukuk düşünürlerinin benzer içerikli ve benzer eğilimli yapıtları sıralanıyordu. Mülteci Fransız Protestanı Jean Barbeyrac'ın çevirisiyle (1706/07) Pufendorf'u geniş bir kitle tanımıştı.

Doğal hukuk okulunda söz konusu olan şey uluslararası olarak taşınabilir bir hukukun, devletlerüstü bir hukukun yaratılmasıydı. *Universitas christiana* bölündüğü için –Papa, bir zamanlar hakem kurulu üyesiydi– şimdi boşluğu devletler hukuku dolduruyordu. 18. yüzyılın diplomatları Rostatt, Utrecht, Baden, Viya-

na, Aachen ve Paris Barış konferanslarında "Avrupa Birliği" olarak birarada bulunduklarında, kazanan ve kaybeden tarafların birlikte çözüm bulmalarına olanak sağlayan doğal hukuka ilişkin düşünüşlerin etkisi altında bulunuyorlardı.

18. yüzyıl, doğal hukuka ilişkin düşünceyi uluslarüstü, kozmopolit olarak kabul ediyordu: Abbé de St. Pierre, genel barış hakkındaki 1713 tarihli incelemesinde bir uluslar cemiyeti ütopyası tasarlamıştı. Fénelon *Telemak*'ta hükümdarlara yönelik olarak şöyle demektedir:

> Bir devlet için en iyi güvence, komşularına topraklarının işgal edilmeyeceğine dair ölçü, güven ve güvence veren adalettir. Önceden görülemeyen koşullar nedeniyle en dayanıklı duvarlar yıkılabilir: Savaşta şansın sağı solu belli olmaz. Ama komşularınızın sevgisi ve güveni, devletinizin işgal edilmemesini ve kendisine hemen hiç saldırılmamasını sağlar.[13]

Bu – II. Friedrich'in Silezya'yı zorla ele geçirdiği ve üç hükümdarın Polonya'yı paylaşmaya koyulduğu – yüzyılın bir diğer ütopyasıydı. Bununla birlikte yüzyıl, bu taslağı çizilen daha iyi geleceğe giden yolda bulunduğuna inanıyordu; sonraları 19. yüzyılda evrensel uyumun yerini yayılmacı politikasıyla ulusal devletlerin alacağı önceden kestirilememişti.

Doğal hukuk yanlıları devlet anlayışı öğretisine karşı, Machiavelli'nin *Hükümdar*'da (1532), Hobbes'un *Leviathan*'da (1651) geliştirdiği güçlü devletin sadece kendini düşünen zorba çıkarına ilişkin öğretiye karşı savaşıyorlardı. 18. yüzyılda bu örneklerin her ikisinin de saygınlığı lekelenmiştir.

18. yüzyıl içinde insanların ve yurttaşların "ödevler"inden insan ve yurttaş "haklar"ı öğretisi gelişmişti. Kişinin dokunulmazlık hakkı, adil yargı hakkı, rahatsız edilmeksizin mülkiyet hakkı ve – yeni ve önemli – vicdan özgürlüğü hakkı. İnsana, onun birarada yaşamasına olanak sağlamak için gerçekte bir kısmını topluma bırakması gerektiği belirli bir özgürlük verilmişti. Ancak toplum ve devlet, bu bireysel haklara saygı göstermekle ve siste-

mi bunun içine kurmakla yükümlüydü. Gerçekten de bu, Şanlı Devrim'in *Bill of Rights*'ında (Haklar Bildirgesi) ve Virgina anayasasının İnsan Hakları Bildirgesi'nde gerçekleşmişti. Böylece hükümdarların keyfiliğine bir sınır getirilmiş oluyordu. Anayasa olmaksızın da bazı genelgeler ve özel amaç taşıyan önlemlerle yazılı olmayan bu hakların dikkate alınmasını sağlamak, en azından aydınlanmacı hükümdarların ve aydınlanmacı bakanların isteğiydi. Hristiyanlıkta öteden beri aynı fikirde olunan başka insanlara karşı saygı gösterme, burada yeni, daha kesin ve daha bağlayıcı bir ifade bulunuyordu.

Yüzyıl, adaletsizliğin ve insanlık dışı tutumun özellikle korkunç kabul edildiği özel bir alanda, ceza hukuku alanında, gerçek bir reform yapmak için çabalamıştı.

V. Karl'ın 1532 tarihli "İşkenceli Yargı Düzeni" olan *Carolina*'nın belirlediği gibi öteden beri denenen, sert bir ceza geleneğine dayanılıyordu. Değişik biçimleriyle ölüm cezası, dayak cezası ve kürek cezası gözdağı vermeliydi. Soyguncuların ve katillerin ölüm cezasını göze almaları gerekiyordu. İtiraflar işkence yoluyla elde ediliyordu. Katolik devletler engizisyon davasını tanıyordu. Cesare Beccaria 1764'te heyecan uyandıran makalesi *Dei delitti e delle pene*'yi (Suçlar ve Ceza)[14] yayınlayana değin, o zamanki sisteme getirilen eleştiri gittikçe belirginleşmişti. Beccaria sadece bedensel yönden zayıf olan suçsuzların mahkumiyetine yol açan işkenceye ve isimsiz olarak dava edilebileceği ve tanıklarla yüzleştirilmeyeceği için davalıya hiçbir hukuksal güvence vermeyen engizisyona saldırmakla kalmıyordu. Ölüm cezasını kuşkulu bir duruma sokacak kadar ileri gidiyordu: "İnsanlara, kendileri gibi olanları öldürme cüretini veren nasıl bir hukuktur?" Cezanın infazıyla hükümlülerle kölelerin tutulduğu ve Milano hapishanelerini gezerek gördüğü hapishaneler onu özellikle ilgilendiriyordu. Beccaria sadece farkları belirlenmiş bir ceza ölçüsü istemekle kalmıyor, aynı zamanda suçu tümüyle engellemek için ilerisi düşünülerek koruyucu önlemler alınmasını da istiyordu.

Beccaria ceza hukukunu kötü düzenlemiş bir toplumun sonu-

cu olarak gördüğü ölçüde devrimciydi: "Saygı gösterilmem gereken yasalar nedir?... Bu yasaları kimler koydu, zenginler ve güçlüler. Bu uğursuz zincirleri kırmamıza izin verin, adaletsizliği kökünden sarsalım!"

Daha Beccaria'dan önce II. Friedrich, 1740'ta kendine bağlı devletlerde işkenceyi kaldırmıştı. "Sağduyu"nun etkisi altında bulunan yargıçlar artık işkence uygulamıyorlardı. Yüzyılın sonlarına doğru daha insanca ceza yasalarıyla Fransa ve Avusturya onu izliyordu.

Henüz 17. yüzyılda sefahat alemleri yapan cadıların idam edilmesi, en azından yavaş yavaş sona eriyordu. Son idamlar 1712'de İngiltere'de, 1718'de Fransa'da, 1749'da Alman Piskoposluğu Würzburg'da ve 1782'de İsviçre Glarus'unda ayrıca Alman manastır bölgesi Kempten'de gerçekleşmişti.

5. Siyaset ve Yönetim

18. yüzyılın siyasetçileri ve yazarları çağlarının siyasal gerçekliği üzerine düşünürken, ütopyalar tasarlarken ve reform yapmaya koyulmak isterken, onlara korkutucu bir şekilde geçerliliğini yitirmiş olarak gelen bir siyaset – devlet varoluşu içindeydiler. Çıkmaza giren Geç Ortaçağ'da bulunuyorlardı. Her şey sıkılaşmıştı, mantıksızdı ve bir şeyi her yönüyle kavramak olanaksız gibiydi. Güvenli hükümdarlıklarıyla kralların görünüşte basit yapılı monarşilerinde, her şey engelleniyordu. Kralların istenci, miras kalan binlerce bağımsızlıktan rahatsızlık duyuyordu. Kentler ve coğrafi bölgeler, bütün eyaletler, kilise, kurumlar, üniversiteler, loncalar, dinsel vakıflar, küçük soylular – hepsi de eski zamanların birinde elde ettikler imtiyazlara dayanarak özerk durumda bir yaşam sürdürüyordu. İngiltere'de *Everything, that is, is right, if it can show a charter* deniyordu: Bir imtiyaz, mühürlü bir mektup gösterdiğinde, her kurum haklıdır.

Bu durumda yenilik yapmak şöyle dursun, hükümdarlık yapmak ve yönetmek bile olanaksızdı. Bu nedenle krallar saraylarına ve bakanlarına, bu karışıklığa çekidüzen vermeye ve hareketsiz düzensizliğin yerine açık bir merkezî iktidar getirmeye çalışıyorlardı. Buna mutlakıyet adı veriliyordu. Ancak öte yandan mutlakıyet – hükümdarın ve onun tarafından atanmış yönetimin kuramsal mutlak kudretiyle birlikte – doğal hukukun savlarıyla çelişiyordu. XIV. Louis'nin örnek oluşturduğu mutlak kral geçerliliğini yitirmiş adaletsiz imtiyazlar dünyasında artık bir iyi düzen ilkesi değildi; artık halkından ötürü değil, sadece kendisi için var olan bir despota, tirana dönüşmüştü. Fénelon, *Telemak*'ta şöyle demektedir: "Kral sadece halkın refahı için kendini kurban etmek üzere kendi kendini unuttuğunda, kraliyete layık olur." Ancak kendi kendini unutmak, 17. ve ayrıca 18. yüzyıl kurallarının pek tarzı değildi. Bu nedenle Fénelon, şu tümceyi de

eklemektedir: "Kralın mutlak gücü, tebaası kadar köleye sahip olması sonucunu doğurur" [15]

Eleştiri, daha da ileri gidebiliyordu. Eski karşı koyma hakkına, yani hükümdar görevlerini unuttuğunda –devlet kadar eski olan– karşı koyabilme, hatta karşı koymak zorunda olma hakkına başvurabiliyordu. Doğal hukuk yanlısı Barbeyrac bu nedenle hükümdarın büyük ve dayanılmaz adaletsizlikle ve tebaasına karşı yerine getirmesi gereken yükümlülüklerin ihmaliyle tebaasını, kendisine karşı yerine getirilmesi gereken görevlerden alıkoyduğunda, astların hükümdara karşı bazı haklara sahip olduğunu söylemektedir.

Bütün yüzyıl boyunca, devrim ve anarşiye yol açmaksızın bu karşı koyma hakkının ne şekilde kullanılabileceği düşünülmüştü. Büyük Britanya, Şanlı Devrim'de az çok yasal bir yol bulmuştu. Gerçekte bu yol, devlet yönetiminde Geç Ortaçağ'a ilişkin ikiciliğe geri dönüş anlamındaydı. Bu, kralcı ve muhafazakâr Tory'ler ile liberal Whig'ler olmak üzere –her ikisi de aristokrat karakterli– iki partiye ayrılan parlamentoyla birlikte karşılıklı olarak birbirini denetleyen bir sisteme geri dönmek demekti. Bazı ülkelerde –örneğin bazı Alman prensliklerinde– bu parlamentolar hâlâ Eyalet Meclisi olarak varlıklarını sürdürüyordu. Bunları uyum içinde monarşik birlik ilkesine sevk etmek olası mıydı yoksa bölgesel ve zümresel bencillikleri dikkate almak zorunda kalmaksızın devletin refahı için rahatsız edilmeksizin yönetebilmek üzere bunları uykularında bırakmanın daha iyi olduğu Fransız *Etats Généraux* ya da İspanyol *Cortés* gibi yapıları eskileşmiş miydi?

Ancak şimdi İngiliz örneği, Avrupa'yı etkiliyordu. Seçimleri grotesk bir hal almış olan bu fazlasıyla demode ve kullanışsız birleşik parlamento, 1688'den başlayarak bu sistemden çıkarılan kuramlardan daha az etkiliydi. Bu, özellikle John Locke'un 1690'da gerçekleşen siyasal değişimden sonra çıkan *Two Treatises of Government*'ıyla (Hükümet Üzerine İki Makale) gerçekleşmişti.

Locke, bir doğal hukuk yanlısıydı. Devletin yönetim ve yöne-

tilenler, bir başka deyişle kral ve halk arasındaki bir sözleşmede ısrar etmesi gerektiğinden yola çıkıyordu. İnsanlar tümüyle özgür bırakıldıklarında, bu, anarşiye, herkesin herkesle savaşına yol açabilirdi. Burada mantıklı çözüm anarşiyi zor yoluyla düzelten güçlülerin boyunduruğu altına girmek değil –bugün, totaliter ya da faşist çözümden söz edilirdi– sözleşmeydi. Şimdi 18. yüzyılda kral ve halk arasında yapılmış olan tarihsel sözleşmeler sık sık anımsanıyordu. Örneğin İngiltere'de 1215'te imzalanan *Magna Carta* vardı. Ortaçağ'a ilişkin bu belgeleri yeniden yorumlamak gerekliydi.

Böylece Locke, ikinci incelemenin 95. maddesinde şöyle yazmaktadır:

> İnsanlar, söylendiği gibi, doğaları gereği özgür, eşit ve bağımsız olduklarından, kendi rızası olmaksızın hiç kimsenin bu durumu elinden alınamaz ve hiç kimse bir başkasının siyasal gücüne bağımlı kılınamaz. Bir kimsenin doğal özgürlüğünün elinden alındığı ve toplumla bağının taahhüt edildiği tek yol, diğer insanlarla bir cemiyet kurarak biraraya gelmek ve bu cemiyete dahil olmayan herkese karşı büyük bir güvenlik sağlayarak ve kendi mallarını güvenli bir şekilde kullanarak rahat, güvenli ve barış içinde bir yaşam hedefiyle birleşmek için anlaşma yoludur.

Siyasal gereklilikle ilgili olarak bu, şu anlama geliyordu – 89. maddede:

> orada tek ve biricik bir siyasal ya da sivil toplum mevcuttur. Ve bu, en yüksek yönetim erkinde bir halk, siyasal bir birlik oluşturmak için doğal durumda bulunan herhangi bir sayıdaki insan topluluğunun biraraya gelmesiyle ya da birinin önceden var olan herhangi bir yönetimin erkine katılmasıyla ve onun boyunduruğu altına girmesiyle gerçekleşmektedir. Çünkü böylece toplumu ya da toplumun yararının gerektirdiği şekilde yasalar çıkarmak için aslında aynı şey demek olan yasa koyucu erki yetkili kılmaktadır.[16]

Toplum ve halk, halkın temsilcisi olarak yasaları koyan ve yöne-

tim erkini, bir başka deyişle kral ve bakanlığım yürütmesi gereken yasama meclisi aracılığıyla temsil edilmektedir.

İngiltere'deki bu tür düşüncelere ve buna uygun gerçeklik -her ne kadar fazlasıyla mükemmel olsa da- Avrupa'da en azından yönetimden sorumlu olanların bir kısmı için bir ideale dönüşmüştü. Aydınlanmacı bakanların arkasında çok sayıda hukukçu ve siyasal görüşlü yazar bulunuyordu. Aydınlanmacı siyasal düşünce, Fransızca'da 1748'de Montesquieu'nün *Esprit des Lois*'sıyla (Yasaların Ruhu) doğal hukuka ilişkin ve tarihsel olarak geniş kapsamlı bir şekilde kurularak bir kez daha dile getirilmesiyle doruğuna ulaşmıştı. Montesquieu, İngiliz sisteminde güçler ayırımının gerçekleştiğini görüyordu: Yürütme erki olarak kral, yasama erki olarak Avam Kamarası ve -yanlış bir biçimde- yargı makamı olarak Lordlar Kamarası. Bunun ardında yatan düşünce, mutlakıyetçi yönetimin karışık mekanizmasının denetlenmesine ve dizginlenmesine olanak sağlama düşüncesiydi. Montesquieu böylece monarşiyi yasal yollara bağlamak istiyordu. Ona göre mutlakıyetçi sistem -o, buna "despot" sistem adını veriyordu- "korku" ilkesi üzerine kurulmuştu. Gerçek monarşi "onur" ilkesiyle yönetilmeliydi; çünkü soylular bunun hamisiydi. Ancak cumhuriyet için *vertu politique*'i, yani siyasal ahlakı temel ilke olarak kabul ediyordu. Bu, kulağa oldukça sivil geliyordu.

Ardından öncelikle 1762 tarihli *Toplum Sözleşmesi*'yle Rousseau kendini göstermişti. Yapıt devrimci bir etki yaratmıştı; çünkü cumhuriyeti ideal biçim olarak övüyor ve yurttaşların eşitliği savını ortaya atıyordu. *Volonté générale* zümresel bir ilke değil, kesin olmalıydı. Beccaria, Mably ve diğerleri siyasal bir ütopya yönündeki bu düşünceleri kabul etmişlerdi.

Büyük Britanya'nın dışında yasal bir değişim uygulamayı gerçekte sadece Danimarka başarabilmişti. Danimarka Krallığı, 1665'te *Lex Regia*'yla birlikte anayurtta her şeyi, zümre temsilciliği olmaksızın ülkeyi yönetebilen krala bağlamıştı. Buna karşın mutlakıyet, bütün tebaa arasındaki eşitliği sağlamıştı. Yüz yıl sonra Danimarka mutlakıyeti, yasal yoldan yavaş yavaş ortadan

kaldırılmıştı: Artık sansür yoktu, Danimarkalıların akıllıca kullandıkları bir özgürlükleri vardı ve köylüler de toprak sahiplerinden kurtulmuştu. "Uysal" bir mutlakıyet söz konusu olmuştu. Voltaire, İskandinavyalılardan *peuples libres sous les rois* (kralların yönetimindeki özgür halklar) olarak söz etmekteydi. İsveç de –her ne kadar daha az doğrusal olsa da– mutlakıyetini onarıyordu.

Sadece yeni oluşanAmerika Birleşik Devletleri'nde hem üniter devlette hem de toplu konfederasyonda "modern" bir cumhuriyetçi anayasa gerçekleştirilebilmişti. Anayasa, mülkiyete ve eğitime dayanıyordu. Sonraları – kısa ömürlü ilk Fransız Devrimi anayasasıyla birlikte – 19. yüzyılın liberal devleti için bir modele dönüşmüştü.

Yurttaşlar için doğal hukuka ilişkin güvencelere dayanan bir "anayasa" 18. yüzyıl Avrupası'nda bir ütopya olarak kalmıştı – ancak zemin, düşünsel olarak çok güçlü bir şekilde yumuşamıştı.

6. Ekonomi, İş Ahlakı, Ekonomi Özgürlüğü

Aydınlanma öncesi dünya, büyük ölçüde hâlâ Ortaçağ'a özgü bir ekonomi sisteminin içinde yaşıyordu; köylü, kendi geçimi için ve mümkünse kentsel pazar için üretimde bulunuyordu. Tahıl, tıpkı tereyağı ve peynir gibi daha uzakta bulunan bölgelere gönderiliyordu; bunun yam sıra peynir, denizaşırı ülkelere sefer yapan gemiler için kumanya görevini görüyordu. Köylülerin üretimi, çoğunlukla geleneksel bir şekilde düzenlenmiş olarak etkin değiştirme usulüne bağlıydı.

Benzeri bir şey lonca düzenine bağlı zanaatler için de söylenebilir. Tüccarlar gerçekte bu hareketsiz sistemi aşmış ve ele geçirmişlerdi. Mallarını yük beygirlerine, yük gemilerine ve gemilere yükleyerek uzun zamandır Avrupa sınırlarının ötesine gönderiyorlardı. Tekstil sanayii üretimini, el işçilerinin dokuma tezgahlarında ve iplik çıkrıklarında çalıştığı taşraya naklediyordu. Daha sonra dokumalar tüm dünyaya, geçiş parası alınan kapı ve köprülerdeki sayısız bariyerlerle bir güzel çevrelenmiş bir dünyaya gönderiliyordu.

Yaşam tarzının bütün rahatlığına karşın gayretle çalışıyordu; bununla birlikte bu çalışma her yerde aynı yoğunlukta değildi. Özellikle de İncil tarafından belirlenen iş ahlakının reformcularla –özellikle de Calvin ve Zwingli'yle– güçlü bir ilerleme kaydetmesinden bu yana. Calvin ve Zwingli işin bir Hristiyanlık görevi, Tanrı'nın bağındaki neşeli çalışma olduğu savını ortaya atıyor ve keşişliği manastır duvarları arkasında örgütlenmiş bir avarelik olmakla suçluyorlardı.

18. yüzyılda ne olursa olsun Protestan ülkelerin genel olarak daha çalışkan ve bunun sonucunda da daha zengin olduğu saptanmıştı:

> Protestanların zengin olduğu yerlerde Katolikler yoksuldur... Katolik ülkelerde halkın aşağı tabakası her meyhanede dans edip içer-

> ken, bu durum Protestan ülkelerde ender olarak görülmektedir... Aşırı derecedeki ağırkanlılıklarına karşın Alman Katolikleri yaradılıştan iyi tabiatlı yurttaşlar ve prenslik sarayına ender olarak gelen soylulardır, genellikle ağırkanlı bir uysallıktadırlar, duyuları iyi çalışır, bir başka deyişle yeme ve içmeyle ilgilenirler. Ama Protestanlar kibar, sakıngan ve biraz da şüphecidirler. Cemiyet hayatına ve neşeye Katoliklerden daha az önem verirler...[17]

Bir İtalyan Katoliğinin bu sözlerinde Max Weber'in ünlü *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Anlayışı* savı tümüyle önceden biçimlendirilmiştir. Ayrıntılarda Kalvencilerin Luthercilerden daha zengin olduğu ve en zengin olarak da vaftizcilikten doğmuş olan Hollanda'daki Mennonitlerin kabul edildiği saptanabilir.

Protestanların Fransa'dan sürülmesi İngiltere'nin, Felemenk'in, Almanya'nın Protestan kısmının ve İsviçre'nin yararlandığı bir durumdu ve bütün dünya için Kalvenci ekonomi tutumunun sansasyonel bir göstergesiydi. Bununla ilgili olarak Voltaire, bir İngiliz eleştirmenine karşı öfkeyle şu saptamada bulunmaktadır: "Kralın devletlerini terk eden Protestanlar, Fransa'nın zenginliğini oluşturan bir sanayiyi size aktarmışlardır. Sizin ipek ve porselen imalatımz ne güne duruyor? Sizin porselen imalatınız bizim sığınmacılarımız tarafından mükemmelleştirilmiştir; Sizin kazandığınızı biz yitirdik."[18]

Gerçi Fransız Protestanları geldiğinde, söz konusu bölgelerin çoğu çoktan sanayileşmişti – ama onlar yeni satış yöntemleri ve yeni teknikler getirmişlerdi.

Fransız Protestanlarının etkinliği, hâlâ eski ekonomik düzenler çerçevesinde gerçekleşiyordu.

Merkantilist ekonomi sistemi –XIV. Louis'nin maliye bakanının adından "Colbertçilik" olarak adlandırılmıştır– 18. yüzyılda monarşilerin uygulaması durumuna gelmişti. Devlet her şeyden önce sarayların, yüksek soyluların, ruhban sınıfının ve zengin burjuvazinin –örneğin globenler ve kraliyete ilişkin ayna imalatlarıyla birlikte– ya da ordunun ve top dökümü, tophane ve tersaneyle birlikte bahriyenin lüks tüketimine hizmet eden

bir sanayiyi yeğliyordu. İhracatın gelişmesi ve ithalat için alınan yüksek gümrük bedelleriyle başka ülkelerin paraları, kendi ülkesine çekilmek isteniyordu. İngiltere gibi denizlere egemen olan bir ulus, denizlerin serbest alanında ekonomik yönden harekete geçen Felemenk Cumhuriyeti'ne karşı uyguladığı ithalat ambargosuyla bunu gerçekleştirmeye çalışıyordu.

O zamanki ekonomi sistemine yöneltilen ilk eleştiri, kraliyet doktoru de Quesnay yüzünden bir grup Fransız kuramcısı olan *fizyokratlar*'dan gelmişti. Özellikle İngiltere'de bulunan ve daha çok uygulamaya yönelen tarımcılardan daha da ileri gidiyorlardı. Okullarına *fizyokrasi* adı veriliyordu; çünkü "beden"in, "doğa"nın egemenliğine, bir başka deyişle Colberçtilik tarafından affedilmez bir şekilde ihmal edilen, üretimi ve vergileriyle hükümdarlığa ve saraya ilişkin bütün sistemi ilk kez olası kılan tarıma geri dönmek istiyorlardı. Fizyokratlar, İngiltere ve Fransa'daki tarımcıların ardılları olarak soyluları, sermayelerini tarıma aktarmaları ve devlet için ekonomik imtiyazların, gümrük bedellerinin kaldırılmasına, bir başka deyişle üretimin ve ticaretin tümüyle serbest bırakılmasına dayanan ekonomik bir sistem yaratmaları için yeniden topraklarının işlenmesine çağırıyorlardı. Kuram, korkutacak kadar yeniydi ve bir sistem olarak bu kuramın anlaşılması kolay değildi. Kısa bir süre sonra fizyokratlar, bir mezhep oldukları yolunda kötü bir ün kazanana, soylular ve ruhban sınıfı için vergiden muafiyetin kaldırılması talepleriyle eski monarşinin o zamanki siyasal ve ekonomik sistemini kökten tehlikeye soktukları anlaşıldığı için sonunda Fransa'da yayımları yasaklanana değin, muhalifleriyle yayım yoluyla şiddetli bir kavgaya tutuşmuşlardı.

Fizyokratlar köylü–muhafazakâr–birlikçi ya da derebeylik–ataerkil köylü dünyasına yeni, aydınlanmacı tasarımlar sokmuşlardı. Matematiksel–demografik, akılcı, hesaplanabilir yöntemlerle çalışıyorlardı. Kuramları kazanca yönelikti ve bugün neredeyse ekolojik gibi gelen bilgilerle birleşmiş olmakla birlikte bireysel bir mülkiyet düşüncesini savunuyorlardı. Örneğin işlenebilir toprağın anlamsızca savurganlığına karşı yeni *routes roya-*

les, yani kraliyet yolları sistemiyle muhalefet ediyorlardı. 18. yüzyılın otuzlu yıllarından bu yana "Fransa'da birkaç bin kilometre uzunluğunda oldukça muazzam bir yol yapımı programı tasarlanmış ve ellili yıllardan başlayarak bu program gerçekleştirilmişti. Yeni *routes royales*, Paris'i tüm önemli eyalet ve liman kentlerine bağlamalı, yolculuk süresini yarı yarıya kısaltmalı ve her mevsimde, yağmurda ve karda bile trafiğe elverişli olmalıydı. Şoseler, taşranın içinden geçerek dümdüz uzanıyordu ve yaklaşık olarak 20 metre, hatta yanlarında bulunan hendek ve bulvarlarla birlikte 27 metre genişliğindeydi. İyi bir altyapıyla donatılmış ve balast döşenmiş araç yoluna ve kenarlarına yan yana rahatlıkla altı fayton ya da atlı yük arabası sığabiliyordu – otobanlar *avant à lettre*'di ve Fransa'da geç dönemlerde otobanlar yapılana değin, şoseler iki yüz yıl boyunca onların görevini en iyi şekilde görmüşlerdi".[19] Fizyokratik muhalefet, onlara yakınlığıyla tanınan Bakan Turgot'nun programı kesip yol genişliğini farklılaştırmasına kadar başarılı olmuştu.

Ekonomik yönden her alanda önde gelen Büyük Britanya'da, bundan biraz daha sonra aynı şekilde fizyokratlarınkine benzer ekonomik bir kuram gelişmişti. Bu, Adam Smith'in bugüne değin ününü koruyan *Ulusların Zenginliği* kitabıyla gerçekleşmişti. Fizyokratlar gibi o da tekellerin ve imtiyazların o zamanki sistemini geniş kapsamlı bir eleştiriye tabi tutuyor ve gelecek için çözüm olarak serbest ticaret savını ortaya atıyordu:

> Bütün uluslar arasındaki rekabet, böyle gümrüksüz bir ticaretle ne yeni pazarda ne de yeni kazanç dalında kazanç payının olağan düzeyinin üstüne çıkmamasını sağlayacaktır. Yeni pazar, kendi gereksinimi ya da kendi arzı için var olan piyasanın elinde bir şey almaksızın yeni bir mal yaratacaktır ve bu yeni ürün de yeni sanayinin işletmesi için yeni sermaye oluşturacaktır...[20]

Doğal hukuk yanlılarının özgürlük düşüncesinin ekonomiyle de ilgisinin kurulması doğaldı. Dünya çapındaki yeni ekonomi kuramcıları, doğal hukuk yanlıları gibi düşünüyor ve dünyayı, ken-

di kendini düzenleyecek uçsuz bucaksız pazarda bir bütün olarak görüyorlardı. O zamanki sistem hareketsizdi, bir merkantilist devletten diğerine anlaşma yapmaya neden oluyordu; savaşa ve karşılıklı yıkıma yol açıyordu. Bunun yerine geleceğe yönelik bir şeyin getirilmesi gerekiyordu. Bu da 18. yüzyılın kurduğu büyük ütopyalardan biriydi.

Tıpkı doğal hukuk yanlılarının, devlet kavramıyla uğraşan filozofların kitapları gibi ekonomistlerin kitapları da seçkinler tarafından büyük bir istekle uğraşan kuramcıların ve ekonomistlerin öğretilerini o zamanki sistem içinde uygulama için yararlı kılmaya çalışıyorlardı. Danışmanlığını aydınlanmacı bakanların yaptığı ülkenin modern zihniyetli babası olarak "iyi kral", mutlak despotun yerini almalıydı. Zeka ve dikkatle ülkelerinin durumlarını iyileştirmeye çalışan bu akıllı bakanların sayısı azımsanamayacak kadar çoktu. Örneğin Avusturya'da bir Kaunitz, Milano'da bir Firmian, Toscana'da bir Rosenberg Orsini, İspanya'da Enseñada, Aranda ve Campomanes, Hannover'de Münchhausen, Fransa'da d'Argenson, d'Aguesseau, şansı az da olsa Turgot ve Danimarka'da da şansı Turgot'dan daha da az yaver giden Struensee vardı. Bu bakanlar için yönetimin modernleştirilmesi, imtiyazların ve eşitsizliğin kaldırılması, paranın daha adil bir şekilde dağıtılması söz konusuydu.

7. Doğa Bilimleri – Tıp – Teknik

Söz konusu olan ister Tanrı'nın yeryüzündeki akla uygun imparatorluğu olsun, ister yurttaş haklarına dayanan monarşi ya da serbest üretim ve serbest ticaretle ekonomi düzeni olsun, 18. yüzyılda din, siyaset ve ekonomi alanlarında gelişen düşüncelerin hepsi ütopik bir karakter taşıyordu. Doğa bilimleri ve teknik daha az ütopik bir etki gösteriyordu; çünkü 17. yüzyılla birlikte birbirini izleyen "keşifler", çağdaşları tarafından çoğu kez anlaşılmasa da, gerçeklikti. Gerçekte –ütopya– yani kurgu, doğabilimleri ve tekniğe de yabancı değildi; o olmaksızın ona uygun keşifler yapılamazdı ve – göreceğimiz gibi – hâlâ bazı ütopyalar, yüzyılın araçlarıyla çözülemeyen sorunlar kalmıştı.

Doğa bilimleri, matematik ve teknik, halk arasındaki yerini uzun zaman önce almıştı. Matematik ve fizik Eski Çağ'dan Ortaçağ'a aktarılan ve üniversite kürsülerinde okutulan yedi eski özgür sanatın arasındaydı; gerçekteyse daha çok kıyıda kalmışlardı ve uzun bir süredir ilahiyatın hizmetindeydiler. Çeşitli etkenler, her şeyden önce de gittikçe önem kazanan gemiciliğin gerekleri 15. ve 16. yüzyılda büyümeye neden olmuştu. İlahiyatta katı biçimciliğin sistemleri 17. yüzyılda birçok bakımdan tutucu ve dizginleyici bir etki gösterirken, birçok eğlencesi ve yan uğraşı olan bu bilim, sessizce ilerlemeye devam ediyordu.

18. yüzyılda ilerlemeye devam ediliyordu. Zürichli doktor ve doğabilimci Johann Jakob Scheuchzer, bu oluşu 1721'de dikkate değer bir şekilde yazıya dökmüştür. Scheuchzer (1672–1733), birçok bakımdan bu çağın tipik bir doğabilimcisidir. Bir kere orta tabakadan, lonca özelliği taşıyan Zürichli belediye meclisi üyeleri soyundan olan iyi bir aileden gelmekteydi. Babası da doktordu. Tıp eğitimini Utrecht'te, yani sadece doğabiliminde değil, aynı zamanda düşün alanında da açıklığıyla tanınan Flemenk Cumhuriyeti'nde tamamlamıştı. Kendi cumhuriyetinde

devlet doktoru makamıiu ve sonraları buna ek olarak yüksekokul profesörlüğünü işgal ediyordu. Yaşamı boyunca memleketi olan küçük Zürich kentinde çalışmıştı. Burada 1697'den sonra 1709'a kadar varlığını sürdüren ve küçük bir cumhuriyetçi bilgililer akademisi olan ayaklı doğabilimleri kütüphanesi Hayırseverler Topluluğu'nu hayata geçirmişti. Ama aynı zamanda uluslararası bilgililer cumhuriyetine de dahildi; Alman *Academia naturae curiosorum*, Londra *Royal Society* ve *St. Petersburg Akademisi* üyesiydi. Yüksek dağlara ilişkin araştırmalar, Alp Dağları jeolojisi Scheuchzer'le birlikte bilimsel alana girmişti.

1721'de Zürich'te *Jobi Physica Sacra oder Hiobs Naturwissenschaft verglichen mit der heutigen*[21] adında çift başlıklı kalın bir kitap yayınlamıştı. Tipik bir yapıt. Temeli ilahiyat dünyasında yatan bu yapıt, İncil'in gerçekliğini doğabilim keşifleriyle bağdaştırmaya çalışıyordu.

Scheuchzer, doğabilimlerinin ilerlemesinden söz etmek için Eyub Kitabı'nın 28. babının üçüncü fıkrasına yer vermektedir. Fıkra şöyledir: "Tenebris posuit (Deus) terminum et ad omnem perfectionem ipse scrutatur lapidem in caligine et denissima ubra abditum" – (İnsan karanlığa nihayet veriyor ve koyu karanlığın ve ölüm gölgesinin taşlarını son sınıra kadar araştırıyor).

Scheuchzer buraya *Tanrı*'yı yerleştirmektedir – yanlışlıkla anlamına uygun olarak. Bununla birlikte bugünkü anlayışa göre burada karanlığa nihayet verenin insan olduğu düşünülmektedir – ki bu, aydınlanmacı düşünceye daha çok uymaktadır.

Scheuchzer için söz konusu olan, başka bir yerde de söylediği gibi *Tanrı'yı doğada fark edebilmek*'tir. Böylece o zamanki aydınlanmacı-katı biçimci ilahiyata önemli bir kamt belgesi göstermiş olmaktadır.

Eyub Kitabı'nın bu 28. babı, yeryüzünün derinliklerine gizlenmiş zenginliklerin araştırılması ve yararlı duruma getirilmesiyle ilgili olarak Tanrı'nın ve insanın bilgeliğinden söz etmektedir.

Scheuchzer ilk olarak daha eski tefsirleri tartışmaktadır. Bunu yaparken diğerleri arasında karanlığın burada *hiçlik* anlamı-

na geldiği yolundaki düşünceyi yadsımakta ve şöyle devam etmektedir: "... Eyub'un, Tanrı'nın her şeye kadir lütfuna göre ara sıra şu ya da bu Saeculis'in insan toplumunun özel yararı için karanlıktan aydınlığa çıkarıldığı çeşitli yeni buluşları belirttiği düşüncesi daha çok hoşuma gidiyor."

"İnsan toplumunun yararı"yla çoğu kez ruhsal, düşünsel ve sanatsal hususlar pahasına gitgide yarar sağlayanın tek başına önem kazandığı yeni tefsirin ortaya çıkacağı belliydi. Scheuchzer bundan sonra karanlığın sonuna gelindiği, daha iyi bir düzenin başlayacağı yolundaki tipik aydınlanmacı düşünceyi savunmuştur: "Bu tefsir ne zaman gerçek olursa ve karanlığın sonu ne zaman belirli bir yüzyıla denk düşerse, o zaman yeni buluşlarda hiçbir yüzyılın, kısa bir süre önce geçip giden ve daha önceki on yedi yüzyılın hepsinden daha fazla buluş yapılan XVII. yüzyıldan daha verimli olmadığını söyleyebiliriz."

Bunu 17. yüzyılın büyük filozofu karşısında saygıyla eğilme izlemektedir:

> Yeni felsefesiyle Cartesius*, daha önce kimsenin yapmadığı neyi yaptı; çıkarıldığı tahtında kalıp kalmaması, en azından kapı şimdi hâlâ egemen olan ve sadece doğabilimlerinin değil, aynı zamanda eczacılığın ve kısmen ahlak öğretisinin de coşkunun temel bilgisine bağlı olduğu ölçüde mi *Philiosophia Mathematica*'yı açmaktadır?

Scheuchzer, Descartes'ın modern düşünme biçimi için oynadığı kesin rolü takdir etmektedir. Descartes, ilkesel bir kuşkudan yola çıkarak matematiksel düşünme biçiminde tek doğru yöntem savım ortaya atmıştı. O zamandan bu yana bu matematiksel--mantıksal düşünme biçimi, daha önceden düşünülmeyen doğabilimsel keşiflere olanak sağlamıştı.

İnsanın özü, mantıklı bir öz olarak kabul edilmişti. Sonraları karşı görüşler ortaya çıkacaktı; ancak Scheuchzer'in zamanında mekanik dünya anlayışıyla, bir başka deyişle Tanrı tarafından

* *Cartesius*: Desartes'ın Latince adı (ç.n.).

düzenlenmiş durağan yasalara göre seyreden saate benzer bir dünya anlayışıyla hâlâ *philosophia mathematica* egemendi.

Bundan böyle insan vücudu bir "makine" olarak görülüyordu. Montesquieu şöyle demektedir: "Makinem öyle başarılı tasarlanmış ki, acıya yol açmaksızın bana yeteri kadar eğlence verebilen tüm şeylerden yeterince güçlü bir şekilde etkilenebiliyorum."[22]

Gerçekten de insan vücudu şimdi tıbbi yönden çok daha kesin bir biçimde çözümlenebiliyordu. Scheuchzer bir doktor olarak ilk önce 17. yüzyılın tıbbi keşifleriyle ilgilenmektedir:

> Tıpta Guilelmus (Elmus) Harveus'un (Harvey) aydınlattığı soy dolaşımı... konusunda yeni keşiflerimiz oldu... Anatomide sayısız yeni şey keşfedildi: Yeni *ductus salivales* ya da tükürük bezi boşaltımları, Willius'un (Willis)... en ince bezciklerin ya da damarcıkların... beynin,... kulağın... kalbin biçimsel özellikleri. Özetle insan bedeninin tüm anatomisi, yepyeni bir görünüm kazanmıştır.

18. yüzyıl, tıbbı daha da ileri götürmüş ve bilimler arasında 20. yüzyılda alacağı olağanüstü konumunun kapılarını açmıştı. Yeni keşifler çok kısa bir süre sonra tıbbi uygulamayı değiştirmişti. Fakültelerin yanı sıra uygulamalı tıp için yavaş yavaş yeni okullar açılmaya başlanmıştı: Örneğin, 1724'te Berlin'de *Collegium Medico-Chirurgicum*, 1795'te yine Berlin'de askerî doktorlar için Pépinière.

Konusu insan olan tıp uygulamaya koyulurken, veterinerlik de bilimdeki yerini alıyordu. 1762'de Paris'te *Ecole vétérinaire*, 1790'da da Berlin'de Veterinerlik Okulu açılmıştı. Bu da tarım için önemli olacak reformun bir parçasıydı.

Scheuchzer bundan sonra matematiğin ve mekaniğin büyük alanına girmektedir. Newton ve Leibniz'in yaptıkları St. Petersburg, Berlin ve Basel'de devam etmek üzere Hollanda'da ders vermeye başlayan ve üç kuşakta önde gelen sekiz matematikçi ve fizikçi yetiştiren Baselli eşsiz matematikçiler hanedanı Bernoullis tarafından geliştirilmeye devam edecekti. 19. yüzyılda dördüncü kuşak tekniğe geçmişti:

> Tüm dünya, matematiksel ve mekanik yeni buluşlarla doludur. En yüksek noktaya ulaşan cebriyle bir Cartesium'u (Descartes) bir Leibnitum'u (Leibniz) yeni Curvis'iyle ve bunun özellikleriyle Bernoullios'su (Bernoullis) yeni *telescopiis*'le (teleskoplar) Kopernikçi öğretinin başarılı restoratörü Galilcum de Galilcis'i (Galileo Galilei) Roma ruhban sınıfı tarafından kovuşturulan bu olağanüstü adamı sahneye çağırabilirdim.

Şimdi Scheuchzer, Galileo Galilei'ye ve bununla birlikte de yeni bilimlerin eleştirel noktasına ulaşmaktadır. Onun Roma ruhban sınıfı tarafından kovuşturulmasına dair notla Scheuchzer, o zamanlar hâlâ güncel olan Kopernikçi öğreti tartışmasına değinmiş olmaktadır.

Kitabı Mukaddes'in Yeşua Kitabı'nda 10. babın 13. fıkrası şöyledir: Seçilmiş halk İsrailoğulları'nın Amoritlere karşı Tanrı'nın buyruğu üzerine zafer kazanmaları için "ve güneş göklerin ortasında durdu ve tam bir gün batmakta acele etmedi."

Dünyanın güneşin çevresinde döndüğü görüşü kabul edildiğinde, tek başına aziz ilan eden kiliseleri ve Tanrı tarafından görevlendirilmiş üst düzey din görevlileriyle bu dünya artık evrenin merkezi olmaktan çıkmıştı. Böylece şeylerin göreceliğine izin verilmiş oluyordu. Ancak Kopernik 16. yüzyılın daha serbest zamanlarında gözlemler ve hesaplar yaparak – doğa ve matematikle öğretimin birleştirilmesi – yeni günmerkezliliği öğretisini geliştirmişti. Galilei bunu daha sağlam bir temele dayandırmış ve bundan ötürü kilise tarafından susmaya mahkûm edilmişti. Ancak sadece Latin Kilisesi değil, aynı zamanda tüm diğer kiliseler de eski öğretide diretiyorlardı.

Job yapıtı yüzünden Zürich sansür kurulu tarafından Scheuchzer'e de Kopernikçi öğretiyle ilgili tüm yerleri çıkarması emredilmişti. Scheuchzer bu göreve alaycılıkla katlanmış, ruhban olmayanların anlayabileceği kısımları çıkarmıştı – ama burada alıntılananlar kalmıştı: Zürichli sansürcüler bunu fark etmemiş gibi görünüyorlardı. Bu sansür, eski katı biçimciliğe ilişkin karşı

koyuşun son göstergelerinden biriydi. Protestan kiliseleri o zaman bile, eski ilahiyatın akılcı katı biçimcilikten ve *latitudinarizm*'den ayrıldığı yerde, açık gözüküyorlardı. Bilindiği üzere Latin Kilisesi, yüzyıl ortalarından kısa bir süre sonra bunu izlemişti.

Scheuchzer, Galilei'yi burada özellikle teleskoplarından ötürü anmıştı. Onun tarafını tutuyordu:

> Jüpiter ve Satürn'ün çevresindeki yeni gezegenleriyle Cassinum (Cassü) ve Hugenium (Huygnes)... *micrascopialibus* ve büyüteçleriyle Leuwenhoek... mercekleriyle Tschirnhousen, *thermometris*'iyle Guerike ve diğerleri, Toricellium (Toricelli) barometrisiyle Pascal... *navigiis subaquaeis* ya da su altında giden gemileriyle Drebbelium (Drebbelius)...

Böylece Scheuchzer tekniğin dünyasına geçmiştir. Fakat uygulama, kısmen daha bir süre gecikecekti. 17. ve 18. yüzyıl hâlâ keşiflerle oynuyordu – örneğin elektrikle, kimyasal deneylerle. Denizaltı olarak teknik yönden ancak 20. yüzyılın başında olası olan *navigiis subaquaeis*'iyle Drebbelius iyi bir örnektir. Benzeri bir şey hava gemileri için söylenebilir.

İlk sıcak hava balonları, gerçekte 18. yüzyılın sonlarında havalanmıştı. Goethe o zamanlar şöyle demektedir: "Balonun keşfini görenler dünya hareketinin doğmasının, katılımın Zeplincilere eşlik etmesinin, özlemin bu binlerce ruhtan taşmasının... tanıklığını edeceklerdir, her... başarılı deneme gazeteleri ne taze ve ayrıntılı haberlerle dolduruyordu..."[23] Uçaklarsa daha bir yüzyıl beklemek zorundaydılar.

Scheuchzer, teknik hareketin yeni olanaklarını doğru bir biçimde görmekte ve büyük kanal yapılarıyla devam etmektedir:

> Daha önce hiç işitilmemiş girişimleriyle büyük prensler ve krallar, Akdeniz'i... okyanusa bağlayan Fransa Kralı XIV. Louis, Oder ve Spree'yi bağlayan Brandenburg elektör prensi Friedrich Wilhelm, Alman Denizi'ni Baltık Denizi'ne bağlamayı düşünen bir Holstein Dükü, Hazar Denizi'ni Pontus Euxinus'a (Karadeniz) ve ayrıca Be-

yaz Deniz'i Baltık Denizi'ne bağlama girişimiyle Rus Çarı Petro Aleksiyeviç sahnede görünmeyi hak ediyor.

O zamanlar Avrupa, özellikle de Fransa taşımacılık için büyük kolaylık sağlayan bir kanallar ağı tarafından baştan başa dolaşılıyordu. Bunu daha iyi yollar izliyordu. Bu, olası bir durumdu; çünkü mühendislik gittikçe gelişiyor ve buna uygun okullar kuruluyordu.

Son olarak Scheuchzer bir kez daha resmi bir görevi olmayan sivil kimseler olan mucitlere dönmektedir:

İktidar sahibi hükümdarlardan bir kez daha resmî bir görevi olmayan sivil kimselere geliyorum ve Becher'in ve Drebbelius'un *perpetui mobilis*'ini, Guerike'nin ve Boyle'un *antliae pneumaticae* ya da hava pompasını, Huygens'in saatlerdeki *pendulorum*'unu, Papin'in kemiklerin püre ya da pelte durumuna gelinceye değin pişirilebildiği aygıtını (özütleme tenceresini)... düşünüyorum.

Scheuchzer burada hemen, yüzyıl için büyük önem taşıyan iki buluşu anmaktadır. O zaman bile bir hayli özenli mekaniğiyle, zamanı tam olarak bölme ve böylece ondan gittikçe daha iyi yararlanabilme olanağıyla saatler, yüzyılın asıl simgeleri olma durumuna yükseltilebilir; gerçekte bundan böyle eski dünyanın zamana bağlı olmayan rahatlığına veda edilmesi gerekiyordu. Özütleme tenceresi, sonunda 18. yüzyılda tekniği baştan aşağı değiştirecek olan buhar makinesinin icat edilmesi sonucuna götürmüştü. Buhar makinesi *Lunar Society*'nin teknisyen ekibi tarafından altmışlı yıllarda Birmingham'da geliştirilmişti.

Scheuchzer, teknik buluşlar sıralamasını şu sözlerle bitirmektedir: "Özetle *Transctionibus Anglicanis*'de, *Mémoires de l'Académie Royale*'de, Alman *Ephemeridibus*'ta, *Berlin Miscellanaeis*'te vb... rastlanan tüm yeni buluşları anlatmak isteseydim, zaman bana bile çok uzun gelirdi.

Böylece Scheuchzer, büyük bilimsel akademilerin oynadığı role işaret etmektedir. Birer birer sayarken söz konusu olan şey

Royal Society'nin, *Académie des sciences*'ın Alman *Academia Naturae Curiosorum*'un ve *Berlin Akademisi*'nin yayım sırasıdır. Sonraları kamu yararına çalışan – zanaat ve tarım – ekonomi toplulukları, bilimsel ve teknik buluşların propagandası, ilerletilmesi ve kullanımı için çaba harcamaya başlamışlardı. Scheuchzer tarafından alıntılanan resmi görevi olmayan sivil kimselerin – çoğu kez doğabilimi koleksiyonu ve meteorolojik gözlemleriyle papazlar ve yaratıcı zanaatkârların – yardım ve teşvik bulabilecekleri cemiyetler.

Genellikle kuşkucu olan Voltaire, şaşılası bir iyimserlikle XV. Louis Yüzyılı'nda, yani 1720–1750 yılları arasında *İnsan Zihninin İlerlemesi* hakkında şöyle yazmaktadır: "Akademiler, genç insanları okumaya alıştırarak ve yeteneklerini ödül dağıtımıyla teşvik ederek çok şey başarmıştır. Sağlıklı bir fizik, iki korkunç savaşın devlette açtığı yaraları çoktan sarmaya başlayan gerekli sınai teknikleri geliştirmiştir." Tekstil ürünleri yeni yöntemler sayesinde daha ucuza üretilebilmektedir. Tarım, bilimsel araştırmalarla iyileştirilmiş "ve aydınlanmacı bir bakan, çok uzun süredir yasak olan tahıl ihracatının serbest bırakılmasına olanak sağlamıştır..."[24]

8. Eğitim – Okul – Halk Aydınlanması

Sonradan teknik gelişime doğru geriye bakıldığında, akılları şuna benzer bir soru kurcalamaktaydı: Hangisi önce geldi, modern pulluk mu yoksa ilköğretim okuma kitabı mı?

Bu soru net bir şekilde yanıtlanamaz; ancak okuma kitabının, eğitim aracı olarak okul kitabının özellikle taşra tabakalarında oynadığı rol, ne olursa olsun azımsanmamalıdır. Belirli bir okuma yetisi ve belirli bir öğretim sadece öğretimde değil, aynı zamanda felsefi ve siyasal eğitimin de başlangıcında yatmaktadır. İster öteden beri olagelen değerleri aktarmak için olsun, ister yeni bir çığır açmak için, eğitim önemlidir.

Aydınlanma, Reform'un ve Karşı Reform'un mirasına konmalıydı. Protestanlar her yerde papazlar zümresinin eğitimine özel bir önem veriyor, ancak eğitimin daha geniş bir şekilde ele alınması gerektiğini biliyorlardı; çünkü tüm halkın yeni inanca göre eğitilmesi gerekiyordu. Ve bu da, bütün çocukların genel eğitim ve öğretimi anlamına geliyordu. Kilise dersleri ilk olarak doğru inanç ve doğru iş hakkında, İncil'den aktarılan tasarı dünyasının ilahiyatta titiz biçimde toplanması hakkında bilgi veren, herkesin anlayabileceği şekilde yazılmış soru-yanıt kitapçığı (kateşizm) olan Hristiyanlığın temellerini öğreten ders kitabına dayanarak yapılıyordu. Hristiyanlığın temellerini öğreten ders kitabı aracılığıyla okuma, ezberleme, ezberden okuma öğreniliyordu. Öncede belirlenmiş yanıt-soru oyunuyla alıştırma yapılıyor, doğru ve yanlış davranışlar hakkında talimat alınıyor, temel ilahiyat kavramları öğreniliyor, Avrupa'nın oluşumunun temelini atan çok eski bir yüksek kültür olan İsrail halkının dünyası hakkında temel bilgilerle tanışılıyordu. Tüm bunlar yoğun bir İncil okumasıyla pekiştiriliyordu.

Katoliklerin ders kitabı da benzer bir etki elde edebiliyordu; bununla birlikte burada İncil okuması geniş ölçüde ortadan kalk-

mıştı ve Barok'un yoğunlaştırılmış kültür duygulara ve düşünüş tarzına el koymuştu. Burada Hristiyan dünyasının büyüklüğü görülüyordu. Bilme ve okuma daha çok yüksek tabakanın ve din adamlarının, özellikle de yüksek düzeyli dersleri okutma tekeliyle Cizvitlerin işiydi.

Ne olursa olsun, Aydınlanma, mümkün olan her yerde reformcu yaratımn üzerine birşeyler kuruyordu. Gerçi yine de bir vurgu değişikliği gerekliydi. Locke, *On Education*'ı (Eğitim Üzerine) yazdığında, özgür insanlar yetiştirmek, bireyleri ve yurttaşları eğitmek istiyordu. Bundan böyle pedagojik yayımların ardı arkası kesilmez olmuştu. Rousseau çocuğu, *le petit homme*'u (küçük insan) merkez alıp *Emile* olarak eğitmek isterken, yeni bir vurgu koymuş oluyordu. Pestalozzi öğrenilebilir teknikleri düzenleme yerine insanlığın eğitimi isteminde bulunurken, bu yönde ilerlemeye devam ediyordu.

Okulların reformu, Aydınlanma'nın ana ödevi durumuna gelmişti. Çünkü taşlaşmış ve dar olarak görülen bir okul sistemiyle karşılaşılmıştı. Her alanda eski olanın değiştirilmesine dayanılmıştı; ancak çoğu kez öğretmenlerden gelen bir karşı koymayla karşılaşılıyordu. Örneğin Basel Üniversitesi'nde büyük matematikçi Jakob Bernouilli'den çıkan reform önerilerine *Limites quos posuere Veteres non moveto*[25] (eskilerin koyduğu sınırlar değiştirilemez) ilkesel anlatımıyla karşı koyuluyordu.

Bu, 1691'de söylenmişti. Bununla birlikte bir üniversite gelecekte yerini korumak istiyorsa, en azından olabilecek en küçük değişikliklere katlanmalıydı. Mümkün olduğunca geliştirilmiş eski matematik ve fizik disiplinlerinin yanı sıra hayvan, insan ve bitkileri ama aynı zamanda yerbilim olarak yerkabuğunu oluşturan cansız taşları da gözlemleyen doğa bilgisi ortaya çıkmıştı. Coğrafya, üzerinde yaşanan ve keşiflerin birbirini izlediği bu olağanüstü yeryüzüne ilişkin bilgi veriyordu. Ama aynı zamanda tarih bilgisi de –vaktiyle hükümdarların övgüsüne mazhar olan sözbilimin bir parçası– şimdi yüzyıl içinde, yaptıkları ve yapamadıklarıyla insanın bilimi olarak, hiç değilse daha iyi bir geleceği ilerleme olarak anlaşılıyordu. Şimdiye değin egemen olan

Antik Çağ'ın yanı sıra daha yeni tarih ve anayurt tarihi –*Historia Patriae*– ortaya çıkmıştı. Doğal hukuk, hukuk fakültelerinde kendi yolunu açıyor ve Aristoteteles etiğinin yerini alıyordu.

Bunun dışında üniversitelerde, her gün ne kadar bazı yerlerde anadille ders verilse de, Latince egemendi. Üniversiteye giden yol, on yaşları dolaylarında başlanan ve derslerin Latince olarak okutulduğu okullardan geçiyordu. Ders dili olarak ulusal dilin ve yabancı dillere mesafenin ortaya çıkması, ancak 19. yüzyılla birlikte gelmişti. Bunun dışında üniversite ve liseler eski yapılara sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı: Önerilen ders kitapları, ders biçimi olarak konferans türü, sınav yöntemi olarak bilimsel tartışma. En geniş anlamıyla yazın üzerine sohbet, gerçekte genellikle profesörlerin egemen olduğu *salon*'ların, bilimsel cemiyetlerin ve okuma topluluklarının işiydi.

Ancak üniversiteler geleneksel üç akademik mesleğe hazırlıyor, eğitimli ilahiyatçılar, hukukçular ve az bir uygulama ilişkisiyle hekimler yetişiyordu. Fakat uygulama, yüzyıl sonlarına doğru tıp fakültelerinde önemli değişikliklere yol açacaktı. O zamana kadar *Doctor Medicinae*, hastalığa teşhis koyan ve onu bilimsel olarak çözümleyen uzmandı. Doktorluğun araç-gereç kullanmayı gerektiren kısmı, doktorların yamağı olarak hiçbir akademik eğitime sahip olmayan cerrahların işiydi. Tıp bilimindeki ilerlemeler, ya bizzat üniversitelerde ya da tıbbi-cerrahi topluluklarda yeni yönelimlere zorluyordu. Modern doktorun yolu açılmıştı.

Ancak şimdi toplum ve devletinin, titiz bir eğitim ve öğretimle başka mesleklere acilen gereksinimi vardı. Her şeyden önce mühendislerin yetiştirilmesi gerekiyordu; çünkü teknik ilerlme her yerde kendini hissettiriyordu. Doğramacılar, inşaat ustaları, köprücüler, mimarlar uzun zamandır vardı. Ancak şimdi matematiksel-geometrik yollarla bunların sistematik eğitim ve öğretime başlanmıştı. Öncelikle Fransa mühendislik okuları geliştirmişti: 1718'de *Ecole des Ingénieurs*, *1747'de Ecole des Ponts et Chausées*, 1765'te *Ecole du Génie marin*, 1778'de *Ecole des Mines*; tümü de Paris'teydi ve güçlü bir şekilde askerî çıkarlar için

düşünülmüştü. Matematik, topçu sınıfı için kesin bir rol oynuyordu.

Almanya'da ilk önce madencilik akademileri açılmıştı: 1770'te Berlin'de 1775'te Clausthal – Zellerfeld'de, 1776'da Saksonya'da Freiberg'de. Mühendislerin mesleği doğum halinde bulunuyordu; 19. yüzyılda teknik meslek yüksekokullarıyla kesin olarak kendini gösterecekti.

Henüz 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak zanaat okullarının, sanayi okullarının, matematik–doğabilimleri liselerinin ve teknik öğretim kurumlarının habercisi olan "sanat okulları", daha geniş bir zanaat–teknik eğitiminin gerçekleşmesi için çaba gösteriyorlardı.

Buna koşut olarak muhasebe ve özellikle de önemli yabancı dil dersleriyle uygulamaya yönelik "ticaret okulları" aracılığıyla ticari, çoğalan memurlar için "maliye okulları" hukuksal–ulusal ekonomi karakterinde hizmet veriyordu. XIV. Louis, geleceğin subayları ve memurları için askerî okulları hayata geçirmişti. Aydınlanma'nın bazı prensleri –sadece *Hohe Karlsschule*'siyle Württemberg Dükü Karl Eugen değil– devlet görevlilerinin daha iyi eğitilmesini sağlıyorlardı.

Ancak Aydınlanma burada mı kalacaktı? Meslek eğitimi elbette gerekliydi ve arzulanan bir şeydi – ama sadece teknikler ve akılcı bilginin karşısında insanları ihmal etme tehlikesi ortaya çıkmıyor muydu? Burada Basedow'un Dessau'da, Martin Planta ve Ulysses von Salis'in Graubünden'de gerçekleştirmeye çalıştığı bütünsel bir eğitimin ilk denemeleri olan insansever akım kendini gösteriyordu.

Ancak böyle bir şey sadece belirli seçkinleri etkiliyordu: Kentsel koşullardan gele yüksek tabaka ve en iyi durumda da orta tabaka çocuklarını. Bu yeterli miydi? İster genel bir insanca fikirden olsun, ister akılcı devlet politikası düşünüşünden mümkün olan herkesin yeni ışığa katılmasını sağlamak, yeni hareketin özünde yatıyordu. Henüz yüzyıl başında basit gündelik sorunların, tıpkı felsefenin büyük sorunları gibi incelenmeye değer olup olmadığı sorusu akılları kurcalıyordu: "İyi ve akıllıca ev ida-

re etme sanatı, herkese değersiz ve üzerine ustalıklı birkaç öğretici tümce yazılmaya değmezmiş gibi görünüyor."[26]

Eğer halk aydınlatılacaksa, bu ilk önce okuma–yazma bilmezlikle mücadele yoluyla ve daha iyi, daha geniş kapsamlı ve olabildiğince kolay anlaşılır bir okul eğitimiyle olmalıydı. Bu da alt tabaka için özel okulların, yeni fabrika okullarının ve yoksullar için okulların kurulmasıyla yapılabilirdi – tıpkı Pestalozzi'nin İsviçre Aargau'sunda, Neuhof'ta ya da genç soylu Rochow'un köylü çocukları için sınır eyaleti Rkahn'da kurduğu okullar gibi.

O zamanki kent ve taşra okulları, her çocuğa açık olacak şekilde daha demokratik bir biçime sokulabilirdi. O zaman ileri gelenlerin çocukları, pis kokulu yoksul çocuklarıyla aynı havasız yere kapatılmaya razı olmak zorundaydılar; böylece çoğu kez ilahiyatın işsiz adayları tarafından verilen özel dersler, herkese açık okula yeğleniyordu. Zenginin ve yoksulun aynı okul sırasında oturmasına ilişkin hayali ancak 19. yüzyıl gerçekleştirecekti – ama devletine göre az ya da daha çok başarıyla.

Bu önlemler çocuklarla ilgiliydi. Ama sınırlı okul bilgilerini sıkı günlük işleriyle kısa bir süre sonra unutan yetişkinlere ne olacaktı? Var olan kitaplar çoğunlukla daha yüksek tabakalara göre düzenlenmişse, nasıl okunacak şey elde edeceklerdi? Herkesçe sevilen ansiklopediler de bu konuda pek yardımcı olmuyordu; çünkü bu gösterişli yapıtlara kimin kesesi elverirdi? Özellikle insanlığın büyük bölümünün çalıştığı tarımsal sektörde bilginin yeni bir biçimi, halka özgü şekilde bilgi veren literatür bulunmalıydı. Artık tek başına söz konusu olan, ahlaklılığın emirleri, ahlak alanındaki – modern bir şekilde gözden geçirilmiş olan Hristiyanlığın temellerini öğreten ders kitaplarından da öğrenilecek– bilgiler değil, aksine tümüyle uygulamayla ilgili somut durumların somut bir şekilde öğretilmesiydi.

Bu öğretimin mutlaka yazılı olarak yapılması gerekmiyordu. Köy papazlarının yeni bir görevi olabilirdi – özellikle de Protestan bölgelerde. Papazlar sadece devlet fermanlarını okumaktan daha fazlasını yapabilirlerdi. Vaazları, uygulamaya yönelik olabilirdi. Din adamları, halkın öğretmeni durumuna gelebilirdi.

Sadece öbür dünyaya ilişkin kurtuluşu değil, aynı zamanda bu dünyaya ilişkin olanı da göz önünde bulundurmaları gerekiyordu; sonraları Noel'deki kuru otlar ya da Tanrı'yı hoşnut eden yıldırımsavarlar hakkındaki vaazlarla bu nedenle alay edilmiştir. Papazlar, bu bilgileri hayırsever ve ekonomik toplulukların yazılarından almaktaydılar. Ayrıca bu arada hep egemen sosyal düzeni tehlikeye sokma endişesi taşımıyordu. Toprak sahipleri ve yüksek memurlar için söz konusu olan şey sadece ülke ekonomisinden yüksek bir üretim elde etmekti. Öte yandan bütünüyle eğitimsiz olan yoksulların sayısının azalması da çıkarlar dahilindeydi.

Papazların aracı rolü, kısa bir süre sonra belirli bilgilerle doğrudan doğruya köylülerin -okuyabildikleri kadarıyla- eline ulaşması gereken kısa popüler yazılar tarafından tamamlanmıştı. Ancak henüz kırklı yıllarda eski görüşlerle anlaşmazlığa düşülmüştü.

> 1749'da bazılarının duruma göre toprağa yayılmış lanetle lanetlendiklerini ve bu nedenle de çiftçiliğin iyileştirilmesiyle ilgilenmenin boşuna olacağı yolundaki önyargıyla mücadele edilmektedir. Kim böyle karanlık düşüncelere sahipse, ona ilahiyatı diğer bilimlerden ayıramadığı söylenir, ki böylece durum fazla değişmeyecektir. Hayırsever-ekonomik toplulukların yayımlarında günlük işleri kolaylaştıran ve daha etkili bir şekilde düzenleyecek olan buna uygun sayısız pratik öneri okunabilir. Doğa bilimi araştırmalarına ilişkin yeni bilgilerden tarımda nasıl yararlanılır? Tarım -hem küçük hem büyük anlamda- nasıl iyileştirilsin ki, sonucu bütün zümrelerin yararına olsun?... Hangi yeni yem bitkileri hangi tür toprakta kullanılabilir? Tahıl hastalıklarıyla nasıl mücadele edilir? Salgın hayvan hastalıklarına karşı ne yapılabilir? Okurlara domuz yetiştirmenin yararları öğretilmekte, bir gübre sözlüğü toprağı iyileştirmekte ona yardımcı olmakta, hatta yoksul insanlara nasıl ucuz sıcak yatak sağlanabileceği bile tartışılmaktadır

1756'da ahlaksal-ekonomik haftalık dergi *Der Wirt und Die Wirtin*'de şu istem okunabilirdi: "Bırakın, birleşmiş güçlerle kardeş-

lerimizin refahı için çalışalım; bırakın sıradan adamın öğretmenini terk etmekten utanmayalım; çünkü eğer bizim gibi eğitilselerdi, onlar da bizim gibi ve hatta daha iyi olacaklardı. Dünya bizsiz yapabilir, ama onlar olmadan yapamaz."

Pedagojik soru-yanıt oyunuyla Hristiyanlığın temellerini öğreten ders kitaplarının da biçimini alabilen kısa bilgi literatürü yazılarının yanında gazeteler, "aydın gazeteleri" ve elbette ekonomik ve doğabilimsel bilgilerin popüler bir şekilde eklendiği geleneksel "takvimler" vardı. Takvim, dini-ahlaki içerikli -örneğin ilahi kitabı ya da dua külliyatı gibi- birkaç kitabı daha olan köylünün olabilecek en küçük kütüphanesine dahildi.

Elbette burada tıbbi el kitaplarının da yeri vardı. Başlangıcı, bir düzineden daha fazla dile çevrilen 1761 tarihli *Çiftçilikle Uğraşan İnsanlarımız İçin Sağlık Kılavuzu*'yla Lozanlı doktor Auguste Tissot yapmıştı. Bu *Avis au peuple sur la santé*'yi (Sağlık Konusunda Halka Öğütler) sayısız tıbbi yazı izlemişti. 1768'de Almanca konuşulan bölgelerde çiçek hastalığıyla mücadele hakkında sekiz yüzün üzerinde yazı sayılıyordu. Buna ek olarak veterinerlikle ilgili yüzlerce yazı vardı. Buna koşut olarak batıl inançlarla mücadele ediliyordu. Daha 1755'te Leipzig'de *Batıl İnançlar ve Tavırlar Dizisini* yayınlanmıştı.

Kentli Aydınlanmacılar yavaş yavaş örnek köylüler keşfediyorlardı. Kent doktoru Johann Kaspar Hirzel tarafından kaleme alınan ve Fransızcası *Socrate rustique (taşralı Sokrates) olan Wirtschaft eines philosophischen Bauers*'le dünyaca tanınan Zürichli Jakob Guyer buna bir örnektir. Zürich kentinde Doğa Bilimi Araştırmaları Topluluğunun Ekonomi Komisyonu, düzenli olarak, burjuvaların ve köylülerin katıldığı "köylü sohbetleri"ni düzenliyordu. Burjuvazi ve soylular yavaş yavaş halk arasında da sağduyuya ve kendi kendine düşünme yetisine rastlandığım fark ediyorlardı.

Böylece Aydınlanma, halkı keşfetmiş ve onu burjuvazinin dünyasının içine yerleştirmiş, her ülkede değişik şekilde ve değişik başarılarla bir zümreden diğerine uzanan köprüler kurmaya başlamıştı. Burada hareketin özellikle yoğun olduğu Almanya

ve İsviçre'den örnekler verdik. Söz konusu olan bir parça yurtseverlik, önyargılarıyla birlikte tecrit edilmiş zümre dünyasından vazgeçmişti. Bu nedenle genç Goethe halkı kendi gözüyle görmeyen bir yazarı eleştirmektedir: "Adamı ailesiyle, köylüyü çiftliğinde, anneyi çocuklarının arasında, zanaatkârı atölyesinde, dürüst yurttaşı bir testi şarabının yanında... görmek için kendini aşağı indirseydi, yargıları nasıl da değişirdi!"

9. Erdem ve Yurtseverlik

Aydınlanma yeni, daha iyi bir insan yetiştirmek istiyordu. Bu anlamda erdem öğretisinin eski anlayışım kabul etmişti: Eski Yunan ve Roma etiğinin *arete* ve *virtus* öğretisini, yani birçok çeşmede, belediye binasında ve kilisede hâlâ tasvir edilmiş olarak bulunabilecek dört temel erdem olan adaletin, bilgeliğin, ölçülüğün, cesurluğun (*justitia, prudentia, temperantia, fortitudo*) tasarımıyla sıkılaşmış olan öğretiydi. Erdemler, tanrısal kökenliydi. Ama şimdi söz konusu olan şey, onları doğal hukukun ve aklın ilkelerine uygun bir şekilde yeniden düzenlemek ve herkes için geçerli kılmaktı.

Aydınlanmacı yazarlar çoğunlukla kendine özel yaptıkları ve yapmadıklarında kişi için ölçüt olabilecek bireysel erdemlerle toplumda ve devlet yaşamında insanlar için geçerli olan erdemler arasında ayrım yapıyorlardı.

Bireysel erdemler için belirli ilkelere uyan bir tutum şart koşulmuştu. İnsan, vicdanına karşı yükümlüydü ve etik ilkelere uymalıydı. Her ne kadar kişisel bir tanrıyı tanımasalar da, yaradancılar için doğa yasaları bağlayıcılık taşıyordu. Tanrıtanımazlar kendi iç seslerini dinliyorlardı. Bunun dışında Aydınlanmacıların birçoğu dinsel bir tutumla belirlenmişti. Elbette bu artık katı biçimci bir yönelim anlamında değil, "eğitimlilerin dindarlığı"[27] anlamındaydı. İnsanlar bir kiliseye bağlıydı, ibadetlerini yerine getiriyorlardı, ayinlere ya da komünyona katılıyorlardı. Güne kişisel bir duaylə başlanıyordu. Ev halkı da bir ev duası için bir araya getirilebilirdi. Bunu yaparken odak noktası söz konusu mezhep yöneliminin dogmatiği değil, aksine daha çok genel bir aydınlanmacı ve Jansenci ya da pietist yönelimli dindarlıktı. İnsanın, Tanrı'nın sureti olduğu biliniyordu. Çoğu kez yazılı olarak dile getirilen kendi kendini sınama yöntemiyle düşünce ve davranışlar denetleniyordu. İnsanın vicdanı, neyin doğru ya da yanlış

olduğunu söylemeliydi. Alman ilahiyatçı Spalding böylece "kendi kendimle daha çok ilişki kurmayı öğrendim ve vicdan benim için gittikçe daha çok önem kazandı" demektedir. Bu vicdan aynı zamanda kilise bağlarından kurtulmuş yaradancıları ve tanrıtanımaz olduğunu ilan edenlere de yol gösterebiliyordu ve dindarlığın yerini almıştı.

İnsanın genel ilgisi "insan sevgisi"ne ilişkin erdem olarak ortaya çıkıyor, Aydınlanma'nın erdem öğretisinde ilk sıralardan birini alıyordu ve dinsel bir tutumun etkin bir çevrimiydi. Yüzyıl buna, etkin insan dostluğu olarak anlaşılan ve Hristiyan inanışının "iyilik yapma" geleneğinde bulunan, ancak şimdi kilise dışı kamu yararına olan yapıtlarda da ortaya çıkan "hayırseverlik" ifadesinin damgasını vuruyordu. Her insanın içinde bulunan bencillik, kendi kişiliğinde yoğunlaşma ve çıkarları bu şekilde dizginlenmeliydi.

Mütevazılık erdemi, aynı zamanda dışarıya karşı olan tavırlarda da mütevazılık bununla birlikte ortaya çıkıyordu. Birçokları tarafından lükse, sefahate karşı verilen savaşın, o zamanlar dendiği üzere kişisel savurganlığı azaltılması buna ilişkindir.

Mütevazılığın yakınlarında sadece kişisel gereksinimlerde değil, aynı zamanda öz disiplinde ve Barok Çağ'da salt sanatta olmamak üzere hayatın tadını çıkaran tutkularla mücadelede de "ölçülülük" erdemi bulunuyordu. Ölçülülük, bir İngiliz özdeyişinin –her iki parlamento partisine dayanarak– dile getirdiği gibi orta yolun seçimi anlamına geliyordu: "In moderation placing all my glory, the Tories call me Whig and Whigs a Tory." (Bütün o ölçülük erdemimden ötürü, Tory'ler Whig diyor bana, Whig'lerse Tory).Orta yolu seçerek her iki partide de saygınlığın lekelenmesine razı olunmalıydı.

Son olarak çalışkanlık, yani gayretlilik de bireysel erdemlerdendi. Tembellik bir kötü huy olarak kalmıştı ve onunla mücadele edilmesi gerekiyordu. Boş zamanın ve içe bakışın küçümsenmesiyle 19. yüzyılın disiplinliliği belirmeye başlamıştı bile.

Dindarlığa, insan sevgisine, mütevazılığa, ölçülülüğe ve çalışkanlığa ilişkin bireysel erdemler aslında sosyal alanda, aile ve

devlet içinde gösterilen davranışların koşuluydu. Oldukça güçlü aile birliğine karşın, çocukların ve kuzenlerin bakımına karşın, soylulardaki ve burjuvazideki sosyal konum iddialarına karşın: Tam da başarı, gelenek ve çalışma yoluyla hayatta muvaffak olununca - insanlar için zaman, çaba ve para sağlamak, erdemli bir davranıştı. Para ve konum bu lüks yüzyılda başka türlü de kullanılabilirdi: Av, kumar ve kadınlar için soylular, başka servet yığınları ya da herhangi bir lonca odasındaki rahatlık için tüccarlar, kilise vakfından sağlanan gelirler uğruna çevrilen entrikalar, yeme, içme ve olduğu yerde tembelce pineklemek için din adamları.

İster belediye meclisi üyesi, yargıç, taşra valisi, memur, belediye reisi ya da prenslik bakanı olarak olsun, siyasal bir konumda bulunulduğunda, kendi çıkarını düşünmeksizin "ortak en iyi"-nin emrine amade olunmalıydı. Bu istihdam çoğu kez hayırsever ve ekonomik topluluklarda gerçekleşiyordu. 18. yüzyıl, her konuda böyle bir toplumsal elite sahipti - elbette ülkesine göre değişik etkinlikle; ideal, yurtseverlikti. Yurtseverliğin değişik şekillerde ifade edildiğini görüyoruz. Yurtseverlik kralları, bakanları, soylu çiftlik sahiplerini, taşralı idarecileri, belediye reislerini ve belediye meclisi üyelerini, tüccarları ve zanaatkârları, papazları, öğretmenleri, doktorları ve aydınlanmış köylüleri canlandırabiliyordu. Yurtseverliğe sadece cumhuriyetlerde hiç rastlanmıyordu; ancak şanın ve onurun yerel olarak sınırlandığı yerlerde özellikle güçlü bir şekilde hissediliyordu. Ticaret birliği üyesi Hamburg kentinde yurtseverlik vaktiyle şöyle tanımlanmıştı: O, "Devlet için en iyisini isteyen ve onun refahını mümkün olan her şekilde ilerletmeye çalışan güçlü içgüdü."[28]

Birey için mümkün olduğunca büyük bir özgürlük güvencesi halktaki, insanlardaki etkinliğin güvencesiydi. Her insanın belirli haklar üzerinde hakkı vardı. Bu haklar kişisel özgürlük, mülkiyetin güvencesi ve garantisiydi. Devlet, olabilecek en düşük düzeydeki bu hakları saymalı ve korumalıydı. Bunu yaparken devletin hangi siyasal biçime sahip olduğu, monarşi ya da cumhuri-

yet olup olmaması ikinci derecede önemliydi. İnsan onuruna saygı gösterildiği sürece her şey yolundaydı.

Bireysel erdemlere şimdi yurtsever erdemler katılmalı ve insanlar için yararlı kılınmalıydı. Burada eski temel erdemler yeni bir yorumla hayatta kalmışlardı.

Prudentia, yani "bilgelik" doğal koşuldu. Burada *stultitia*'ya, yani "bilgisizlik"e karşı eski savaş bir Swift'in ve bir Voltaire'in kusursuz zekâsıyla sürdürülüyordu. Ancak Erasmus'un klasik kitapçığı *Deliliğe Övgü* yeniden basılıyor, çevriliyor ve okunuyordu.

Temperentia'ya, yani "itidal"e ilişkin temel erdem şimdi hoşgörü olarak yorumlanabiliyordu. Bu ilkenin ilk ifadelerinden biri, William Penn'in Pennsylvanya kolonisi için yazdığı *Frame of Government*'ta (Hükümet Çerçevesi) bulunmaktadır:

> Her şeye kadir tek ve biricik sonsuz Tanrı'yı tanıyan ve O'nu dünyanın yaratıcısı, koruyucusu ve hakimi olarak kabul eden, vicdanlarını O'na karşı yükümlü hisseden bu eyalette yaşayan kişiler yurttaşlar toplumunda barış içinde ve adil bir şekilde yaşamak için, hiçbir şekilde rahatsız edilemez ve mağdur bırakılamazlar.[29]

Stuart İngilteresi'ndeki dinsel azınlıkların uzun yıllar gördüğü baskılardan oluşan acı deneyim, bu hoşgörü yazısına geçmiştir; bu yazı aynı zamanda Kızılderili siyasetçisi William Penn'in eşsiz özelliğinin vurgulanmasına da önemli bir katkıda bulunuyordu. Bu yasa, salt bir tahammülün ötesindedir, dinsel inanışlara özgürlük vermektir. Aydınlanmacılar, Prusya ve Avusturya'daki buna uygun buyrultular karşısında böyle düşünüyorlardı. Hoşgörü, dinsel anlayışın bir ifadesiydi.

Justitia'ya, yani "adalet"e ilişkin temel erdem, Aydınlanmacılar için doğal olarak kalmıştı. Bu ilke uygulamada, bir biçimiyle devlet alanında sorumluluk taşıyan herkes için tarafsızlıkla yükümlü olma anlamına geliyordu.

Fortitudo'ya, yani "cesurluk"a ilişkin temel erdem şimdi Aydınlanma'nın davası için sorumluluk alma, tepkilere razı olma

cesareti anlamını taşıyordu. Bern Ekonomi Topluluğu'nun yayım sırasında bir makale *İnsanların Yargılarından Duyulan Korku*'dan söz etmektedir:

> İhtiyattan ötürü ender olarak yararlı girişimlerde bulunulmaktadır; şeyler, uzak bir gelecekte zayıf bir etki yaratmaktadır. Ancak hastalık başladığında, onu gerektiren ilaçlar düşünülmektedir. O zaman da ürkütücü hayal gücünü büyüten bazı zorlukları aşmak için bazen gayret ve istencin, bazen de sabrın eksikliğini çekerek gözümüzün önünde birine verilen zararın önünü kesmek üzere çoğu kez bir tutku dürtüsüne yenilmediği takdirde doğal bir cansızlık bizi engellemektedir. Kendi güçlerimize güvensizlik de kusurlu bir kaynaktan akabilir; bunun temelinde insanların başarıya bağlı olan yargılar karşısında duyulan kölelere özgü bir korku yatabilir; özsaygımız, yanılmış olma tehlikesini sürdürmek istemiyor.[30]

Sabrın cansızlığı, kendi gücüne güvenin de başarısızlığı yenmesi gerekiyordu. İnsanın sefaletiyle, doğa güçleri aracılığıyla gelen felaket ve facialarla karşılaştırılınca, "sadece yorgun düşürmek; bunu yapmamalı ve yapması da gerekmez"[31] "insan dostu"nu incitebilir. Cesurluk erdeminin en son sınırı, henüz Antik Çağ'da bile anayurt için ölmek anlamına geliyordu. Alman yazar Thomas Abbat, *Anayurt İçin Ölmeye Dair*'i Yedi Yıl Savaşı'mn aralarında yazmıştı. Bununla birlikte bu özveri özellikle subaylar ve askerler için geçerliydi. Anayurt için tüm gücünü feda eden savaşçı olmayan bir yaşamın sürdürülebilmesi de, Aydınlanmacı görüşe yakındı.

Peki, anayurt ne demektir? "Anayurt" insanın yerleştiği, burada ve şimdi bir şeyler başarmanın gerektiği yerdir. Sınırları ulusal değildir; çünkü memleket için yapılan şey, insanlık için yapılmış demektir. Yurtsever kendi ülkesinin başarılarını ilerlettiğinde, bütün insanlığın başarılarını ilerletmiş olur. Yurtseverlik, henüz milliyetçilik değildir.

Devletin emrine amade olarak yurttaşın görevini yerine getirdiği cumhuriyetlerde özellikle iyi bir şekilde gerçekleşebilen "siyasal yurtseverlik" vardı. Ama aynı zamanda monarşilerde de te-

baa, emanet edilmiş hükümdarlığın sadakatle yönetiminde devletle birlikte çalışma olanağına sahipti.

"Ulusal yurtseverlik", ulusal tarihin düşüncesiyle yönleniyordu. Savaşta ve barışta anayurdu koruyan kahramanları örnek alıyordu. Tehdit altında bulunduklarında değerli mülkleri savunmayı biliyordu.

"Evrensel yurtseverlik", Lavater'in "Dua Şarkısı"nda bir ümit olarak dile getirdiği gibi, "eğer tüm uluslardan bir ulus olmuşsa", ulusun geçici olduğunu, tarihinin evrenselci – insanca bir asıl amaçla sonuçlanması gerektiğini kabul etmektedir.

"Tüm Hristiyanların birleşmesini amaçlayan harekete ilişkin yurtseverlik", Hristiyan geleneklerini şimdi tüm dinsel inanışlar için – aynı zamanda Hristiyanlığın dışındakiler için de – mezheplerüstü anlamda, hoşgörüyle sürdürüyordu.

Ütopyanın reforma dönüşmesi "pedagojik yurtseverliğin" insanlık için insanların eğitimiyle uğraşması, "sosyal yurtseverliğin" sıkıntı çeken insanlara yardım etmekle ilgilenmesi ve "ekonomik yurtseverliğin" insanların ekonomik geçimlerinin olabilecek en düşük oranı için çalışması anlamına geliyordu.

Aydınlanma'nın erdem öğretisi, ödevin kolayca daha büyük bir alana yayılacak küçük alanda gerçekleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı.

> Her baba iyi çocuklar yetiştirerek anayurdunun iyiliğini sağlar: Her anne düzenli ev idaresiyle ve savurganlıktan kaçınarak: Gençlik saygı ve itaatle: Yaşlılar deneyimle ve iyi örnek olarak: İşveren düzenli denetimle: Hizmetkârlar sadakatle: İşçiler ve zanaatkârlar emekle: Asker silahlarla: Tüccar ucuzluk ve iyi inançlarla: bilginler yararlı bilimler, yazılar ve buluşlarla: Din adamları arı öğreti dindar bir yaşamla: Devlet görevlileri adaletin uygulanmasıyla ve dünyayı yasalara göre yönetmekle.[32]

Bu, açık bir dille derinlemesine bir felsefe ve ilahiyat yüklenmeksizin akıl çağının basit programı, yüzyıllardır hep istenegeldiği – Sokrates ve Epiktetos'un uzak günlerinden bu yana anlaşı-

lır olarak– ve dünyanın kötülüğüyle mücadelede yattığı gibi sade bir etikti.

Erdem ve yurtseverlik kavramları, 19. yüzyıl içinde çoğu kez kötüye kullanılmıştı. Erdem ikiyüzlülüğe, var olan koşullara ve isteklere göre düzenlenen bir davranış biçimine dönüşebiliyordu. Yurtseverlik haddini bilmez, körü körüne bir milliyetçiliğe bürünerek yozlaşabiliyordu. Bundan başka psikanalizin yeni öğretisi, tanrısal kökeni erdemin giysilerini çıkarmış ve onu salt doğayla ilgili yaradılışa indirgemişti. Faşizm ve nasyonal sosyalizm, yurtseverlik erdemlerini kesin olarak saptıracaktı. Buna karşın Aydınlanma'nın programı, her ne kadar ütopik bir şekilde tasarlanmış olsa da, bireyler istediği sürece var olacaktı. Milano'da *Accademia del Pugni*'deki insanlar, *belle virtù, doveri – virtù senza noia* (güzel erdemler, görevler), titizlik olmaksızın erdem isterlerken haksız mıydılar?[33]

Böylece mantıksal – açık zekâsı, katı cesurluğu ve ölçülü, tartılı tavırlarıyla makul, nesnel, geleneksel düşüncelerin, tutkulu katı inançlığın ve barok coşkunluğunun etkisinde kalmayan Aydınlanma insanı yetişmişti. Romalı Stoacılar yeniden dirilmiş gibiydi. Dürüstlük ve mertlik, kuru akılcılık madalyonun öteki yüzüydü. Gelecek olan romantik kuşağın Aydınlanma'yı itham ettiği, yüzeysel, basmakalıp, beylik akıl zırvaları. Bununla birlikte 18. yüzyılın portreleri keskin bakışları, dimdik duruşları ve –çoğu kez kendi kendileriyle alay ettiklerini ele veren– dostça gülümsemeleriyle akıl kadın ve erkekler resimleri olmuştur.

VI

Geniş Dünyaya Büyük Açılım

Aydınlanma, önceleri Avrupa merkezliydi. Eski Avrupa'da birçok şeyin düzeltilmesi, yeniden incelenmesi, açıklanması ve etraflıca düşünülmesi gerekiyordu. Ancak Avrupalılar dünyada sadece kendilerinin bulunmadığını biliyorlardı. Çoktandır diğer kıtalara ağ atılmıştı ve yeni davranış biçimleri düşünülmeliydi.[1]

Voltaire *Dünya Tarihi*'ne *De la Chine*'le (Çin Üzerine) başladığında yeni, kesin bir vurgu koymuştu. Böylece antik - Hristiyan düşüncelerinin de geçerliliğini daraltmış oluyordu. O zamana değin okul ve kilise derslerinde İsrail kavimleri, eski Yunan, eski Roma doğal tarihsel temel olarak veriliyordu. Eski Doğu'ya uzun süredir alışılmıştı; ışık, bir zamanlar oradan doğuyordu. Gerçekte bu ilişkiler sıkıntı vericiydi. Osmanlılarla yapılan savaşların, Viyana Kuşatması'nın üzerinden pek fazla zaman geçmemişti ve 18. yüzyıl başında Venedikliler Akdeniz'de son deniz savaşlarını yapıyorlardı.

Bununla birlikte Kolomb'un keşfinden bu yana büyük denizin ötesindeki büyük kıta hakkında bilgi sahibi olunmuştu. İspanyollar ve Portekizliler 16. yüzyıl dünyasını kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Meksika'dan Şili'ye kadar ikinci bir İspanya uzanıyordu ve Afrika ve Hindistan'la birlikte Brezilya da Portekiz'e aitti. Ancak kısa bir süre sonra Felemenkliler, İngilizler ve Fransızlar bu dengeyi bozmuşlardı. Atlantik kıyısındaki her ülke, 1755'te birkaç Virgin adasıyla Danimarka Batı Hindistan'ını kuran Danimarkalılar bile sömürge sahibi olmak istiyordu. Afrika ve Hindistan'ın önemli limanlarının hemen hemen tümü, Avrupa'nın egemenliğine girmişti. Keşfedilen topraklar o zamanki sömürge-

ci devletlerin silah desteğiyle diğerlerine karşı sınırlandırılıyordu. Avrupalılar, yabancı kıtalara göçüyorlardı. Her iki Amerika, özellikle de Kuzey, yoksulların ve inançları uğruna memleketlerini terk eden Bostonlu Presbiteryenlerin, Charleston'daki Fransız Protestanlarının, Ontario ve başka yerlerdeki Anabaptist ve Mennonitlerin göç ettiği klasik ülke olarak Avrupalıların yerleştiği bölgeler durumuna gelmişti.

Böylece Aydınlanma, Avrupa'nın nüfuz ettiği bir dünya bulmuştu. Amsterdamlı tüccar Cava'daki Batav'da, Londralı tüccar Madras'ta, Fransız tüccar Pondiçeri'de, Portekizli tüccar Goa'da kendi memleketindeydi. İspanyol kral vekilleri ile başpiskoposların yönetim yerleri Meksika'dan Lima'ya kadar uzanıyordu. Portekizliler, Britanyalılar, Flemenkliler ve Fransızlar, Afrika kıyılarındaki sömürgelerinde çalışıyorlardı.

Avrupalılar fatih, geleceğin hükümdarları, maceraperest ve tüccar olarak gitmişlerdi. Ekonomik kazanç elde etmek ve her yerde eski sınırlarla bitişik olmakla birlikte Avrupa'da alışık oldukları gibi siyasal güç uygulamak istiyorlardı. Bununla birlikte sömürgeleşme, bütün yoksunluklara karşın çok kolay gelişiyordu. Üstün Avrupalılara göre yerliler, kendilerine eşdeğer insanlar değildi. Onlar barbardı. Aristoteles'te ayrıntılarıyla okunabileceği gibi barbarlar, yaradılıştan kölelik için belirlenmişlerdi. Önce boyunduruk altına alınmaları, sonra da ehlileştirilmeleri gerekiyordu. Bu sömürgeci yöntem, ilk olarak anlaşılmaz yüksek kültürleriyle çok çabuk ortadan kaldırılabilen Kızılderililere isabet etmişti. 1780–81'de İnka hanedanı soyundan gelen T pac Amaru'nun önderliğinde, Kolomb öncesi zamana ilişkin mitosu bir kez daha geri getirmek isteyen ümitsiz bir ayaklanma denemesinde bulunmuşlardı. Kızılderililer, Katolik Hristiyanlara dönüştürülmüştü ve böylece en ücra dağlık bölgelere kadar gösterişli katedrallere sahip olmuşlardı. Kısa bir süre sonra sömürge kuran Hristiyanların vicdanı uyanmıştı. Meksika'nın egemenliğinde bulunan Chiapas'ta piskoposluk yapan İspanyol Bartolomè de las Casas, fetihten hemen sonra bütün yaşamı boyunca Kızılderilileri desteklemiş ve bir koruma yasası çıkarabilmişti. Bun-

dan sonra 17. yüzyıl içinde Cizvitler, 1750 ve 1776 yılları arasında iki sömürgeci devlet arasında bölüşülene ve yeniden köle yaşantılarına geri dönene değin Kızılderililerin 31 *Reducciones*'de himayenin keyfini çıkardığı Paraguay ve Yukarı Peru arasındaki İspanyol/Portekiz sınır bölgesinde teokrasilerini kurmuşlardı.

İngiliz Quaker William Penn, Kızılderililerle yaptığı toprak sözleşmelerini bu topraklarda gerçekleştirmişti. 1680 tarihli izin belgesinde "vahşi yerlileri, iyi ve adil bir şekilde medeni topluma ve Hristiyan dinine yaklaştırma"yı üzerine alıyordu. Locke ve Shaftesbury gibi İngiliz aydınlanmacıları Penn'e danışıyorlardı. İngiltere'de olduğu gibi hoşgörü sorunu söz konusuydu. "Kutsal deney" gerçekte uzun süre başarıya ulaşamamıştı; bununla birlikte Kuzey Amerikalı Kızılderililerin yazgısı çok iyi bilinmektedir.

Sömürgecilik, öncelikle 18. yüzyılda Amerika kıtasına zenci köleler olarak getirilen Afrikalıları özellikle etkilemişti. Üç yüzyıl boyunca okyanusun öte tarafına götürülen insan sayısı yaklaşık 10 milyondu. Köle ticareti doğal bir şeydi; hatta başka yerlerden gelen Afrikalılar, düşman komşularını seve seve teslim ediyorlardı. Siyahlar Latin Amerika'da Katolik-Latin kökenli ve daha az katı bir çevreye -özellikle Brezilya'da- bir dereceye kadar entegre olurlarken, Protestan-Britanya damgalı Kuzey Amerika'da kendi kültürel kimliklerini geliştirebilmeleri bir hayli zaman almıştı. Bu, ancak başlamakta olan 19. yüzyılda harekete geçen Hristiyanlaşmayla gerçekleşecekti.

18. yüzyılın ikinci yarısında birçok Avrupalı ve beyaz Amerikalı, asıl olup bitenin farkına varmıştı: Farklı renkli ve farklı kültürlerden insanların korkunç bir şekilde yok edilmesi; sadece köleleştirme ve aşağılama değil, aynı zamanda yerlilerin, karşısında direnç gösteremediği hastalıkların bulaştırılmasıyla gerçekleştirilen bir soykırım. Böylece sömürgecilik karşıtı sesler yükselmeye başlamıştı. Las Casa'nın raporuna dayanarak Voltaire birden fazla yerde durumu abartmış olabileceğini, ama geri kalanın hâlâ birini dehşete düşürmeye yeterli olduğunu söylemektedir. Sömürü anlayışı şimdi aydınlanmacı ateş altına girmişti.

Eğer Avrupa'da eşit haklardan, insanın kendi kaderini özgürce belirlemesinden söz ediliyor ve bunlar hakkında yazılar yazılıyorsa, o zaman bu herkes için, "vahşiler" için bile geçerli olmalıydı. Ve bir süredir bu vahşiler iyi ve "soylu" olarak görülmeye başlamıştı.

Bir Fransız maceraperesti olan Baron de Lahontan, 17. yüzyılın seksenli yıllarında Kuzey Amerikalı Kızılderililerle tanışmıştı. 1703'te *Yazar ve Sağduyulu Bir Vahşi Arasındaki İlginç Konuşmalar*'ı yayınlanmıştı. Lahontan, vahşi Adario'yla tartışmaktaydı:

> Adario, zafer kazanmışçasına İncil ile doğa güçlerine tapmayı kıyaslıyordu. Sadece korku ve cezayı vahyeden Avrupa yasaları ile doğal ahlakı kıyaslıyordu. Topluma aynı zamanda hem mutluluk hem de eşitlik güvencesi veren basit bir komünizmle karşılaştırıyordu bunu... Adario'nun bilgisizliği bile bir ayrıcalıktı. Okuma-yazma bilmediği için kendisini sıkıntıdan kurtarıyordu; çünkü bilim ve sanatlar, ahlaki çöküntünün kaynaklarından biridir. İyi tabiat anasına boyun eğiyordu o ve bu nedenle de mutluydu. Asıl barbarlar, uygarlardır: Vahşilerin örneği, onlara özgürlüğü ve insan onurunu yeniden bulmayı öğretsin.[2]

Bu, yüzyıl ortalarında bu duygu değişmelerini Voltaire'in *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*'da (1756, Gelenekler ve Ulusların Ruhu Üzerine Deneme), Rousseau'nun *Discours sur l'origine de l'inègalitè parmi les hommes*'da- (1754, İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı ve Temeli Üzerine Konuşma) belirtmesinden çok önceleri kaleme alınmıştı. Voltaire'in geniş kapsamlı tarihsel yapıtı, ilk olarak Hristiyanlık merkezli evrensel bir tarihin ilk aşınmış temalarını terk etmektedir, ki bunun yanında yüksek uygarlıklarından ötürü Çin ve İslam kültürleri yazardan özel bir saygı görür. Voltaire aydınlanmacı ilerleme düşüncesine bağlı kalırken... Rousseau insanlığın gelişiminin yazısız, "medenileşmemiş" evrelerine dikkat çekerek Avrupalının son derece önemli sonuçlar doğuracak olan kültürel güvensizliğine katkıda bulunmaktadır.

Rousseau'nun doğa insanına ilişkin varsayımsal kurmacası, mutlakıyetçi saray toplumu karşısında bireycilerin usancından çıkmıştı; ekonomik yönden bağımsız, siyasal özgür ve ahlaki yönden arı *homme naturelle*'in (doğal insan) o zamanki insanları sıkıyor, ahlaki yönden çökertiyor ve kendi kendilerine yabancılaştırıyor gibi görünen karşı figürüyle savaş, herkese duyurulmuştu. Gezginin, uzayı katederek aynı zamanda köklerine ve mutlu evrelerine doğru gerisin geriye keşif yolculuğuna çıktığı düşüncesi, Rousseau yandaşlarının yazılarında büyük popülarite kazanan yeni ve önemli bir düşünceydi.

Bundan yirmi yıl sonra *Royal Society* Başkanı, Kaptan Cook'un dünya yolculuğu için şu önerilerde bulunuyordu:

> Bu halkların kanını dökmenin çok ağır bir suç olduğu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır; çünkü yanı her şeye kadir yaratıcının elinden çıkma insan varlığı ve en kusursuz Avrupalıyla aynı derecede, belki de bu arada daha az savaşçı ve Tanrı'nın lütfuna daha layık olarak sığınılan O'nun himayesi söz konusudur. Onlar oturdukları değişik bölgelerin doğal ve kelimenin tam anlamıyla yasal sahipleridir. Hiçbir Avrupa ulusunun, onların topraklarının bir parçasını işgal etmeye ya da gönüllü rızaları olmaksızın aralarına yerleşmeye hakkı yoktur. Saldırgan olarak ortaya çıkmadığı için böyle bir halkın boyunduruk altına alınması, hiçbir hukuksal hak kazandırmaz.

Bu, egzotik halkların haklarının doğal hukuk yönünden tanınması ve sömürgecilik ruhunun ilkesel olarak yadsınmasıydı. Farklı ırktan ve farklı kültürlerden insanlara, türdeşlikleri içinde saygı gösterilmesi gerekiyordu. Böylece eski misyon düşüncesi de aydınlanmacı bir unsur kazanmıştı. Hristiyan misyonları uzun zamandır derisi farklı renkten insanları, Hristiyanlığın kurtuluş beklentilerine dahil etmeye çalışarak kabul etmişti. Her ne kadar bu tek taraflı olarak – tam da din değiştirme olarak – gerçekleşmiş olsa da, Cizvitler ve Kapuçinler, sonraları da pietist Protestanlar onları Tanrı'nın yarattığı varlıklar olarak ciddiye almışlardı. Pietist misyon hakkında söylenebilecek olan şey, bütün misyonerler için geçerliydi:

> Birçoğu en büyük özverilerin ve tehlikelerin arasında, memleketlerinin gelenek ve uzlaşımla güvenli hale getirilmiş, düzenlenmiş ve çevrelenmiş kilise yaşamından çok uzakta hiç işitilmemiş bir öncü performansı gösteriyordu. Sayılamayacak kadar çok sayıdaki diğerleri, raporlar ve incelemeler aracılığıyla Asya ve Afrika'daki misyon macerasını yaşıyor ve bu şekilde sadece coğrafi ufuklarını değil, aynı zamanda genellikle Avrupa içinde kalan dar ufuklu kilise bilinçlerini de genişletmeyi öğreniyorlardı... misyonun arkasında bir ülkeyi ve denizi kapsayan evrensel Tanrı imparatorluğu düşüncesi yatmaktadır.[3]

Buna ek olarak İngiliz Metodistlerinin yetmişli yıllarda kölecilik karşıtı hareketi başlatan ilk kişiler olduğu da unutulmamalıdır.

Ancak yabancı kültürlerle ilişkide söz konusu olan sadece Hristiyanlığa ilişkin insanlık değil, aynı zamanda da yeni olan her şeye düşkün bu aydınlanmacı çağdaki merak ve bilimsel ilgiydi. Tüm dünya hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteniyordu. Gezi notları en çok sevilen kitaplar, egzotizm de iç mekân ve bahçe düzenlemelerine değin moda olmuştu.

İngiliz yazar Defoe'nun 1719'da yayınlanan kitabı *Robinson Crusoe*, büyük başarı elde etmişti. Her ne kadar Britanyalı, zenci Cuma'yı Avrupalılaştırmaya çalışsa da, ona küçümsenmesi gereken bir barbar olarak değil, eğitilmeye yatkın bir insan olarak davranıyordu.

Robinson, Defoe tarafından Pasifik Okyanusu'ndaki Juan-Fernandez Adası'na yerleştirilmiştir. Güney Denizleri'nin adalar dünyası, yeni keşifler arasında en büyülcyici olanıydı. O zamana değin Flemenk'in egemenliğinde bulunan Endonezya'nın dışında bu adalar, Avrupalılar için fazla bir çekicilik taşımıyordu. Dünyanın son parçası olarak ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalıların bilincini harekete geçirmişti.

Bu on yıllık zaman dilimlerinde kâşifler eskisinden daha farklı bir biçimde yolculuk ediyorlardı. İlişki kurmaya çalışıyor, yerlileri tanımak istiyorlardı. Fransız doğa bilimcisi de Gèrando 1800 dolaylarında şöyle yazmaktadır:

> Bugün gerçekten felsefi gezginin beklentisi ve gayretinin kendini vermesi gereken ana hedef, tutumlarını sonuçları ve ilişkileri içinde anlamak için ortasında bulunduğu halkların düşünce dünyasına girmesine izin veren tüm yolları özenle biraraya getirmekten ibarettir. Bu araştırma hedefi sadece kendi içinde en önemli şey değildir; aynı zamanda diğer bilgi alanlarına hazırlık ve giriş görevlerini de görmektedir. Eğer insanlar anlamıyorsa ve onlarla sohbet edilemiyorsa, iyi gözlem yapmış olmakla nasıl gururlanılabilir? Vahşileri iyi tanımak için en iyi yol, bir dereceye kadar onlar gibi olmaktan ibarettir - ve onların dilini öğrenerek onların yurttaşı olunabilir.

De Gèrando şöyle bir eklemede bulunarak karşılaşmanın eski şeklini ağır bir dille eleştirmektedir: "Kolomb Yeni Dünya'ya sadece hırslı fatihler gönderdi... acımasız İspanyol maceraperestleri beraberlerinde sadece yıkım getirdiler."

Şimdi Avrupa'nın kendi kendini eleştirdiği görülüyordu. İkinci yolculuğunda Cook'a eşlik eden Alman doğa bilimci Forster şöyle demektedir:

> Avrupalılar'ın Güney Denizi adalarındaki yerlilerle ilişkisinin, uygar halkların bozulmuş gelenekleri, bilgisizlikleri ve birlikleri içinde burada mutlu bir şekilde yaşayan bu masum insanlara bulaşmadan önceki zamanlarda kesilmiş olması, gerçekten de arzulanması gereken bir şeydir. Ancak insan sevgisinin ve Avrupa'nın siyasal sistemlerinin birbiriyle uyuşmaması, üzücü bir gerçektir

Gerçekte dirençli olarak görülen kültürlerle, uzun zamandır -Avrupalıların kendisi henüz vahşiyken- yazıların yazıldığı, okunduğu, devlet yönetiminin ve yasa koyuculuğunun daha karmaşık şekilde geliştirildiği, kurnazlıkla kurulduğu ve ufak kültürlerin doğal sayıldığı Mısır, İran, Hindistan, Japonya ve Çin gibi yüksek kültürlerle çok önceleri karşılaşılmıştı.

Daha 17. yüzyılda bile Yakın Doğu, Avrupalı düşüncelerin nesnesiydi: *Le sage Egyptien* (Bilge Mısırlı), daha Antik Çağ'da Herodotos ve Strabon'da önceden biçimlendirilen Yukarı Mısırlı

Kapuçi misyonerleri tarafından yeniden keşfedilmişti. Klasik Fransa'nın ilahiyatçısı Bossuet, bu figürü evrensel tarihinde yeniden ele almış, Müslümanlar hakkındaki yanılgıları düzeltmişti. Bunu aynı zamanda Araplar hakkında da başka anlatılar izlemişti. 1730'da Boulainvillers, İsa'nın Yahudilerin bilgeliğini yaşaması gibi Muhammed'in de Arapların bilgeliğini yaşadığını onun yaşamında gösterdiği *Vie de Mahomet*'i (Muhammed'in Hayatı) yazmıştı.

Ancak Cizvit misyonerlerinin Amerika ve Afrika'dakinden çok başka koşullarla karşılaştıkları Çin, her şeyi gölgede bırakıyordu. Burada vahşilerle değil, derin bir sofra görgüsüyle birlikte Avrupalılara ve örflerine karşı entelektüel bir ilgiye de sahip olan çok kibar insanlarla ilgilenilmesi gerekiyordu. Bu çok eski kültür yabancı gibi gelse de, toplumsal yönden bir aşağılık duygusuna kapılmıyordu. Gerçi Çinliler Avrupalıları barbar olarak, ama nezaketle davranılması gereken barbarlar olarak görüyorlardı. Kısa bir süre sonra Cizvitler ustalıkla uyum sağlamayı öğrenmişler ve bu dünyayı tanıyarak Çin hakkında başkalarına bilgi veren en önemli kişiler olmuşlardı. Rousseau yandaşları çeşitli eğlence biçimleriyle kendilerini soylu vahşi kültüne verirken Voltaire'ciler, özgür düşünceli kişiler ve ilerlemeden coşku duyanlar özlemlerini, tam da erişilmesi güç ve deyim yerindeyse uzaklarda kaldığı için ütopik düşünceler uyandıran Orta İmparatorluğa yöneltmişlerdi. Cizvitlerin anlatılarında hâlâ eleştiri alan şey, şimdi olumlu bir şekilde yorumlanıyordu. Böylece Avrupa'da Çin'i takdir eden ilk kişilerden biri olan Leibniz, bu ülkenin tahmin edilen askerî zayıflığını, burada yaygın olan ve Hristiyanlığı düşünme biçimiyle ilişkilendirdiği Pasifik'e özgü temel akıma bağlıyordu ve Voltaire de Çin'in hükümdarlık sisteminin merkezinde ve tipik hiyerarşik derecelendirmesinde, aydın despotluğun cisimlendirdiği gibi kamu yararı için duyulan bilgece bir endişenin ifadesini buluyordu. Kısa bir süre sonra Rokoko, Uzak Doğu sanatlarının süslemeci öğelerini ve yeni tekniklerini devralmış, sarayların iç mekânlarının düzenlenmesinde *Çin işi*'ne İslam'dan bu yana denizaşırı bir kültürün bir daha hiç hak

iddia etmediği özgürce gelişme olanağını vermişti. Bununla birlikte Uzak Doğu kültürlerine ciddi, düşünsel bir yaklaşım için harekete geçirilen istekler, bu moda akımdan kaynaklanmıştır."

Tüm bu ilginç ülkeler hakkındaki değişik türden bilgiler önceleri Cizvitlerin ve Kapuçinlerin misyon raporlarından, sonraları da 18. yüzyılda sayısı gittikçe artan gezi notlarından ediniliyordu. Anson'ın (1748), Byron'ın (1768), Bancks ve Solander'in (1777) o zamana değin pek bilinmeyen Pasifik Okyanusu dünyasına ilişkin betimlemeleriyle, büyüleyen notları aracılığıyla dünya yolculukları hakkında bilgi toplanabiliyordu. Asya hakkında tam bilgiye sahip olmak istendiğinde Siyam için Choisy (1687), Hindistan için de Chardin (1711) ve Holwell (1766) son derece uygundu. Soylu vahşinin Kuzey Amerika'sını Lahontan daha 1683'te betimlemişti. Bunu daha sonra California hakkında yazdıklarıyla (1757) Venegas izliyordu. Gumilla Güney Amerika'daki Orinoco hakkında (1738) ve de la Condamine de tüm kıta hakkında (1743) bilgi veriyordu. Afrika'yla ilgili olarak Kolb Ümit Burnu hakkında (1705), Coyer Altın Sahili hakkında (1714), Barbot Kuzey ve Güney Gine hakkında (1732) anlatılar yayınlamıştı. Yakın Doğu hakkında çok zengin bir literatür vardı: Fırat Nehri hakkında Drummond'dan (1754), İran hakkında Hanway'den (1757), Mısır ve Nübye hakkında (1755) Norden'den bilgi alınabilirdi. Maundrell (1703), Pococke (1745) ve Hasselquist (1757) Kitabı Mukaddes'ten bilinen Filistin'i yakınlaştırıyorlardı. 1765'te Shaw, Yakın Doğu hakkında bilgi veriyordu. En uzaktaki Kuzey de yeni bir ilgi uyandırıyordu: Egede Grönland hakkında (1741), Hoegstroem Laponya hakkında (1747) ve Horrebow da İzlanda hakkında (1750) bilgi sağlıyordu. 1747'de Prèvost'un tüm dünya hakkında bilgi verdiği bir külliyat olan *Histoire générale des voyages* (Seyahatlerin Genel Tarihi) yayınlanmıştı.

18. yüzyılda egzotik ülkeler hakkında yavaş yavaş sistemli bir açıklamaya ve çözümlemeye gidilebilecek kadar çok şey biliniyordu. İlk iş, coğrafyanın başlangıcını oluşturan ve hidrografi çalışmalarıyla denizler ve kıyıların haritaya doğru bir şekilde

kaydedilmesiydi. James Cook'un gezilerinden (1768–79) sonra Pasifik'in haritası doğru çıkartılabilmişti.

Asıl araştırmacı gezginler, hiçbir Avrupa sömürgesinin bulunmadığı art bölgelere gitmeye başlamışlardı. Mungo Park, *London African Association* (Londra Afrika Derneği) adına Nijer vadisine değin uzanmış, Lewis ve Clark Missisippi'den Pasifik'e ulaşmış, Antonio Ruiz de Pavon Peru–Şili And Dağları arazilerini ve Humboldt da Amazon havzasını keşfetmişti. 19. yüzyılda sıra Afrika'nın içleriyle Avustralya'ya gelecek ve balta girmemiş ormanlar tarafından istila edilen Meksika içlerindeki tapınak yıkıntıları kazılarla ortaya çıkarılmaya, Kolomb öncesi kültürlerin izleri bulunmaya başlayacaktı.

Coğrafya sadece haritacılık anlamını taşımıyor, yoğun botanik ve zoolojik araştırmalarıyla kendini gösteriyordu. Her konuda koleksiyon yapma ve düzenleme çabası ortaya çıkmıştı. İsveçli botanikçi Linnaeus'un öğrencileri çalışmalarına başlamışlardı: Peter Kalm Kuzey Amerika'da, Adam Atzelius ve Andreas Sparrmann Afrika'da, Karl Peter Thunberg Japonya'da, Karl Solander Güney Okyanusu'nda. Araştırmaları, Avrupa için bitki ve hayvan türleri hakkında oldukça geniş bilgiler sağlamıştı.

1746'dan başlayarak Buffon çok ciltli *Histoire naturelle*'iyle (Doğa Tarihi) en geniş kapsamlı yapıtı vermişti. Bu yapıtın giriş yazısında vahşi hayvanlar bölümüne ilişkin olarak zoolojinin ne denli evrenselleştiğini gösteren bir pasaj vardır:

> Ev hayvanlarının ve insanın doğasının sadece sınırlı, ender olarak kusursuz, çoğu kez değişikliği uğramış, biçimsizleşmiş ve her zaman yabancı etki ve katkılarla çevrelenmiş olduğunu fark edebiliyorduk. Şimdiden başlayarak bu doğa çıplak, kendi sadeliği içinde tek başına, ama saf güzelliği, hafif yürüyüşü, özgür ve arı türü ve zarafetin, bağımsızlığın diğer özellikleriyle daha etkileyici olarak görünecektir.[4]

Burada gergedan, zürafa, aslan ve panter gibi egzotik hayvanların yanında geyik, sincap, kirpi, kurt ve ayı gibi Avrupa'da bulu-

nan hayvanlar da görülmektedir. Egzotik hayvanlar, Avrupa'da bulunan hayvanlardan daha değerli değillerse de, onlar kadar değerliydiler. Buffon, *Acadèmie des Sciences* üyesi ve Paris'teki *Jardin des Plantes*'ın (Botanik Bahçesi) müdürüydü. Sonraları Londra'daki Kew Bahçeleri canlı bir bitki koleksiyonu sunuyordu.

Sadece bitki ve hayvanlarla ilgilenilmiyor, aynı zamanda insanın kendisiyle de ilgileniliyordu. Artık sadece garip şeylerin bildirimi olarak değil, aksine bilimsel bir araştırma alanı olarak etnoloji oluşmuştu.

Bundan böyle dünya tarihi yazılmak istendiğinde gerçekte artık uygar Çin'le (İsrail yerine) değil, örf ve âdetlerine Afrika, Amerika ve Güney Okyanusu'nda rastlanabilen "ilk insan"la başlanması gerekiyordu. İnsanlık tarihi, yüksek ve alt, bütün kültürleri dikkate almalıydı. 1759'da Antoine - Yves Goguet *De l'origine des lois, des arts et de leur progrès chez les anciens peuples*'ü (Eski Halklarda Yasaların, Sanatların Kökenine ve Onların İlerlemelerine Dair) yayınlamıştı. 1760'ta Nicolas-Antoine Boulanger'nin *Recherches sur l'origine du despotisme oriental*'i (Doğu Despotizminin Kökeni Üzerine Araştırmalar) çıktı. Aynı yıl Danimarkalı Jars Kraft *Vahşi Halkların En İyi Aletleri, Gelenekleri ve Düşüncelerinin Kısa Tarihi*'ni kaleme almıştı. 1761'de Charles de Brosses'un *Du culte des Dieux fétiches*'i (Fetiş Tanrılar Kültüne Dair) yayınlanmıştı. 1764'te Isaak Iselin, ana bölümleri etnolojik olarak tasarlanmış *Philosophischen Mutmassungen über die Geschichte der Menschheit*'ını (İnsanlığın Tarihi Üzerine Felsefi Tahminler) yayınlamıştı. Bunu 1766 yılında *Essay on the History of Civil Society*'siyle (Uygar Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme) Adam Ferguson ve *Versuch einer allgemeinen Beschreibung von dem Zustand der ungesitteten und gesitteten Völker nach ihrer moralischen und physikalischen Beschaffenheit*'ıyla (Ahlaki ve Fiziksel Koşullarına Göre Uygar ve Uygar Olmayan Halkların Durumuna Dair Genel Bir Betimleme Denemesi) Johann Gottlieb Steeb izliyordu. Bu başlıkta bütün bir program açıkça bellidir. Yeni bir çığır açılmıştır.

Dünya evrenselleşmişti ve evrensel olarak kavranmalıydı. Böylece büyük doktor, doğabilimci ve filozof Albrecht von Haller 1755'te şöyle söyleyebilmektedir:

> İnsanların fikir birliği içinde olmadığı önyargıları bize kolay çabayla atmayı ve bütün halkların birbiriyle anlaştığı doğanın sesini kabul etmeyi öğreten bir değişiklik hakkında, geleneklerin, yasaların ve düşüncelerin değişik olduğu birçok halk hakkında bilgi sahibi olmaktan başka hiçbir şey, önyargıları gideremez: Barışçı denize dağılan adaların yerlileri ne denli vahşi ve kabaysa, Grönlandlılar Brezilya'dan ve Ümit Burnu'ndan ne denli uzaktaysa, tüm halklardaki doğanın hukuğuna ilişkin ilk ilkeler de o denli geneldir. Hiç kimseyi incitmemek, herkesi kendi haline bırakmak, mesleğinde kusursuz olmak eski Romalılarda, Davis yolunun komşularında ve Hotantola'da onura giden yoldur.[5]

VII

Bağımsızlık – Eski Baskılardan Kurtuluş

1. Siyasal – Sosyal Bağımsızlık

Aydınlanma etkinleştiği zaman bağımsızlık, bir başka deyişle eski düzenlerin ortadan kaldırılmasıyla yeni olanakların serbest kalması anlamını taşıyordu. *Emancipatio* kavramı Roma Hukuku'nda "velayetten çıkarma", bir başka deyişle 18. yüzyıl sonlarının bir ifadesinde olduğu anlamda ataerkil bağlardan kurtulma yerine geçiyordu: "Tüm baskı yollarını ve tüm buyrukları gereksizleştiren körü körüne itaatten kurtulmak, aynı zamanda davranışlarımızın esasını kendi içimizde taşımamızı da gerektirir."[1] Kurtuluş, yani geleneksel dünyadan kopuş bireyler ve gruplarla ilgiliydi: Burjuvaziyle, tebaayla, alt tabakayla, serflerle, kölelerle, özellikle Yahudilerle ve özel bir anlamda kadınlarla.

Burjuvazi her şeyden önce imtiyazlı soyluların yanında yer isteyerek hak iddia ettiği monarşilerde özgürlüğe kavuşmuştu. Sadece akademisyenlerle birlikte daha eğitimli değil, aynı zamanda tüccarlarla birlikti birçok soyludan daha varlıklı olmuştu. Ekonomik ve düşünsel özgürlükle devlet içinde yönetime katılma hakkı elde etmeye çalışıyordu. Bunu yaparken birçok engelin aşılması gerekiyordu ve bu engeller de çoğunlukla çok yüksekti. Cumhuriyetçi koşullarda burjuvazinin kurtuluşu, başlangıçtan itibaren zincire vurulmuştu. Burada sadece ileri gelenlerin imtiyazlı konumlarının azaltılması amacına ulaşılabilirdi.

O zamana değin zenginleşen burjuvalar, günün birinde soyluluk unvanı almayı ümit ediyorlardı. Voltaire hırslı bir anne – babanın hayallerinden söz ederken, bu tutumla alay etmektedir:

> Babası onun (oğlunun) belagatte bu kadar usta olduğunu görünce, Latince öğrenmesine izin vermediği için derin bir üzüntü duydu; çünkü o zaman ona cüppe (yani yönetim) soyluları içinde yüksek bir makam satın alınış olurdu. Daha kibar duygular besleyen annesi ise ona bir alay (yani yüksek bir subaylık rütbesi kazandırmak için) almaya hazırlanıyordu.[2]

Ancak burjuvazi artık soyluluğa yükselmek ya da ileri gelenlerin arasına kabul edilmek istemiyordu, aksine burjuva olarak kalmak istiyor ve burjuva olmakla gurur duyuyordu.

İster birçok monarşidekiler olsun ister cumhuriyetlerdekiler, kurtuluş tebaayla çok genel olarak ilgiliydi. Burada söz konusu olan, hak eşitliği sorunuydu. Monarşileri devirmek istenmiyordu; bunu sadece Cromwell döneminde İngilizler ya da monarşik tutumlarıyla Oranje - Nassau hanedanından Genel ve Eyalet Genel Vali'sine karşı yürüttükleri savaşta Flemenkliler denemişti. "Bağımsız İsviçre'de en azından 1653 ve 1789 yılları arasında bir istisnanın dışında hepsinin bastırılabildiği bir düzineye yakın tebaa ayaklanması gerçekleşmişti.

Çoğunlukla iktidardakilerin hedefi, efendilerinin aracılığıyla gerçekleşen yardımlar sayesinde tebaalarının aslında mutlu olduğunu kanıtlamaktı. Nüfusun çoğunluğu genellikle verili durumdan, ülkenin iyi babasının ya da "Merhametli Efendimiz"in egemenliğinden hoşnuttu. Gerçek tiranca despotluğa karşı - bazı Alman prensliklerinde rastlandığı gibi - geniş tabanlı bir direniş örgütlemek nerdeyse olanaksızdı. Prensliğin polisleri ve paralı orduları, olası tüm denemeleri daha oluşum halindeyken bastırmak için her zaman iş başındaydılar. Bir Jakob von Moser ya da bir Daniel Schubart eleştiriyi fazla ileri götürdüklerinde, Hohentwiel ya da Hohenasperg kalelerine hapsediliyorlardı. Fransa'daysa bu görevi, Paris'teki Bastille görüyordu.

Henüz 19. yüzyılda Prusya'da *dar kafalı yıkıcı zihniyetten*'ından söz edilebiliyordu. Bununla birlikte bu tebaa çoğunlukla zavallı adamlar değil, aksine mülk sahibi köylüler, tüccarlar, akademisyenlerdi...

"Zavallı adamlar"la da ilgili olarak kurtuluş yanlısı bir hareket saptanabiliyordu. Fakat kurtuluş burada yukarıdan geliyordu; çünkü açlık onları ümitsizliği sürüklemedikçe okuma-yazma bilmeyen insanlar, yarı dilenciler ve yoksullar kendiliğinden ne yapmaya kalkışırdı? Ancak yoksulların ve alt tabakanın sorunu, aydınlanmacılar tarafından fark edilmişti. Her ülkede -sadece sanayi ülkelerinde değil- bir şeylerin yapılması gerektiği inancı vardı.

Burada hayır cemiyetlerinin her şeyden önce yoksul sorunuyla ilgilendikleri İspanya örneğini ele alacağız. İlkin bu, Kastilya Meclisi *Sociedades de los Amigos del País*'e ulaştıktan sonra sorunun araştırmalar halinde çözülmesiyle kuramsal olarak gerçekleşmişti. Valencia'daki cemiyet 1755'te "işsizliği ve dilenciliği sona erdirebilecek iyi Hristiyan ve yurttaş geleneklerini ortaya koymak için yüksek sosyal sınıfın, halkın diğer sınıflarına cemiyet aracılığıyla yardım edebileceğini"[3] saptamıştı. Valencia'da her yaştan tümüyle sağlıklı insanlardan, öncelikle de "içlerinden çoğunun öğrenci sıfatıyla okuma bile bilmediği" kız ve erkek çocuklardan oluşan bir yığın dilenci saptanabiliyordu. Bu çocuklar tam da yetersiz, kötü koşullarda yetişmişlerdi, yaşamları boyunca işsiz olacaklardı ve suç işleyeceklerdi. Bu, Valencia'da birçok ipek fabrikasının kapandığı ve yaklaşık 1.600 ailenin sefalete düştüğü 1771 ekonomik bunalımının sonucuydu.

Bunun dışında tatil günlerinin çok fazla olmasının -tüm Katolik dünyasının, Protestan Reformu'ndan bu yana tanımadığı sorunu- genel işsizliği teşvik ettiği saptanıyordu.

O zamanki denetimsiz, körü körüne ve keyfi sadaka verme sistemine saldırılıyordu. İspanyollar sadaka vermenin bir erdem, dindarca bir hayırlı iş olduğu yolunda yanlış bir düşünceye sahiplerdi. Bakan Campomanes, İspanya'daki dilencilerin sayısını 140.000 olarak tahmin ediyordu.

Bunu çözüm önerileri izlemişti: Hatalı ve masum yoksulluk arasında -bir zamanlar Reformasyon'un yaptığı gibi- ayrım yapılıyordu. Nüfus artışının iş sağlanmaksızın sefalete yol açtığı görülüyordu. Bu nedenle yoksul evlerinin, *Montepios* ya da *Casas*

de misericordia'nın açılması önerisi ortaya atılmıştı. Ama o zamanki yoksul evleri eğitim vermiyordu ve iş sağlamak için gerekli teknik donanımlardan yoksundu. İnsanlar bu evlere tıkılmışlardı ve evlenemiyorlardı. Demek ki iş sağlanması bir yana, tembeller için gerçekte çalışma baskısıyla ağır hapse gerek vardı. Aşevleri, muhtaç ailelerin beslenmesini sağlıyordu. 1779'da Madrid *Sociedad*'ının yönetiminin emrine verilen devlet desteğiyle kraliyete ait Madrid'deki yoksullar evinde bir iplikhane kurulmuştu. Yoksullar evi sakinleri Madrid'de üç ay çalıştıktan sonra, yine çalışma evlerinin kurulması gereken taşraya nakledili-yorlardı.

Ancak kısa bir süre sonra güçlükler başgöstermişti. Yeterince para yoktu. Yoksullar istenen iş için çok az beceri gösteriyordu. Madrid'de çok yüksek ücret verilmesi gerekiyordu ve hammadde fiyatları farklılık gösterdiği için, satış kesin değildi. (Bunun dışında Pestalozzi 1774 ve 1780 yılları arasında Brugge yakınlarında bulunan Neuhof'taki yoksullar okuluyla aynı olumsuz deneyimleri yaşamak zorunda kalmıştı.)

Bu nedenle daha çok öneri ortaya atılıyordu ve bu da kısmen sistem değişikliği anlamına geliyordu: Lonca düzeninin değiştirilmesi, bir başka deyişle genişletilmiş bir çıraklık eğitimi, lonca tekellerinin ortadan kaldırılması, bunalım dönemleri için fon sağlanması, yoksullar için tasarruf kasaları. Her şeyden önce girişimcilere vergi kolaylıklarının sağlandığı bir sanayileşme isteminde bulunuluyordu. *Sociedad*'lar çoğaltılmalıydı ve böylesi girişimler onların önderliğinde yapılmalıydı. Son amaç *occupacion honesta y util*, yani dürüst ve yararlı işti.

Hâlâ varlığını sürdüren serflik, bir başka deyişle efendi tarafından bir nesne gibi davranılabilen kişinin mülkiyeti özel bir durumdu: Arabacı, at ve araba siyasal–ekonomik bir birliği ifade ediyordu. Gerçekte Batı Avrupa'daki serflik Ortaçağ'dan kalma bir kalıntıydı ve çoğunlukla personel vergisine çevrilmişti. Ancak hukuki bir durum olarak tüm aydınlanmacı ilkelerle çelişiyordu. Serflik Rusya'da, Doğu Prusya'yla başlayan Doğu Avrupa'da ağır ve doğaldı. Bu ülkelerde zamanla köylülere "el koyul-

muştu". Kölelik en azından biçimsel olarak ortadan kaldırılana değin, kısmen 19. yüzyılın ortalarına kadar beklemek zorunda kalınmıştı.

İnsanın en fazla aşağılanması kölelikti. Kölelik, öncelikle Amerika'daki siyahlarla ilgiliydi. Siyahların 18. yüzyıl sonlarında kamuoyu tartışmasının konusu olduğunu görmüştük. Kurtuluş, bu alanda da ancak 19. yüzyıl içinde gerçekleşecekti.

2. Yahudilerin Bağımsızlaşması

Yahudilik, kurtuluşun çok özel bir durumunu ifade etmektedir. Burada çifte bir kurtuluş söz konusuydu – Hristiyanlığa ve Ortaçağ'a özgü geleneğin farklı biçimdeki egemen dünyasıyla birarada yaşama dönemleri almıştı. Yahudilik 18. yüzyıl başlarında hâlâ Ortaçağ durumundaydı;ister bir dereceye kadar korundukları gettolara tıkılmış olsun ister tüccar olarak gezici ve dağınık bir şekilde olsun Yahudiler, bütün Avrupa'ya ve Akdeniz Bölgesi'ne eşit olmayan bir biçimde dağılmıştı. Çoğunlukla aşağılanıyor, kendilerinden korkuluyor ve nefret ediliyorlardı. Sonuçta Yahudiler vaktiyle İsa'yı öldürmüşlerdi ve bunun dışında ticarete yatkın ve çevrelerindekilerden çok daha akıllı ve farklıydılar. Bununla birlikte küçük ve büyük ticaret için, para işleri, devlet finansı ve ordu tedarikleri için vazgeçilmezdiler. Yahudi cemaati örf ve âdetlerin arkaik biçimiyle korunabildiği Doğu Avrupa'da özellikle ortada kalmıştır – ancak bu, tecrit ve ayrılık içinde gerçekleşmiştir. İmparatorluk kenti Viyana'da bile Yahudiler, bir gettoda kendi yaşamlarını süremiyorlardı. Kent kapılarından geçerken özel bir gümrüğe tabiydiler, yüksek hoşgörü ücreti ödemeleri gerekiyordu. Sarı bir benekle işaretlenmiş özel giysiler giymekle yükümlüydüler ve sadece onlara ayrılmış evlerde oturabiliyorlardı. Hristiyanların tatil günlerinde evde oturmak zorundaydılar ve önlerinden geçen dinsel alaya pencerelerinden kesinlikle bakamazlardı. Herkese açık yerlere girmek, tiyatro ve konserlere gitmek onlara yasaklanmıştı. Değişik biçimlerle hemen her yerde böylesi sınırlamalara tabiydiler. Çoğunlukla onlara toprak sahibi olma izni verilmediğinden tam da başka etkinliklere muhtaç olmuşlardı.

Yahudiler Batı Avrupa'da daha özgürce hareket ediyorlardı – her zaman özel bir yasaya bağlı olsalar da. 15. yüzyılda İspanya'dan sürülenler Flemenk'e, İngiltere'ye ve çeşitli ticaret kentlerine yerleşebilmişlerdi. Tümüyle modern-aydınlanmacı bir

İtalyan olan Pilati'nin bir saptaması tipiktir: "Sadece Portekiz Yahudileri aynı zamanda hem çalışkan hem de dürüsttür ve bu nedenle halka zarar vermeksizin avantaj sağlamaya eğilim göstermektedirler. Ancak öylesine akıllıdırlar ki, sadece İngiltere ve Flemenk'e yerleşirler."[4] Bu iki ülkede -özellikle de klasik anlamda bağımsız Flemenk'te- bir Yahudi büyük burjuvazisi gelişmişti.

Bununla birlikte Batı'nın ticaret kentlerindeki açık ve dünya çapındaki atmosferi, kapalı Yahudi cemaatlerinde etkisiz kalmamıştı. Genel gelişmeler şimdi onların yamndan geçip gitmiyordu. Mistik türden değişik eğilimler -pietizmle karşılaştırılabilir- cemaatleri iç kopmalarla karşı karşıya bırakıyordu. Bazı kişiler cemaatten çıkmaya başlamışlardı. Aydınlanmacı aydınların akılcılığı onları rahat bırakmıyordu. Kelam tefsirine alışkın ilahiyat gelenekleri -tıpkı Protestanlık gibi- çağın akılcılığıyla birleşmeye uygundu. Daha 17. yüzyılda Spinoza'nın -Portekiz'den Flemenk'e göçmüş bir ailenin soyundan- *Tractatus theologico-politicus*'u, Yahudi cemaatinden ayrılmaları haber veriyordu. Spinoza, Descartes'a dayamyordu; ancak dünya hakkındaki açıklamaya ilişkin daha radikal, psikolojik, akılcı bir sistem geliştirmişti; bu sistem, adının tanrıtanımaza çıkmasına neden olmuş ve ancak Geç Aydınlanma onu bundan kurtarabilmişti. Spinoza, sadece yeni başlayan Aydınlanma için bir toplumdışı değildi - elbette aynı zamanda cemaatlerine kabul edilmediği Yahudiler için de öyleydi. Özgürlüğe, eşitliğe, hoşgörüye ve ahlak öğretisine ilişkin önerileri dışlanmış bulunuyordu.

18. yüzyılın ancak ikinci yarısı düşünsel kurtuluşu getirebilmişti. Yahudi büyük burjuvazisi, gerekli hazırlıklar mevcut olduğunda, aydınlanmacı hareketi kabul etmek için, eğitime uygun olarak gittikçe olgunlaşmıştı. Bunu baskının gevşediği Berlin'de mükemmel bir felsefe yazarı olarak aydınlanmacı yazar ve akademisyenlerin dünyasına kabul edilen, Yahudi bir öğretmen ailesinden gelen Moses Mendelssohn başarmıştı. Ona göre Yahudiler de artık doğal hukukun emrindeki dünyaya dahildi: "Gerçek tanrısal din, geleneğinde ne kollara ne de parmaklara gerek duyar, o sadece ruh ve yürektir."[5] Mendelssohn, Yahudi gelenekle-

rinden ayrılmıyor, ama onları basitleştirmek ve özelleştirmek istiyordu. Dindar, ibadetini yapan bir Yahudi olarak kalmıştı. Ancak dinsel öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğine inananlar bunu anlamak istemiyorlardı; liberal düşünceli ilahiyatçılar her iki Hristiyan kilisesi için ne anlama geliyorsa, Mendelssohn da onlar için aynı anlama geliyordu.

Elbette bu Yahudi, Berlin'deki aydınlanmacılar tarafından seve seve kabul edilmişti. Üstün ve tümüyle akıllı ve zeki olmasa da, artık yardımcı ve düşünce arkadaşı olarak entelektüel anlamda eşdeğer bir Yahudi bile vardı. Ayrıca Mendelssohn yaşamının sadeliği ve mütevazılığıyla örnek bir insandı; kibirli bir büyük burjuva türedisi değil, aksine yaşamı boyunca mütevazı kalan küçük bir tüccardı, dönemin siyasi konularda yazan pek çok yazarı gibi o da meslek sahibiydi. Oyuncu Iffland, Lessing'in oyunundaki *Nathan der Weise*'ye (Bilge Nathan) bu Yahudinin karakter özelliklerini verdiğinde, Mendelssohn yüceltilmişti.

Mendelssohn'un Berlin'i düşünsel yönden Yahudi bağımsızlaşmasının örnek kentine dönüşmüştü ve sadece Almanya'da ve Doğu'ya karşı etki göstermiyordu. Yahudi cemaatleri okullarını modernleştirmeye başlamışlardı, hahamlar modern düşünceleri savunuyorlardı. Ancak aydınlanmacı Yahudiler çoğunlukla Hristiyanlık dinine geçiyorlardı; çünkü sadece bu, tam entegrasyona olanak sağlıyordu. Buna karşın şimdi Tevrat tefsirinin tam da zamana uygun bir duruma geldiği ve (Kalvencilerde olduğu gibi) org çalmaya alışıldığı sinagogların birçoğu sadık kalmıştı. Akıllı Yahudi kadınları – Rahel Varnhagen ve Henriette Herz gibi – kadın ve felsefi sohbetlere düşkün kişiler olarak bağımsızlaşarak salonlarını açıyorlardı. Aydınlanmacı Yahudiler, iki müzik aletini ustaca çalmayı biliyorlardı: Burjuva dünyasına karşı açıklık, aydınlanmacı anlayışın alımlanması ve aynı zamanda da geniş bir alana dal budak salmış Yahudi dünyasıyla hâlâ dayanışma içinde olan eski cemaatteki aile yurdu. Böylece örneğin bir Alman Yahudisi hem Güney Fransa hem de Polonya'daki cemaatlerde her zaman kabul görüyordu.

1781'de Christian Wilhelm Dohm – Mendelssohn tarafından teşvik edilerek – *Über die bürgerliche Emanzipation der Juden*

(Yahudilerin Yurttaş Olarak Bağımsızlaşması) yazısını yayınlamıştı. Yahudilerin kurtuluşu sorunu böylece halka inmiş, bir öneriye dönüşmüştü.

Ancak Dohm'dan 67 yıl önce İngiltere'de John Toland *Reasons for Naturalising the Jews in Great Britain and Ireland* (Büyük Britanya ve İrlanda'da Yahudilere Yurttaşlık Verilmesi İçin Nedenler) makalesini yayınlamıştı. Yahudilere tümüyle eşit haklar değil ama bir yurttaşlık konumu verilmeliydi. İngiltere'de, sonradan 19. yüzyılda hukuken olarak tanınacak olan, büyük çabalar olmaksızın yavaş yavaş oluşan bir kurtuluş gerçekleşmişti. Yahudiler 1740'ta Britanya'nın Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde yurttaşlık hakkı elde etmişlerdi. Federal bir ülkeye bağlı olan bütün ülkelerde 1820'ye kadar eşitlik sağlanmıştı. II. Joseph'in reform yasası, kıta monarşilerinde -II. Friedrich'in çok sakıngan davrandığı- Avusturya ve bağımlılıkları için hukuki kurtuluşun başlangıcını oluşturmuştu. Bu, anneleri İmparatoriçe Maria Theresia'nın Yahudi düşmanı tutumunun kırılmasıydı ve her iki tarafın da bunun için pek iyi hazırlanmadığı halkın içine işlemişti. Bundan kısa bir süre sonra Fransız Devrimi siyasal sonuçlar doğurmuştu. 1787'de Abbè Grégoire *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs*'ini (Yahudilerin Fiziki, Manevi ve Siyasi Yeniden Doğuşu Üzerine Deneme) ve Mirabeau da *Sur Moses Mendelssohn (et) sur la réforme politique des juifs* (Mendelssohn (ve) Yahudilerin Siyasi Reformu Üzerine) adlı yazısını yayınlamıştı. Mendelssohn, Fransa'ya bile örnek oluyordu! Sonraki yıllarda Fransa sorunları belirlediğinde, Yahudiler tümüyle kurtulmuştu. Restorasyon burada da uzaklarda kalan önceki duruma geri dönüşü getirmişti. Acılar tarihi henüz sona ermemişti. Kurtuluş gelecekte de bir proje olarak kalacaktı. Heine, 1823'te şöyle yazmıştı: "Çağımızın (...) büyük ödevi nedir? Özgürlük. Sadece İrlandalıların, Yunanlıların, Frankfurtlu Yahudilerin, Karayipli siyahların ve aynı şekilde ezilen halkların değil, olgunlaşmış Avrupa'nın dışında kalan tüm dünyanın özgürleşmesi."[6]

3. Cinsiyetlerin Rolü Üzerine Tartışma: Kadınların Bağımsızlaşmasına Giden Yolda

Heine özgürleşmeden söz ettiğinde ezilen ulusların, Yahudilerin ve kölelerin kurtuluşunu düşünüyordu. Yoksa kadınları unutmuş muydu? Kadınların bağımsızlığı belirli sosyal, etnik ya da siyasal grupların bağımsızlığından ilkesel olarak daha farklı türdendir. Kadınların bağımsızlığı, herkesi ilgilendiren bir sorundur; hangi ulustan, dinden ya da ırktan olursa olsun, çok eski bir antropolojik bir sorun söz konusudur. Bu duruma göre siyasal-hukuki bir sorunsal da söz konusu değildir.

Birçok kadının -veraset rastlantısı böyle istediği için- büyük ve küçük imparatorluklar üzerinde imparatoriçe, kraliçe, prenses olarak hüküm sürdüğü yüzyıl, kadının rolü üzerine ilk tartışmaların yapıldığı yüzyıla dönüşmüştür. Poulin de la Barre'ın 1673'te *De l'égalité des deux sexes* (İki Cinsin Eşitliği Üzerine) adlı araştırmasını yayınlamasından bu yana cinsiyetlerin eşitliği hakkında bir kuram vardı. Bu Kartezyen, ruh ve beden ayrımı dolayısıyla ilk kez, kadın ve erkek arasındaki bedensel farklılığın zekâ üzerinde bir etki gösteremeyeceği savını ortaya atmıştı: *L'ésprit n'a pas de sexe* (Zekânın cinsiyeti yoktur). O güne kadar geçerli olan sav, Kitabı Mukaddes'in "Arzun kocana olacak ve o da sana hakim olacaktır" (Tekvin III,16) buyruğu uyarınca erkeğin yasalarının geçerli olması gerektiği yolundaydı. Gerçi uzun zamandan bu yana kadınlara ait bir alan vardı, evin içi. Kadın burada köylü kadın olarak görevini yerine getiriyordu ve mutlak hakimdi. Kocasından bağımsız olarak evde yapılan örme ve dokuma işlerinin küçük çaplı ticaretiyle, bahçesinin meyveleriyle ilgileniyordu. Kadınlar, ticari çevrelerde de önemli bir rol oynayabiliyordu; 17. yüzyıl Zürich'inden bir örnek bunu doğrulamaktadır:

> Ev idaresinin işleri, tümüyle kadınların sadık özenlerine bırakılmıştı; ev halkını ve dostları eziyete sokmayan temizlik, bayram kutlamalarına bağlı tutumluluk, her şeyin zamanında ve düzenli olarak yapılmasına, bizzat ev idaresi aracılığıyla çok çalışılması ve kiralanan işçilerin ücretlerinin biriktirilmesine, gerekli olan her şeyin bol miktarda ve rahatlık sağlayan donanımların ölçü ve hedefe göre mevcut olmasına ilişkin hazırlıklar, mutfaktan iğneyle işlenen sanatsal işlere kadar bütün ev işlerinde bilgi ve beceri sahibi olma ve kendisinin ve kocasının eğlenmesi için müzik icra etme onun zevkiydi: Kocasına saygı göstermek, çocuklarını iyi yetiştirmek, onların herkes tarafından sevilmesini sağlamak, kocasına işlerinde yardımcı olmak, yokluğunda ona vekâlet etmek ve bazı şeyleri onun kadar iyi yapmak, en yüksek hırsıydı. Eğitim konusundaki endişelerini kocasıyla paylaşıyordu; ancak bu konuda aynı planlara ve hazırlıklara uyuyordu.[7]

Alanlar az çok ayrılmıştı, ancak erkeğin üstünlüğü tartışılmazdı. Kadınlar, kentlerde erkeklere özgü etkinliklerin dışında bırakılıyorlardı. Aynı dönemlerde İsviçre'yi ziyaret eden bir İngiliz hayretle şu saptamayı yapmaktadır:

> Kadınlar bütün zamanlarını ve güçlerini ev işlerine ayırıyorlar. Bern'deki yüksek makamlı memurların eşleri bile en basit bir köylü kadından daha aşağı olmamak kaydıyla evin ve mutfağın tüm işleriyle ilgileniyorlar. Erkekler ve kadınlar aralarında ahbaplık etmiyorlar. Kadınlar ev işlerinde fazlasıyla doygunluk sağlıyor ve aşk ilişkilerine pek yanaşmıyorlar; önemli bir doktorun bana doğruladığı gibi, onun avareliğe ve flörte bağladığı ve başka yerlerde olağan olan keyifsizlikler, onlara yabancıdır.[8]

İsviçre'de gözlemlenen şey, büyük olasılıkla Avrupa'nın diğer kentli-burjuva ortamlarında da geçerlidir.

Bu durum saraylarda, soylularda (ve büyük burjuvazide) daha farklıydı. Polin de la Barre her iki cinsin eşitliği hakkındaki yazısını yazdığında, tam da *blue stockings**'in ilk örnekleri olu-

* Kadın edebi sohbet çevreleri.

şum halindeydi. Paris'te Madame de Sévigné, felsefi tartışmalar için çevresine akıllı erkekleri ve kadınları toplamıştı. *Salon*'lar yeni yeni açılıyordu. Kadınlar diğer kadınlarla ve erkeklerle mektuplaşmaya, hatta kitaplar yayınlamaya başlamışlardı. Leipzig'de yazın eleştirmeni Gottsched'in eşi Luise Kulmus, diğerleri arasında sadece bir örnektir. Yüzyıl sonlarına doğru toplumun yüksek kesimlerinde eğitimli ve tartışan kadınlar doğal karşılanıyordu.

Elbette kadının bu rolü, alay ve ironiye karşı güvenlikte değildi. Molière'in *Gülünç Kibarlar*'ı tekrar tekrar sahneye koyuluyordu. Ancak öte yandan birçok erkek, birçok kadının zekâsını ve özgül aklını övüyordu – sadece roman figürü olarak değil. Bunun dışında pietizm de kadına kendine özgü bir yönden değer veriyordu – Yeni Ahit'in tefsirine dayanarak. Kadınlar bütün sosyal sınıfların arasından geçerek dinsel toplantılarda önder olabiliyorlardı – papazlar artık belirleyici değillerdi.

Yüzyıl ortalarında Bayan Nordenflycht'in İsveç'i temsil eden bir edebiyat topluluğu sunması mümkün olmuştu. Avusturyalı bir diplomat geri kaldığı söylenen İspanya hakkında 1785'te şu bilgileri vermektedir:

> Marqués de Montealegre'nin on yedi yaşındaki kızı geçen ayın altısında... Alcalá Üniversitesi'nin yaptığı sınavlara göre Alcalá'da *Magistri* ve *Philosophiae Doctoris*'e nail oldu. Aday çeşitli sınavlarda sadece metafizik, fizik ve ahlak alanlarında değil, aynı zamanda geometri, coğrafya ve mitolojide, ayrıca Yunanca, Latince, Fransızca, İtalyanca ve anadilinde de bilgilerini kanıtladı.[9]

Kadın bir akademi başkam ve kadın bir felsefe doktoru gerçi istisnaydı. Ama bunlar, kadınların eşdeğer bir eğitim üzerinde hak iddia etmeye başladıklarının göstergesiydi. İster üniversite öğrenimi yoluyla ister özel ders yoluyla olsun, gerçekte buna sadece resmî okul kurumunun dışında ulaşılabiliyordu. Gerçekten de özel öğretmenler bundan böyle şatolarda soyluların oğullarından çoğunlukla daha işlek zekâya sahip olan kız çocuklarıyla da

ilgilenmeye başlamışlardı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kızlara daha yüksek düzeyde eğitim vererek sıradan temel dersleri tamamlamayı deneyen asıl kız okullarının kuruluş yolu açılmıştı. Bu okullar gerçekte bilinçli olarak kadınlara özgü el işi ve şan dersleriyle kendilerini gösteriyorlardı - ancak entelektüel yönden daha iddialı olan anadilde okuma - yazma ve yabancı dil, çoğunlukla da Fransızca dersleriyle devam ediyorlardı.

Yüzyıl sonlarına doğru Parisli akademisyen Condorcet'nin *Sur l'admission des femmes au droit de cité*'yi (1788, Kadınların Yurttaşlık Hakkının Kabulü üzerine) ve Königsberg kent başkanı Theodor Gottlieb Hippel'ın *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber*'i (1792, Kadınların Yurttaşlık Haklarına Getirilen Düzeltme) yazması mümkün olmuştu. Burada kadınların tıpkı zenci köleler gibi tam yurttaşlar birliğinden sayılmadığı saptanıyordu. Ancak eğitimle yaşam içinde eşitliği ulaşabilirlerdi. Tartışmaya katılabilirlerdi. Her ikisi de hem özel hem de siyasal alanda tam eşitlik talebini ortaya atıyorlardı. Bu hâlâ bir ütopyaydı; çünkü Fransız Devrimi'nin kurumları bile bu kadar ileri gitmek istemiyordu.

Onlar bunları yazarken, kadının kurtuluşu sorunu çoktan frenlenmişti. Yüzyılın ilk yarısının akılcılığı sınırlarına ulaşmıştı. Bu arada kadının "doğal mizacı" keşfedilmişti. Gerçi her insan - bu artık biliniyordu - "akıllı bir hayvan"dı, ama biyolojik yönden doğası, cinsiyetine göre farklıydı. Duygusal yaşamın, duyumculuğun keşfi saf akılcılığı uzaklaştırmıştı.

> Kadınlara şimdi hızlı bir kavrama yeteneği ve canlı bir fantezi verilmiş, ama aynı zamanda psikolojik koşullu, kadın cinsinin sinirsel yapısının neden olarak ileri sürüldüğü derinlemesine refleks ve mantık yeteneksizliği teşhisi konmuştu. Buna göre akılcı refleksler ve düşünsel çabalar, daha güçlü olan erkeğin organizmasına saklanmıştı. Bu epistemolojik argüman, fizyolojik bir argümanla destekleniyordu: Psikolojik mizacı kadına, anne ve eş olarak toplumdaki yerini göstermektedir. Bunun sonucu, kadın yaşamının cinselleştirilmesidir.[10]

Böylesi bir yeni kuram yaygınlaşmış ve öncelikle de *Nouvelle Héloise*'iyle Rousseau'nun aracılığıyla genelgeçerlik kazanmıştı. Rousseau, büyük ilahiyatçı Abaelardus'un eşi olan 12. yüzyılın ilginç kadın figürünü yeniden ele almıştır. Yeni Héloise, eril aklın yıktığı Altın Çağ'ın doğal durumunu yeniden ortaya çıkarmalıydı. Onun kendiliğinden insanlığıyla kadın bundan böyle rekabet, güç, askerlik dünyasındaki yeni bir ahlakın taşıyıcısına dönüşmüştür. Akıl tam da acımasız ve sınırsız iktidar ve saf yararlılık için çaba harcamaya yol açmıştı.

> Ahlaki cins olarak kadının rolünün yazıya dökülmesi, Rousseau sonrası döneme ilişkin kadınların eğitimi hakkındaki pek çok yazıda da kabul görmektedir. Şimdi burada bu taslağın çelişikliği belli olmaktadır. Bir yandan kadınların eğitimi için harcanan çabalar, sonunda kadınlara bilme hakkı verilmesinin bir sonucudur. Öte yandan yerine getirilmesi sadece bilmeye karşı gerekli bir mesafe alındığında mümkün olan kadınlara uygun eğitim düşüncesiyle bu bilme hakkı hemen yine bastırılmıştır. Kadınların eğitimi –hemen ahlakın hizmetine girerek– asla kendine yeten bir gaye olamaz. Yalnızca zekâ egzersizi olarak, tehlikeli can sıkıntısının saptırılması olarak ve kadınların aileleri üzerinde ahlakileştirici nüfuz kazanmalarının koşulu olarak kabul edilmiştir.[11]

Bu durum şimdi çift koldan ilerlemekteydi: Soylu kadınlar, saray kadınları ve aynı zamanda da büyük burjuvazinin kadınları, kendilerini entelektüel tartışmalara adayabiliyorlardı; gerçi türedi burjuvazinin kadınları kız okullarına ve yatılı okullara gönderiliyorlardı ama, eğitimlerinin dar bir çevreye, ailelerine yararı dokunuyordu. Eğitimli anneler, oğullarını önde gelen görevlere gelmeleri için eğitiyorlardı. Onlara, kendilerinden beklenen her şeyin, yani meslek, toplum ve devlet içindeki ödev ve sorumlulukların önceden belirlendiği bir ilk dünya sağlıyorlardı. Asker oyununu gözlüyorlardı; çünkü evin dışında çalışmak zorunda olduğu için, babalarının çocuklarına ayıracak çok az zamanı vardı. Anneler çocuklarına din dünyası hakkındaki temel bilgileri veriyor, ibadet etmeyi öğretiyor ve Kitabı Mukaddes'ten öyküler

anlatıyorlardı. Elbette kız çocukları da buna katılıyordu. Onlar da kurşun askerlerle oynayabiliyorlardı ve oyuncakçı dükkânlarında çoğunlukla erkek kardeşlerinden daha çok şey biliyorlardı. *İlyada* ve *Odisseus*'u, *Telemakhos*'u, Richardson'ın *Pamela*'sını ya da Defoe'nun *Robinson*'nu okuyorlardı. Her ne kadar gerektiğinde bilinçli olarak seçilse ve özellikle kızlar için yazılmış kitaplar istense de, okunacak kitaplar kız ve erkek çocukları için genellikle aynıydı.

18. yüzyılda bu şekilde yayılan şeyi 19. yüzyıl tamamlamıştı. Yüksek akademi eğitimi dünyasındaki, ekonomi ve devletteki görevler, kadınlara kesinlikle çok görülmüştü. Ancak tıpkı kocası gibi çalışma sürecine yerleştirilmiş işçi kadınlar da bir yurttaş varlığı elde etmeye çalışıyorlardı. Artık çalışmak zorunda kalmadıklarında ve buna minnettar kalarak sadece kocalarının karar vermesine izin verdiklerinde bu, terfi anlamına geliyordu. İmparatoriçeler ve kraliçeler 19. yüzyılda kadınlık rolleriyle yetiniyorlardı. Condorcet Fransız Devrimi'nin başlangıcında İngiltere Kraliçesi Elizabeth, Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia, Rusya Çariçesi Katherina örneklerini boşu boşuna çağırmıştır. Erkeklerin -en aydınlanmışlarının bile- tutumlarını teşhir direğine bağlamıştır: "İnsan soyunun yarısının yasaları düzenlemeye katılma hakkını sakin sakin elinden aldıklarında, hakların eşitliği ilkesini çiğnememişler midir?"[12]

19. yüzyıl, kadın ve erkek dünyasını özenle ayıracaktır. İstesinler ya da istemesinler, bunun için uygun olsunlar ya da olmasınlar - erkekler evin reisi olarak, devlet adamı olarak ve emir veren subay olarak erkek rollerine zorlanıyorlardı. Kimbilir kaç çocuk düzeltilmemiş ve iyi yetiştirilmemiştir, kimbilir kaç tanesi bu nedenle daha sonra mahrum kalmıştır. Fakat kadın dünyası masum kız imgesine göre yaşıyordu; insanlığın özel haklarını elde etmeye, iffetin vahasını korumaya zorunluydu -önceleri romantik- hayalci bir şekilde, sonraları Viktoryenliğe özgü gayretle. Ancak diğer yanda Amerika'nın Batısı'nda dilediği gibi hareket edebilen öncü kadınlar ve daha sonraları Avrupa'da, özellikle Anglosakson ve İskandinav ülkelerinde çoşkulu kadın hakları

savunucuları bulunuyordu – Aydınlanma'nın başlangıcında ilk olarak seçkinler tarafından ileri sürülen şeyi şimdi burjuvalaşmış ve demokratikleşmiş bir çevrede, gerçek bir siyasal kurtuluş anlamında devam ettiren kadınlar.

VIII

Radikalleşen Aydınlanma'nın Geri Püskürtülmesi

1. Radikal Aydınlanma

On yedinci yüzyılın sonundan itibaren, kimi ülkelerde erken kimi ülkelerdeyse daha geç olmak üzere, barok düşünce tarzını sarsma, daha liberal bir bakış açısını teşvik etme ve Akıl Çağı'nın ilk işaret taşlarını yerleştirme cesaretini gösteren, Aydınlanma'nın ilk dönemleri oldu. Bu türden bir zihniyet değişikliği, geleneksel bir çevre içinde gerçekleşmek zorundaydı. Yavaş yavaş, bazen yalnızca bir vurgu kaymasından ibaret, tek tek değişiklikler meydana geldi.

On sekizinci yüzyılın ortalarına doğru, Aydınlanmanın doruğunu temsil eden yeni bir kuşak, böylece kurulmuş sağlam temeller üzerine kendi yapılarını güvenle yerleştirebilecek durumdaydı. Bu kuşak çağın yeni ruhuyla okul sıralarında tanışmıştı. Gelenekler rasgele imha edilmeden eski önyargılar ortadan kaldırılabilirdi. Hükümetler tedbiri elden bırakmadan reformlar yapmaya başladılar. Bunun en açık sinyalleri, 1740'ta Prusya tahtına geçen II. Friedrich'ten geldi.

Yüzyılın ikinci yarısını kaplayan Aydınlanma'nın son aşamasında düşünceler farklılaşmaya başladı: Aydınlanma yıllar geçtikçe olgunlaşırken, destekçilerinden birçoğu hareketin geleneksel ılımlılığına bağlı kaldı ama sabırsızlık gösterip daha cesur adımlar atılmasını isteyenler de vardı. Bu yeni eğilimin kontrolden çıkabileceği yolunda belli bir anlayış oluştu ve böyle düşünenler bu olasılığa karşı direnmek üzere hazırlanmaya başladılar.

Rousseau'nun *İnsanın Eşitsizliği Üstüne Söylev*'i (1754) böyle

bir radikalleşmenin ilk belirtilerinden biri olarak görülebilir. Rousseau kimilerine göre daha doğal, daha özgür ve daha adil bir dünyaıun peygamberi, kimilerine göreyse kafası karışmış bir idealist hatta tehlikeli ölçüde aşırı biriydi. Çok geçmeden (ilk kez, onun görüşlerine saldıran İtalyanca bir kitapta) "sosyalist" olarak damgalandı. Ondokuzuncu yüzyıl ilerledikçe bu terim radikal bir eşitliği savunan herkese uygulanır oldu.

Rousseau'nun eşitlik üstüne denemesinin politik sonuçlar doğurması uzun sürmedi. Cenevreli yazar kendi kentinde taraftarlar buldu, basının "Cenevre'deki karışıklık"tan söz etmesi de Kuzey Amerika ve Hollanda'da insanlara esin verdi. Bir süre sonra Masonların radikal fikirler benimseyerek Aydınlar adında gizli bir topluluk oluşturması Alman hükümetini telaşlandırdı.

Aydınlar, belirsiz spekülasyonlarla ve toplumsal ilişkilerini sürdürmekle yetinen Mason localarından daha sert bir politika izlenmesini savunuyorlardı. Gizli bir dernek olarak, yaşadıkları ülkelerde somut bir politik güç elde etmeye kararlıydılar. "Öyleyse topluluğun nihai amacı Aydınlığın yayılmasını sağlamaktır. Bizler karanlığa karşı mücadele eden savaşçılarız; ateşin yararından söz etmemizin anlamı budur."[1]

Aydınlar hareketini 1760 dolaylarında Bavyera'da Ingolstadt Üniversitesi'nden Profesör Adam Weishaupt başlattı. Kısa süre sonra Baron Adolf von Knigge de ona katıldı. Derneğin amacı Aydınlanma'yı ve ahlakı Mason localarından daha açık ve belirgin bir şekilde desteklemekti. Bu yeni topluluk kısa zamanda Almanya'ının diğer kesimlerine, önce Katolik eyaletlere sonra da Protestan bölgelere yayıldı. Devlet memurları, profesörler, din adamları ve soylular arasından seçilen üyelerin sayısı sonunda 700'ü buldu.

Aydınların hiyerarşik bir sıra içinde çömezlerden, Minerva'nın çocuklarından ve *Illuminatus dirigens*'ten oluşan örgüt yapısı Masonlarınkine benziyordu. Bütün örgütü yöneten "Airopagos"un kim olduğunu üyeler bile bilmezdi. Gizliliği sağlamak için kod adlar kullanılırdı: Weishaupt'un kod adı *Spartakus*, Knigge'ninki *Philo*, Weimar dükü Karl August'unki *Aiskhylos*,

Napolyon çağının önde gelen politikacıları Montgelas ve Dalberg'in kod adları sırasıyla *Musaeus* ve *Venulam'lı Baco*, Pestalozzi'ninkiyse *Alfred*'di.

Örgütün yönetim sistemini Baron von Knigge kurmuştu. Almanya bölgelere ayrılmış ve bunlara da kod adları verilmişti: Yunanistan adıyla anılan Bavyera şu alt bölgelere ayrılıyordu: Akhaia (Bavyera düklüğü), Kalabria (Salzburg başpiskoposluğu), Khaldaia (Regensburg, Passau, Ortenburg, vb.) ve Delta (Yukarı Pfalz). Bölgelerin yönetim organları başkentlerde yerleşmişti: Atina (Münih), Nikosia (Salzburg), Korinthos (Regensburg) ve Thebai (Frcising). Diğer bölgeler Illyria (Franken) ve Pannonia (Swaben) idi. Bütün Almanya dört "müfettişlik"e ayrılıyordu: Akhaia (Güney Almanya), Etiyopya (Ren boyu), Habeşistan (Saksonya) ve Mısır (Avusturya). Böylece, Damiata'dan (Stuttgart) başlayan bu hayal gücü yüksek şema Delphis'ten (Karlsruhe) geçip Capua'da (Braunschweig) sona eriyordu. Bu karmaşık örgütlenme planlama aşamasından öteye gitmemekle birlikte, topluluğun ne kadar geniş bir coğrafi potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

1778'de hazırlanan tüzükte örgütün amacı şöyle ifade ediliyordu:

> İnsanların ilgisini ahlaki karakterin iyileştirilmesi ve mükemmelleştirilmesi çabalarına çekmek; insani görüşleri toplumun yararına teşvik etmek; kötü niyetli entrikaları boşa çıkarmak; adaletsizliğin ezdiği erdemin yardımına koşmak; değerli bireylerin ilerlemesini gözetmek ve son olarak, yetenekleri, zenginlikleri ya da toplumsal konumları sayesinde örgüte olağanüstü katkılar yapabilecek kişileri hem toplum içinde hem de toplum dışında ödüllendirmek, onlara hakettikleri saygı, şöhret ve onuru kazandırmak.

Ne var ki örgütün liderleri kendi etkinlik alanlarındaki bireyleri etkilemekten daha hırslı amaçlar peşindeydi. Kafalarındaki plan, daha radikal bir Aydınlanma için çalışmak üzere mevcut bürokrasiye sızmaktı. Cizvit tarikatının resmen dağılmasının he-

men ardından kurulan Aydınlar topluluğunun bir amacı da Katolik gericiliğinin süregelen etkilerine karşı mücadele etmekti. Dolayısıyla Aydınlar, bir orta sınıf ahlak derneğinin, entelektüel bir topluluğun ve politik bakımdan etkin bir yeraltı hareketinin kesişimini temsil ediyordu.

Aydınlar, üyelerini hükümet mekanizmasına sokma stratejisiyle, diğer Mason localarından çok daha luzlı ilerledi. Belirsiz bir hayırseverlik açısından düşündükleri genel iyilik için çalışan bu diğer localaların toplumu ve devleti dönüştürme yönünde hiçbir niyetleri yoktu. Üyeleri bütün enerjilerini bireysel ahlakın düzeltilmesine harcıyordu. Aydınların etkinliği, politik görüşlerin karşıt kutuplara ayrıldığı ve devrimci güçlerle karşıdevrimci güçler arasındaki çatışmanın her geçen gün daha da belirginleştiği, Fransız Devrimi arefesine rastlamaktaydı.

Aydınlar, baş düşmanlarının nerede olduğunu çok iyi biliyorlardı:

> Ne var ki papazlar, prensler ve mevcut politik yapılar sık sık bu çabalarımızın önüne dikilmektedir. Öyleyse ne yapacağız? Dünyayı tersine çevirmek, gücü güçle devirmek, böylece bir tiranın yerine diğerini geçirmek üzere devrimi mi destekleyeceğiz? Bu bizim yapmak isteyeceğimiz en son şeydir! İnsan ve tutkuları değişmediği sürece hiçbir şeyi düzeltmeyeceği ve bilgeliğin zorbalığa hiçbir ihtiyacı olmadığı için, şiddete dayanan her türlü reformu reddediyoruz.

Örgüt, din adamı hasımları onun etkinliklerini engellemeyi başarana kadar, ancak on yıl varlığını sürdürebildi. Ardından Almanya'da hareketin birçok üyesine nispeten şiddetli cezalar verildi. Aydınlarla örgütsel değil yalnız kişisel düzeyde ilişkileri olan Mason locaları da bundan etkilendi.

Aydınların ortaya çıkışı, Aydınlanma'nın gerçekten birçok geleneksel değeri sorguladığını gösteren kanıtlardan yalnızca bir tanesidir. Aklın soğuk ışığı artık ortodoksluğun sağlam biçimde yerleştirdiği birçok şeyin maskesini düşürüyordu. Krallığın Tanrı'dan geldiği, soyluların ve din adamlarının ayrıcalıklı olduğu

gibi genel kabul görmüş ilkeler sorgulandı. Bilimsel ve felsefi ilkeleri bunların yerine dinsel ve din dışı batıl inançlar vaazederek gizleyen barok perde kenara çekildi. Aydınlanma'nın orta kuşağının çekinerek değindiği şeyleri, son aşamanın temsilcilerinden birçoğu artık tartışılmaz gerçekler olarak görüyordu. *Über die Aufklärung* (Aydınlanma Üstüne) adlı kitabıyla 1780'de Almanya'da heyecan uyandıran teolog Andreas Riem de bunlardan biriydi. Riem'e göre Aydınlanma şu demekti: İnsan zihninin fikirler dünyasındaki her konuya, insanların bütün kamlarıyla bunların sonuçlarına ve aslında insanlıkla herhangi bir ilgisi olan her şeye, bütünüyle ussal bir öğretiyle uyum içinde ve bütün insan ırkının yararına olacak şekilde ışık tutma çabası."[2] "Bütün inançların en kutsalı" dediği Hristiyanlığa ışık tutmaya çalışan Riem, Hristiyanlığın ussal bir din olduğunu, "Aydınlanma'nın saçtığı her yeni ışığın onun kurucusunu daha canlı bir şekilde" gözler önüne sermekten başka bir şey yapmayacağım iddia ediyordu. Aydınlanma'yı kabul etmeyen ve dinleri ussallık, ahlak ve yararlılık açısından değerlendirmeyen teologları insan ırkının başındaki belalar olarak görmekteydi. On altıncı yüzyılın Reform hareketi ve Zwingli'nin yeni teolojisi ona göre "Aydınlanma"ydı. Bu düşünce çizgisini sonuna kadar izleyerek, İsa'dan "Aydınlanmanın bilge öncüsü", İncil'den da salt "Aydınlanma" diye söz etti. Bununla herhalde "İsa'nın saf etik öğretisi" dediği şeyi kastediyordu.

Aydınlanma'nın "ışığı" burada "hoş bir şafağın hafif kızıllığı"ndan daha şiddetli görünüyordu. Riem'in görüşleri, bağlı olduğu kilisenin tarihinde, yüzyılın ilk yarısındaki çok daha sakınımlı ortodoksluğun yerini almaya başlayan yeni ussal teolojiyle yakından ilişkiliydi.

Bundan daha da ileri giden, ussal bir Hristiyan kilisesine yol açmaya çalışmakla kalmayıp dinin kendisini reddeden birçok kişi vardı. Aydınlanma modern tarihte tanrıtanımazlığın insanların zihnini meşgul ettiği tek dönem değilse de (tanrıtanımazlık her zaman ateşli tartışmalara yol açan bir konu olmuştu) artık dinden sapan görüşler her yerde açıktan açığa ifade edilmeye başlı-

yordu. Bunun ardından gelen tartışmada bilim adamları önemli bir rol oynadı: Lamettrie *L'homme machine*'de (1748, Makine İnsan) mekanik biliminden bütünüyle tanrıtanımaz bir materyalizm türetti. Holbach *Sy stème de la Nature*'de (Doğa Düzeni) evreni yaratan ve işleyişini o zamandan beri yöneten geleneksel Tanrı'yı işe karıştırmayan bir doğa düzeni ortaya koydu.

Condorcetı Aydınlanma filozoflarının çekingen formülasyonlarının ötesine giderek kendini açıkça tanrıtanımaz diye niteledi. Ona göre Tanrı fikri gereksiz, kilise ise gelişmeyi engelleyen fikirler yaydığı için zararlıydı. Kiliseden vazgeçmeye hazır olduğunu söyleyen Condorcetı Katolik din adamlarına karşı amansız bir mücadeleye girişti. Fransa'da bunu yapmak devrimden önce bile mümkün olmakla birlikte, diğer Katolik ve Protestan ülkelerde militan tanrıtanımazlık oldukça riskliydi. Geleneksel tarihsel fikir ve inanışları reddetmek daha kolaydı. Ussal eleştirinin çağlar öncesine dayanan mitlere, destanlara ve söylencelere aman verecek vakti yoktu. Kralların ve tebaalarının kökenleri konusundaki efsaneler, özellikle de ilk Romalılar sayılan Remus ve Romulus ile onların soyu hakkında anlatılanlar sorgulandı. Voltaire Jeanne d'Arc'ı batıl inançları olan bir köylü kızı olarak betimleyip onunla alay etti. İsviçre'den çok uzak ülkelerde bile tanınan Wilhelm Tell'in aslında bir Danimarka masalı olduğu ortaya çıkarıldı, zira çok daha eskiye dayanan söylencelerde elmaya ok atan Toko adında birine rastlanmıştı. Bu heyecan uyandıran buluşun duyurulduğu broşür Bernli yurttaşlarca yazılıp orada yayınlandı, ama Uri kantonu hükümetinin broşürleri toplayıp yakınayı başarmasıyla Konfederasyon'un kökeni hakkındaki efsane kurtulmuş oldu – en azından bir süre için.

Avukatların parolası *quod non est in actis, non est in mundo* (kayıtlarda olmayan şey dünyada da yok demektir) tarihçilerin de yol gösterici ilkesi haline geldi. Yalnızca yazılı kayıtlara başvurularak kanıtlanabilen şeyler tarihsel gerçek olarak görülebilirdi. Bütün bunlara karşın, mitlere son verme çabası ancak tarihçilerin ilgilerini politika ve hukuk konularına yönelttikleri 19. yüzyılda doruğuna ulaştı. Ussal düşünce gerçekten de her alan-

da büyük ilerlemeler göstermişti. İnsanlar artık Ortaçağ'da yaşamadıklarını anlamışlar ve "aydınlanmış" olmayan her şeye küçümsemeyle bakmaya başlamışlardı. Aydınlanmış Protestanlar "geri" Katoliklere artık daha da fazla tepeden bakıyordu. Fransa ve İtalya'da ise aydınlanmış Katolikler kendi mezheplerinin "geri"lerini alaya almaktaydılar. Aydınlanmış Avrupa'nın bütünü, bir zamanlar ulusların en mağruru olan İspanya'nın artık zamana uymadığı konusunda az çok hemfikirdi.

Avusturya'da yazılmış bir raporda şunlar okunur:

> Bu bölgelerde sanat pek az ilerlemiş, bilimlerin durumu da ondan pek farklı değil. Gerçekten seçkin birkaç yazarın yanı sıra, okunmaya değmez, yazar geçinen sayısız kişi var. İspanya'nın ünlü okullarının gençlere verilmesi gereken temel öğelerden yoksun olduğu söylenebilir. Ama gene de, yargı gücü ve beğeniden başka her şeye sahip insanları aydınlatmaya yarayabilecek eleştirel yapıtlar veren yazarlara seyrek de olsa rastlanabiliyor. Benim bildiğim kadarıyla, yeni buluşlardan hiç söz edilmiyor.[3]

O zamanlar bütün doğu Avrupa için de buna benzer değerlendirmeler yapıldığı kuşkusuzdur...

2. Buyrukla Aydınlanma

İnandırıcı akıl yürütmelerle iş görmek Aydınlanma'nın doğasında vardı. İnsanları yönlendirenin eninde sonunda kendi akılları olduğuna inanılırdı. İnsanlığın anlayış gücünü yükselterek ortodoksluk engelinden kurtulup Aydınlanma'nın taze havasını solumaya başlayacağı umudu yaygındı. Bu, Jansenciliğin ve Kalvenciliğin mirasının hâlâ etkili olduğu Fransa'da ve Protestan ülkelerde daha kolay ve zora başvurmadan gerçekleştirilebilirdi. Bağnaz din adamlarıyla cahil yöneticilerin insanları esaret altında tuttuğu ülkelerde (hatta kimi Protestan ülkelerde) bu amaca nasıl ulaşılabilirdi? Çoğu durumda bu sorunun akla gelebilecek tek bir yanıtı vardı: Geri nüfusun yarar göreceği Aydınlanma'yı yukarıdan aşağıya empoze etmek. Böyle koşullarda yeni kralın tahta çıkıp gerici bir bakanı görevinden almasının sorunu kökünden çözebileceği düşünülürdü.

Prusya tahtına çıkar çıkmaz babasının tutucu ve patriarkal politikalarını tersine çevirmeye girişen II. Friedrich bunun ilk örneklerinden biriydi. II. Friedrich modern fikirlere kapıyı sonuna kadar açınakla birlikte devletin yapısında ve kurumlarında pek fazla değişiklik yapmadı, çünkü memurlarının bağlılığına ve subaylarının ahlakına güveniyordu. Ama tebaasından uzakta, Sanssouci'de akşam yemeğini yerken, bir Fransız özgür düşünürü gibi davranabiliyordu. Böyle zamanlarda kararnamelere eklediği nükteli kenar notlarında, ülkesindeki herkesin inanç özgürlüğüne sahip olduğunu ya da gazetelerin ilginç oldukları sürece sansür edilmemesi gerektiğini belirtirdi. Protestan bir devlet olan Prusya'nın Aydınlanma için bazı bakımlardan zaten hazır olduğu söylenebilir. Katolik ve Latin devletlerde ise durum bundan çok farklıydı. Örneğin Sardinya-Piemont Krallığında soyluların Fransız aristokrasisinden daha dindar ve daha cahil olduğu söylenmekteydi. Ama İtalyan devletlerinin çoğunda özgür düşünce

öğesi eksik değildi ve Rönesans'ın liberal gelenekleri bütünüyle unutulmamıştı. İspanya ve Portekiz'de ise Karşı Reform disiplininin silinmez damgası hissediliyordu.

1750'de I. José'nin tahta çıkıp başbakanı Pombal Markizi José de Carvalho e Mello'ya tam yetki verdiği Portekiz, bunlar arasında eski düzeni değiştiren ilk ülke oldu.

> Pombal ülkesini radikal reformlarla çağdaşlaştırma görevini üstlendi. Maliyeyi ve donanmayı yeniden düzenledi. İmalat, dış ticaret, kâğıt üretimi, tarım ve balıkçılığı teşvik etti. 1755 depreminin harap ettiği Lizbon'u yeniden inşa etmeye girişti. Yaptığı reformları destekleyecek, Arcádia adında bir edebiyat derneği kurdu. Sarayın aşırılıklarını frenledi, örneğin saray aşçılarının sayısını 80'den 20'ye indirdi. 1773'te Portekiz sınırları içinde kölelik yasaklandı.
>
> Ne var ki reform çabaları onun karakterinin yalnızca bir yönünü temsil etmekteydi. Pombal başka bakımlardan acımasız bir tirandı. Junqueira hapishanesinin surları arasında binlerce politik mahkûm bulunuyordu. Pombal'a karşı çıkan Cizvitler on dokuz yılı aşkın bir süre hapiste tutuldu ve Aveiro dükünün krala suikast girişimine (bu iddia hiçbir zaman kanıtlanmamıştır) yardımcı oldukları gerekçesiyle 1759'da tarikatları yasaklandı. 20 Eylül 1761'de yaşlı Cizvit Malagrida vidalı demir halka ile boğulup yakıldı. Portekiz'de yaşanan son kazıkta yakma olayının, kendini Aydınlanma'nın baş mimarlarından biri sayan Pombal'in adıyla birlikte anılması paradoksal bir durum ortaya çıkarmaktadır.
>
> I. José'nin ardından tahta çıkan kardeşi III. Pedro 1778'de Pombal'i görevinden uzaklaştırdı.[4]

Pombal, yukarıdan dayatılan Aydınlanma'nın iki yüzü olduğunu bütün dünyaya gösterdi: Bir yandan ilerleme, yeniden yapılanma ve modernleşme, diğer yandan vahşi ve acımasız bir zorbalık.

İspanya'da Kral III. Carlos döneminin bakanları da peş peşe reformlar önerdiler, ama bunlar Pombal'in vahşi yöntemlerini içermiyordu. Bu girişimlerden biri, İspanya'da Esquilache adıyla tanınan İtalyan kökenli Kont Squilace'nin, örgütlü haydut çeteleriyle uğraşırken, altında silah saklanabilecek uzunlukta paltoları

ve giyenin yüzünü gizleyen geniş kenarlı şapkaları yasaklamasıydı. Görevlilere uzun giysileri kesme yetkisi verildi. Bunların yerine daha güvenli Fransız giysileri giyilmeliydi! Halkın bu uygulamadan ve yaşamın hızla pahalılaşmasından kaynaklanan tepkisi 23 Mart 1766'da Esquilache İsyanı adı verilen ayaklanmaya yol açtı. Bunun üzerine III. Carlos giysiyle ilgili düzenlemeyi iptal etti ve Esquilache'nin görevine son verdi. O zamandan sonra, pelerin ve geniş kenarlı şapka, halkın değer verdiği geleneklere devlet müdahalesine karşı direnişin simgeleri haline geldi – polisiye düzenlemelere karşın (bu düzenlemeler kamunun yararına bile olsa) herkes istediğini giyebilmeliydi. Esquilache'nin uygulamaya koyduğu önlemler, Madrid kentini modernleştirme programının bir parçasıydı. Bourbon merkeziyetçiliğini güçlendirmeyi amaçlayan bu programın başka iki maddesi de sokakların ışıklandırılması ve çöplerin toplanmasıydı.

Merkeziyetçilik kendi içinde Aydınlanma'nın yararlı bir özelliğiydi. Modern yöntem ve hizmetlere önderlik etmek, katı bir ulusal yönetim için kuşkusuz iyi bir şeydi. Seçkinler tabakasının yönettiği bir toplumda halkın bu önderliği izlemeye hazır olup olmadığının pek önemi yoktu.

İspanya ve Portekiz'de olanlar Avrupa'nın başka yerlerinde fazla ilgi çekmedi. Ama Maria Theresia'nın politikasına gereksiz denebilecek bir acelecilikle hız veren İmparator II. Joseph'in reformları bütün kıtada önemli karışıklıklara yol açtı. Aydınlanma'ya ayak uydurmak isteyen bütün devletlerde olduğu gibi burada da birçok reform önerisi ortaya atıldı: Serfliğin kaldırılması, imalat sanayiinin teşvik edilmesi, gümrük tarifelerinin indirilmesi, yol yapımı, yönetim yapısının iyileştirilmesi vb. Joseph'in kiliseye karşı izlediği radikal politika her şeyden daha fazla şaşkınlığa yol açtı. Bu politika Protestanlara ve Yahudilere daha çok hoşgörü göstermekle kalmıyor, Avusturya topraklarında yaygın yakınmalara yol açan Roma Katolik Kilisesi'nin örgütlenmesine kapsamlı müdahalelerci de içeriyordu. Cizvit tarikatı zaten yasaklanmış, sıra çok sayıdaki manastırla mücadeleye gelmişti. Yalnızca okullar ve tarım işletmeleri gibi devletin hizme-

tindeki kurumlar ayakta kalacak, "yararsız" kurumlar ortadan kaldırılacaktı. Aydınlanma'nın dua pratiğini ve sofuca ibadeti anlamadığının en açık göstergelerinden biri buydu. Ona göre yalnızca çalışma geçerliydi. Manastırlara reform uygulanması, Avusturya Aydınlanması'nın programındaki maddelerden yalnızca bir tanesiydi. Sıradan Katoliklerin özgürleşmesi ve kilisenin yapısında radikal reformlar gerçekleştirilmesi de bununla aynı ölçüde ilgi konusuydu. Viyana'ya özel bir ziyarette bulunan Papa bile Joseph ve danışmanlarını dizginlemeyi başaramadı. Belçikalılar ve Macarlar ancak birkaç yıl sonra başkaldırarak hükümetin önlemlerine karşı muhalefetlerini ortaya koydular.

İsviçre'nin Freiburg kantonundaki Valsainte Chartreuse manastırının kapatılmasını örnek alabiliriz. İsviçre Katoliklerinin kalesi olarak görülen Freiburg'daki bu manastırın neredeyse beş yüz yıllık bir geçmişi vardı. Ama kantonu yöneten soylular tıpkı Milano, Paris ve Viyana'dakiler gibi aydın kişilerdi. Chartreuse manastırları "yararsız" kurumlar arasında sayılıyor, konuşmayı sevmeyen papazlarsa bu geveze yüzyılda doğa dışı bir anormallik gibi görülüyordu. 1778'de Valsainte manastırı kapatılarak malvarlığı daha yararcı kilise kurumlarına devredildi. Bunun ardından, başka şeylerin yanında, kenti yöneten soyluların "aydınlanmış" politikalarını da hedef alan bir halk ayaklanması başladı. Bütün kantona yayılan isyan, başkentin kuşatılmasıyla doruğuna ulaştı. Bu kuşatma ancak Protestan Bern kantonundan gelen askerî yardımla kırılabildi. Valsainte manastırı 1886'ya kadar kapalı kaldı, ama bu tarihte kantondaki genel Katolik canlanışa bağlı olarak yeniden açıldı. Hükümetlerin radikalizmi dinsel inançları etkilemekle kalmadı: Ülkelerin dili de etkilenmeye açıktı. Merkezî hükümetin dilinin ülkenin her yerinde geçerli olması gerektiğine inanan Aydınlanma bilginleri Avrupa'nın her yerinde lehçelere ve azınlık dillerine karşı mücadeleye girdiler. Bu noktada, ulusal birlik düşüncesi, barbarlığın bir kalıntısı olarak görülen halk ağzına karşı bir küçümsemeyle ittifak kurmuştu. Almancayı bütün topraklarında resmî dil olarak kabul ettirmeyi başaran II. Joseph bu konuda da örnek oluşturuyordu. Ma-

car ve Çek kültürleri gibi diğer özerk kültürlerin dilleri ikinci plana düştü. Halkın önemli bir kısmı imparatorluk merkezinin buyruklarını artık yabancı bir dilden alacaktı. Rhaeto-Roman halkın çok eski zamanlardan beri Latincenin bir lehçesi olan "Ladince" konuştuğu Yukarı Inn Vadisinde görüldüğü gibi, küçük azınlıkların dilleri yok olma tehdidi altındaydı. Avusturyalı yetkililerin okullarda Almanca ders yapılması konusundaki ısrarlı çabaları sonucunda Yukarı Inn Vadisi birkaç on yıl içinde bütünüyle Almanlaştı. Ama Ladince, vadinin İsviçre sınırları içindeki kesimi olan Engadin'de varlığını sürdürdü, çünkü burada hangi dilin kullanılacağını dikte eden merkezî bir otorite yoktu: İsviçre'de dil konusundaki kararlar her idari bölgenin kendisine bırakıldığından, Rhaeto-Romanlar Grisons kantonunda politik, edebi ve dinsel kültürlerini koruyabildiler.

Mutlakıyetçi hükümetlerin uzun süre iş başında kaldığı ülkelerde ise radikal Aydınlanma demirden bir süpürge gibiydi. Akılcılık, hayırseverlik, açıklık ve çalışma disiplini yüceltiliyor, barbarlığın en koyusu olarak görülen eski âdet ve gelenekler ise – bütün hayırseverlik iddialarına karşın – göz önüne bile alınmıyordu.

Aydınlanma'nın Isaak Iselin gibi gerçek destekçileri, "batıl inançlara karşı hoşgörü" talep etme gereğini duydular. Örneğin Condorcet şöyle diyordu: "Yanlışın da doğru kadar özgürlük hakkı vardır."[5]

3. Erken Romantizm: Aydınlanma'ya Tepki

Radikal Aydınlanma, aydınlanmamış dünyada yanlıştan, batıl inançtan, karanlıktan ve barbarlıktan başka bir şey görmüyordu. Birçok kişi için, Aydınlanma'da güneşin yaşam veren sıcaklığını hissetmek giderek güçleşti. Alman şair Novalis, "mucizevi ve gizemli şeyleri ortadan kaldırmak için her şeyin matematiğe uydurulma"sını isteyen "Aydınlanma'nın sert, soğuk ışığı"ndan söz ediyordu.[6] Kasvetli bir ussallık her yerde egemen olmaya başladı. Dünya büyüsünden sıyrılmış, genç kuşaklar için giderek daha sıkıcı bir yer haline gelmişti. Radikal Aydınlanma üstünkörü bir şeydi: Derinlikten yoksundu, ruhun uyuyan güçlerini harekete geçirmeye yetmeyen kısır eleştirilerle ve sığ ahlak öğütleriyle yetiniyordu. Akıl çağının felsefi yıkım ve temizliklerinden sonra, 1770-80'lerde okültizm, simya ve büyüye ilginin yeniden canlanmasıyla kendini gösteren ön-romantik bir hareketlenme yaşandı. *Chassez le naturel, il revient au galop* deyişi bu duruma şöyle uyarlanabilirdi: "Büyüyü kovarsanız dörtnala geri gelir."

Akılcılık cephesindeki ilk gedik, erken bir aşamada, aydınlanmış, dengeli, ahlak düşkünü İngiltere'de açıldı. Daha 1708'de, Locke'un takipçisi olan ve İngiliz Yeni Platoncularından kuvvetle etkilenen Shaftesbury, *Letter Concerning Enthusiasm*'ında (Sarhoşluk Üzerine Mektup) tanrısal bir uyum içindeki doğa karşısında duyulan yeni bir tür çoşkulu heyecan söz ediyordu. Bir kuşak sonra, 1740'larda, Anglikan bir din adamı olan Edward Young, derin düşünceler içinde geçirdiği dokuz geceyi anlattı – bir kilise bahçesinde yaşadığı, gündüzleri koşuşturmayla geçmeyen, doğanın gizlerinin, tanrısallığın, sevginin, ölümün ve ölümsüzlüğün kutsanmasıyla dolu, peş peşe dokuz gece. Bunlar Aydınlanma'nın muzaffer şampiyonlarının değil, acı çeken bir kuşağın sözleriydi. Young'ı *Night Thoughts*'u (Gece Düşünceleri) en büyük etkisini Almanya'da gösterdi. Bu etki başlangıçta,

yazdığı *Messias* ile bütün bir kuşağı göz yaşlarına boğan Klopstock aracılığıyla gerçekleşti. Klopstock'un duygusallığına Rousseau da kendi kötümser kültür anlayışını ekledi:[7] "Yaratıcının elinden çıkan her şey iyidir ama insanın elinde yozlaşır." Rousseau şunu da ekliyordu: "Bütün geçmiş yüzyıllar içinde, insanların bu kadar çok okuduğu ve bu kadar kültürsüz olduğu, bizim çağımız gibi başka bir çağ daha yoktur." Lichtenberg bu çağ hakkındaki görüşlerini daha da sert sözcüklerle ifade etmekteydi: "Fazla okumak içimizde bir tür öğrenilmiş barbarlık doğurdu."[8] İnsanlar çökmekte olan bir çağda yaşadıklarını hissetmeye başlamışlardı.

1770'lerde Alman gençliği isyanını *Sturm und Drang* (Çoşkunluk) hareketiyle gösterdi. Bu harekette her şey çılgın, kontrolsüz, egzantrik ve parlaktı – Aydınlanma'nın daha önceki temsilcilerinin yaptığı gibi sıkıcı, ortalama, dengeli ve saygıdeğer değildi. Gençler hem sözcük anlamıyla hem de mecazi olarak sarhoşluk içindeydi. Geceler boyunca eğleniyor, eski halk türkülerinde sözü edilen bozulmamış köylü kızlarının çekiciliğine övgüler düzüyordu. Tiyatro sahnelerinde, Aydınlanma'nın ilk zamanlarının duygusal ahlak öğütlerinin yerini Ortaçağ şövalye ve haydutları aldı. Uluslar, Ortaçağ'ı yeniden keşfettiler. Almanya'nın abartılmış akılcılığa gösterdiği bu tepki daha sonra bütün Avrupa'ya yayılacaktı. 1810'da Almanya üstüne yayınlanan kitabında Madame de Sta l şaşkınlık içinde şöyle yazıyordu:

> Şövalyelik ruhu Almanlarda hâlâ yaşıyor... İkiyüzlülük nedir bilmiyorlar, bütün ilişkilerinde sadakat parıldıyor... Fransızları taklit etmekte kararlı birkaç saray dışarıda bırakılacak olursa, Rejans döneminden beri Fransa'nın yüzünü değiştiren kibir, ahlaksızlık ve inançsızlık Almanya'yı eline geçirememiş.[9]

Bu övgüler kulağa ne kadar abartılı gelirse gelsin, Fransa'nın kendisini bütünüyle akla teslim etmesi karşısında duyulan tepkiyi açıkça ifade ediyordu. Krala ve manastıra dönüş, romantik gözlerle görülen Ortaçağ'ın nostaljik bir yüceltilişi böyle başladı.

Ön-romantizme ve romantizme bağlı bu tutum ve beğeni değişikliğinin mutlaka gerici ve reforma karşı olmadığım söylemek gerekir. Bunun tek istisnası Napolyon çağım izleyen politik restorasyon dönemiydi – o da yalnızca bazı bakımlardan. On sekizinci yüzyılın sonlarında, hem Voltaire'in keskin yergilerini hem de Young'ın *Night Thoughts*'unu (birincisini açık bir zihinle, ikincisini ise duygusal bir rehavetle) okuyan birçok erkek ve kadın vardı. Radikal Aydınlanma'yı ve gerici romantizmi reddederken, hem Aydınlanmaya hem de romantik duygusallığa yakınlık duymak elbette olanaklıydı. Aslında 18. yüzyılın bütün fikirleri (nereden gelirse gelsin) özümseyebilecek kadar liberalleşmesi, Aydınlanma sayesinde gerçekleşmişti.

4. Gelenekçiliğin ve Hükümetlerin Tepkisi

Aydınlanma kiliselerin, toplumsal hiyerarşinin ve kralların durağan dünyasına bir rahatsızlık duygusu soktu. Bütün hareketlerin olduğu gibi onun da yeminli düşmanları vardı. Ama politik ya da entelektüel bir hareket değil de bir moda gibi görüldüğü ilk aşamalarında ve doruğa ulaştığı sıralarda, yeni bir hareket olarak hiç de hoşnutsuzlukla karşılanmadı. Kendini daha çok teorik ve felsefi ifadelerle dile getiren Aydınlanma, yerleşik toplumsal ve politik düzenin temellerini sarsacak gibi gözükmüyordu. Ama gene de bazı çevrelerde belirgin bir rahatsızlık duygusu vardı. *Hamburger Patrioten* dergisi etrafında toplanan reformcular bile tutucu hemşehrilerinin gözünde şüpheli insanlardı. Onlardan "Thomasius'un kuşkuculuğunu almış ve özgür düşünce vebasına yakalanmış," senatörleri ve memurlarıyla "şu rezil Yurtsever çetesi" diye söz ediliyordu.[10] Özgür düşünceden hoşlanmayan tek kişi Hamburg'un bölge papazı değildi – özellikle de dinsel konularda.

Aydınlanma'nın ünlü filozofu Christian Wolff'un başına gelenler başkalarının da başına gelebilirdi. Leibniz'in tavsiyesiyle 1707'de Halle Üniversitesi'ne felsefe profesörü olarak atanan Wolff kısa süre sonra din adamları tarafından determinist ve din düşmanı diye suçlandı. 1723'te Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm onu bütün görevlerinden azledip sürgüne gönderdi. Ama Hesse'deki Kalvenci Marburg Üniversitesi ona kucak açtı, böylece Wolff 1740'a kadar aydın bir çevrede ders vermeyi sürdürebildi. Bu tarihte II. Friedrich, tahta çıktıktan sonra yaptığı ilk işlerden biri olarak, onu Halle'ye geri çağırdı.

Güvenli bir sığınak bulma konusunda herkes Wolff kadar şanslı değildi. Kırk yıl sonra Jean-Jacques Rousseau *Toplumsal Sözleşme*'yi yayınlamasının ardından Fransa'yı terk etmek zorunda kaldı. Doğduğu kent Cenevre'ye giden Rousseau burada barı-

namadı. Neuchâtel ve Bern'den de kovulduktan sonra nihayet Londra'ya yerleşebildi.

Rousseau'nun dramatik kaçışından on yıl sonra, aydınlanmış dünya Pablo de Olavide davasıyla çalkalandı. Sevilla valisi olan Olavide, 1778'de dinden sapma suçlamasıyla mahkeme önüne çıkarıldığında, yeni ve büyük bir yerleşim yerini planlamaya henüz başlamıştı. Mahkeme sonunda bütün mallarına el kondu ve sekiz yılını bir manastırda geçirmeye mahkûm edildi. Olavide'ye yöneltilen suçlamalar, müstehcen resimlere (Boucher'nin birkaç tablosu) sahip olmak, kitaplığında Jansenci kitaplar bulundurmak, Rousseau ve Voltaire'in izleyicisi olmak ve Kopernik'in evren kuramının propagandasını yapmaktı. Fransa'ya kaçmayı başaran Olavide, İspanya'ya 1798'de dönebildi.

Wolff, Rousseau ve Olavide yalnızca üç örnekti. Kişinin hangi ülkede düşünüp yazdığı çok şeyi değiştiriyordu. Elbette Masonlar gibi dernek ve topluluklar üzerinde de yasaklamalar vardı. Masonlar Büyük Britanya'da istediklerini yapmakta özgür olmakla birlikte, Katolik ülkelerde gizlenmek zorundaydılar. Aslında Masonlukla ilgili yasağı papa koyduğundan, yerel hükümetlerin tutumuna bağlı olarak, Katolik ülkelerde bile etkinliklerini sürdürebiliyorlardı. Ne var ki yüzyıl, gerici çevrelerin 1784-85'te Bavyera hükümetini ikna ederek Aydınlar topluluğunun etkinliklerini önlemeyi başarmasıyla sona erdi. Topluluğun bilinen üyeleri devlet görevlerinden uzaklaştırıldı ve ağır cezalara çarptırıldı. Konuyla ilgili kararnamede şunlar okunmaktaydı:

> Aldığımız kesin bilgilere ve iddiayı doğrulayan reddedilmez kanıtlara göre, bu kişiler toplantılarında dine, devlete ve hükümete karşı en korkunç entrikaları planlamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Konuşmaları ve gizlice basıp dağıttıkları onur kırıcı yazılarıyla, iğrenç sistemlerini yaymak için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bu kişiler kutsal dinimize, kilisemizin ayinlerine ve bunlarla ilgili her şeye kara çalmakta, dinimizi bütünüyle ortadan kaldırmak istemekte, kabul ettikleri ilkelere bağlı kalarak bu ve benzeri kötü amaçlarına ulaşmak için her türlü aracı kullanmaktadırlar.

Kararname Bavyera'daki bütün okuma topluluklarını kapsayacak kadar geniş tutulmuştu. II. Joseph bile bu koşullarda Masonları gözetim altında tutma zorunluluğunu duydu. Mason derneklerini yalnızca "düzenbaz ve sahtekâr" olarak niteleyen 11 Aralık 1785 tarihli kararnamede şöyle deniyordu:

> Bunlar dine, düzene ve ahlaka zarar verecek aşırılıklara kapılmamaları için kontrol altında tutulmalıdır. Bu derneklerden etkilenen üst düzeydeki devlet görevlileri, kendi toplumsal ilişkileri içinde yer almayan astlarına karşı uygunsuz davranışlarda bulunabilirler, bu da en azından mali yolsuzluklara neden olabilir.[11]

Mainz ve Köln'ün liberal fikirli prens-piskoposları bile Aydınlar'ın görüşlerinden etkilendiğinden kuşkulanılan topluluklara karşı önlemler almak zorunda kaldılar. Böyle kampanyalar, bu yıllarda hüküm süren ve daha sonra da Fransız Devrimi'ne karşı direniş biçiminde devam eden genel gericilik iklimi içinde olağan olaylardı. Trier (1783), Düsseldorf (1794), Zürich Gölü üzerindeki Stèfa (1795), Siebenbürgen (1798) ve başka kentlerdeki okuma toplulukları da yasaklamalardan paylarını aldılar. Köln ve Erfurt'taki gruplar sırasıyla 1792 ve 1795'te gözetim altına alındı.

Gördüğümüz gibi, örgütlenme ve devletin kontrolünden bağımsız dernek kurup etkinlik gösterme hakkı mücadelesiz elde edilmedi. Bu, basın özgürlüğü için daha da fazla geçerliydi. Sansür görevlileri hâlâ her yerde politik ve dinsel kurumların vazgeçilmez elemanlarıydılar – uzun süredir özgür devletler olan İngiltere ve Flemenk bu konuda da istisna oluşturuyordu. Birçok yerde sansür işini aydın devlet görevlileri yapmaktaydı. Bir tarihçinin 1786'da Bern'de yazdığı şu satırlar başka birçok yer için de aynı ölçüde geçerliydi:

> İstediğini yazma özgürlüğüne eskisinden daha fazla sahip olduğumuz kesin. Aydınlanma'yı kovuşturmayı alışkanlık haline getirmiş baş cahillerden birkaçı bu arada öldü. Şimdi etkili ve yaşamını yaz-

> dıklarıyla kazanmak zorunda olmayan yazarlar var... En iyi günlerinde o kadar da şiddetli olmayan sansürümüz artık yavaş yavaş uykuya geçiyor, *requiescat in pace*.[12]

Bu anlatıda, etki sahibi olmayan ve yaşamını yazdıklarıyla kazanmak zorunda olan yazarların sansür ve müdahalelerle karşılaştıklarının ima edildiği gözden kaçmamalıdır.

Basın özgürlüğü Protestan ya da "aydınlanmış" sayılan ("Aydınlanma'nın iflah olmaz cahil kovuşturucularının bu dünyadan göçtükleri") ülkelerde bile mücadelesiz elde edilmediyse, İspanya gibi belli Katolik ülkelerde durum daha da vahimdi.

Durumun ne ölçüde vahim olduğunu gösteren bir örnek, Beccaria'nın ceza hukuku üstüne ünlü yapıtının İspanyolcaya çevrilmesinin yasaklanmasır. Viyana'ya gönderilen diplomatik bir yazıda şunlar okunur:

> Engizisyon izlediği politikadan vazgeçmemeye kararlı. Kastilya Konsili'nin karşı çıkmasına ve kendi onayladığı bazı kitapları savunmasına rağmen Markiz Beccaria'nın *Suçlar ve Cezaları* kitabı başkalarıyla birlikte yasaklandı ve yayınlayacak olana en şiddetli cezaların verileceği duyuruldu. Kitabı İspanyolcaya çeviren ve mahkemede uzun süre savunan Peder D. Alvarez de Caballeria... patlamak üzere olan fırtınayı sezerek Roma'ya çekildi.[13]

Engizisyon'dan kaçan birinin Roma'ya sığınması, Katolik dünyasının değişik yerlerinde koşulların birbirinden ne kadar farklı olduğunu ve İspanya'yı ne büyük karışıklıkların beklediğini gösterir.

Bu konuda İspanya yalnız değildi. İnsanlar elbette aydınlanmış bir Avrupa'da yaşadıklarını düşünmeye başlamışlardı, ama gerici yetkililerin yaptıkları onları zaman zaman bu rüyadan uyandırıyordu. Dinden sapma suçlamasıyla açılan davaların geçmişte kalmış şeyler olmadığını açıkça gösteren bir örnek, Kalvenci Jean Calas'mn 1762'de Toulouise *parlament*'ının, yani Yüksek mahkemesinin kararıyla idam edilmesidir. Calas, Kato-

lik inancına dönmesini engellemek için kendi oğlunu öldürmekten suçlu bulundu. Oysa oğlu intihar etmişti. Oysa Fransa'da heretiklik mahkemeleri çağının kapandığı düşünülüyordu. Voltaire'in şiddetli protestoları sonucunda dava Paris'teki Yüksek Mahkeme tarafından yeniden incelendi ve Calas ölümünden sonra 1765'te aklandı.

1782 gibi geç bir tarihte İsviçre'nin Glarus kantonunda bir hizmetçi kız büyücülük suçlamasıyla idam edildi; onu efendisinin çocuğuna büyü yaparken görenler vardı.

Bundan iki yıl önce Zürich'te (gene bir Protestan bölgesi), kiliseye rahat vermeyen aydın bir din adamı olan Heinrich Waser, Zürich'e zararı dokunabilecek bazı şeyleri yurtdışında yayınladığı ve devlet arşivinden aldığı gizli dosyaları iade etmeyi savsakladığı için vatana ihanet suçuyla idam edilmişti. Waser davası popülist politik yargının uç bir örneğiydi.

Bundan on yıl önce de bütün Danimarka ülkenin ilk başbakanı Johann Friedrich Struensee'nin idamıyla doruğuna ulaşan korkunç bir olayla çalkalanmıştı. Kraliçe Caroline Mathilda'nın arkadaşı olan Struensee 1770'te başbakan olmuştu (kralın akılca sağlam olmadığı bilinir). Hemen bir dizi reformu uygulamaya koydu: İşkencenin yasaklanması, basın özgürlüğü, maliye reformu, gümrük tarifelerinin indirilmesi, ticari imtiyazların ve tekellerin kaldırılması, tarımın ve çiftçilerin desteklenmesi. Aydınlanma ruhuyla uygulamaya konan bu reformlar anti-merkantilist, fizyokrat bir yaklaşımın ürünüydü. Ama fazla acele edilmiş ve eski düzende güç sahibi olanların etki alanlarına açıktan açığa el uzatılmıştı. Saray, yani dul kraliçe ve soylular, Struensee'yi iş başına gelmesinden yalnızca 18 ay sonra iktidardan uzaklaştırdılar. İntikamlarını (zira olayda kişisel motiflerin de kuşkusuz rolü vardı) fazla güçlenen bu başbakanı idam ederek aldılar.

Geleneksel pratiklere fazla sert müdahalelerde bulunan bakanların alelacele görevden uzaklaştırılması alışılmış bir durumdu. Gene de XVI. Louis'nin maliye bakanı Turgot'nun 1776'da görevden uzaklaştırılması heyecana yol açtı. Turgot ticaretin ve zanaatların serbestçe yapılabilmesi için ticaret özgürlüğünü ve

lonca imtiyazlarının kaldırıldığını büyük bir cesaretle ilan etmişti. Görevde yalnızca iki yıl kaldıktan sonra, bütün sınıfların en imtiyazlısının birleşik saldırısı karşısında pes etti: Eski rejim Aydınlanmaya ve temsil ettiği şeylere karşın ayakta olduğunu ve her türlü ciddi reform girişimini boşa çıkarmaya kararlı olduğunu göstermişti.

Reformlar başarılı olsaydı, eğer bir ülke içinde gerçekleşen değişimler sonucunda modern bir hükümet iktidara gelseydi, hâlâ egemen olan eski düzen askerî müdahaleye başvurmakta tereddüt etmezdi. Yüzyılın ikinci yarısında bu duruma en az üç kez tanık olundu.

Britanya Krallığı'nın Amerikan bağımsızlık hareketini bastırmaya çalışması, tutucu bir iktidarın askerî müdahalesi olarak görülebilir. Britanya hükümeti, paralı askerlerden (daha çok Almanlardan) oluşan bir askerî gücün yardımıyla, liberal anayasalar kabul eden kolonilerin aklını başına getirmek istiyordu. Bu çabaları Amerika'daki Aydınlanma güçlerinin kararlı direnişi karşısında başarısızlığa uğradı. İngiltere'ye bağlı kalan kolonicilerden birçoğunun Amerika'yı terk edip Avrupa'da tutucuları destekleyen göçmen grupları oluşturduğunu da unutmamak gerekir.

Cenevre Cumhuriyeti'nde tutucularla ilericiler arasında onlarca yıl süren mücadeleler yaşandı. Sonunda 1782'de liberal güçler üstünlük sağlayıp reformlara girişince Cenevre oligarşisi dış güçlerden yardım istedi. Bu isteği memnuniyetle karşılayan Fransa, Sardinya-Piemonte ve Bern, soyluların eski haklarını onlara güç yoluyla yeniden kazandırmak için Cenevre'ye askeri kuvvet gönderdi. Düşkırıklığına uğrayan liberaller ülkeyi terk etti ve bazıları daha sonra Fransız Devrimi'nde hiç de önemsiz olmayan roller oynadı.

Beş yıl kadar sonra, buna benzer şekilde, Flemenk'in gerici güçleri yıllardır iktidarda olan Yurtsever partiyi devirmek için Büyük Britanya ve Prusya hükümetlerinden yardım istedi. Prusya birliklerinin müdahalesi ve Britanya'nın diplomatik desteği sayesinde tutucu parti iktidarı ele geçirip cumhuriyete karşı eski

Oranje hanedanı rejimini canlandırdı. Prusya'da II. Friedrich'in ölümünden sonra kendisini göstermeye başlayan kilise gericiliği, başka ülkelerdeki bu gerici zaferlere uygun bir sonuç gibi gözüküyordu.

Büyük Friedrich'in ardılı II. Friedricp Wilhem, büyük kralın aydınlanma politikasını bozmak amacıyla Johann Christoph Wöllner'i diyanet işleri bakanı olarak atadı. Wöllner 1788'de *Din Konusunda Tebliğ*'ini yayınladı. Buna göre, üç büyük mezhep (Lutherciler, Kalvenciler ve Katolikler) Aydınlanma'nın "dizginsiz aşırılıkları"na karşı polisiye tedbirlerle korunacaktı. Ne var ki Aydınlanma'nın Prusya'da bile sağlam biçimde kök salmış olduğu ortaya çıktı: Wöllner'in önlemlerine karşı direniş o kadar şiddetliydi ki, kral dokuz yıl sonra, 1797'de, tebliği iptal edip Wöllner'in görevine son vermek zorunda kaldı. Ama Wöllner'in tebliği gerici güçlerin her yerde etkin olduğunu gösteriyordu. Hem kral hem de bakanı, otoriter bir zihniyetin egemen olup otoriter bir hükümetin kurulması için Aydınlanma'nın arka planında etkinlik gösteren Rosicrucian Mezhebi'nin üyesiydi.

Yüzyılın ikinci yarısı boyunca bütün Avrupa'da uygulamaya konan başka otoriter ve baskıcı önlemler, kıtanın çeşitli yerlerindeki hükümetlerin Aydınlanma ruhuna karşı düşmanca politikalar izlediğini düşündürmektedir. Hükümet, kilise ve ekonomide yapılması önerilen birçok reform, hiç de radikal ve kendi içinde tartışma konusu olmadığı halde, züppe aristokratların, tutucu devlet memurlarının, din adamlarının, dar görüşlü profesörlerin, eski usul zanaatçıların ve cahil köylülerin önyargılarına kurban edilmiştir.

IX

19. Yüzyıla Doğru

Milliyetçilik Kozmopolitizme Karşı

Milliyetçilik ancak Fransız Devrimi'nin ardından siyasal bir gerçekliğe dönüşmüş ve milli bütünlüğe sahip bir halk düşüncesi ancak Romantik dönemde elle tutulur hale gelmişse de, bu sorun üzerine tartışmalar 18. yüzyılda başlamıştır ve aslında bir yönüyle Aydınlanma düşüncesine tepki olarak bile değerlendirilebilir.

18. yüzyılın insanı ya köyünde yaşıyordu ya da malikanesinde, kentinde ya da sarayında. İkametgâhı belli bir devletin, belli bir ülkenin sınırlarıiçindeydi; insan, belli bir halkın parçasıydı. Yalnızca kralının tebaası değil, aynı zamanda belli bir halk topluluğunun -gerçek olmanın ötesinde hayali olduğunu kabul etmek gerekse bile- üyesiydi de. Her birey doğduğu andan itibaren daha büyükçe bir bütüne tabiydi ve bunu ancak devlet sınırları istediği gibi bozabilirdi. Söz konusu olan çeşitli halkların Avrupası'ydı, yalnızca çeşitli devletlerin Avrupası değil. Halk kavramı son derece muğlaktı ve siyasi gerçekten çok duygulara sesleniyordu. İnsan kendini son derece arkaik bir haleyle sarılıp kuşatılmış hissederdi.

18. yüzyılın ortalarından günümüze gelmiş, halkları gösterir bir albüm[1] "Avrupalı halklar" konusunda bizi epeyce aydınlatır. Bugünkü Avusturya'nın eyaletlerinden Steiermark'ta hazırlanan bu tablo, halktaki yaygın anlayışı mükemmelen gözler önüne serer. Buna göre İspanyollar kibirli, erkeksi, akıllı ve bilge, ayrıca cömerttir. Fransızlar hafif meşrep, konuşkan, istikrarsız, ihtiyatlıdır. İtalyanlar sinsi ve kıskanç, ama çok da zekidir ve gevezelikle vakit öldürmeye bayılırlar. Almanlar açık yürekli, şakacı,

müsriftir, her şeyi taklit eder ve içerek gün doldururlar. İngilizler mezun yapılı, çekici, güngörmüş, huzursuzdur, bir efendiden diğerine koşar, günlerini çalışarak geçirirler... vs, vs. İsveçliler, Polonyalılar, Macarlar, Ruslar, Türkler ve Yunanlılar hep bir bir tanımlanırlar. Steiermark merceğinden yansıyan yalın görüş budur. Bu yörenin halkı için Avrupa, özellikleri yakından bilinen hepsi hepsi on halktan oluşmaktadır. Hemen fark edeceğimiz gibi bir klişe ve önyargı yumağı... Tabii bu önyargının yalnızca halkta var olduğunu iddia etmek güç. İngilizlerin gurur Fransızların ise kibir önyargısına sahip olduklarını ileri sürmek le Rousseau pek farklı bir tavır sergilemiyordu doğrusu.[2]

Almanlar, İtalyanlar ve diğer bazı halklar dışında Avrupa halkları genelde kendi devletleriyle çakışır. Halk kavramı devlet kavramının bir değişkeni olmanın çok ötesindedir. Akılları karıştıracak kadar çok anlamı vardır. Bu bağlamda elbette yalnızca alt tabakayı kastetmekten çok uzaktır; aksine her sınıftan insanı kapsar. Orada yaşayanların gözünde, özellikle komşularının gözünde her zaman bir bütünlük oluşturmuş, bir kralın, imparatorun hakimiyeti altında olan, din birliğine sahip bir ülke ya da bölge; işte halk öncelikle budur. İsveç halkı, örneğin, kralı ve Lutherciliğiyle tanımlanır, Portekiz halkı kralı ve Katolikliğiyle, Rusya halkı ise çarı ve Ortodoksluğuyla... Ortak dil özelliği talidir veya bazı yerde de doğal. Karşılıklı anlaşılması neredeyse imkansız bir lehçe karmaşasında ortak dil yok olup gitmiştir sanki. Kaldı ki saray ve yüksek tabaka kendi aralarında yüksek dil ya da Fransızca konuşmakta, akademisyenler ve hukukçular bu konuda daha da ileri giderek Latince deyimlere dalmaya özen göstermektedirler. Danimarka Krallığı'nda Danca, Aşağı Almanca, Norveççe ve İzlandaca konuşulmaktaydı, gene de 18. yüzyılın ortalarına kadar birlikte barış içinde yaşayıp gittiler. Ne de olsa Tanrı ve Kral için dilin önemi yoktur. Devletle bütünleşmek için ortak bir dile gerek yoktu. İsviçre için de bu geçerliydi, Doğu Avrupa'daki pek çok dil azınlıkları için de; Fransa'da yaşayan Bretonlar da hayatlarından memnundu, İspanya'da yaşayan Katalanlar da...

18. yüzyılda, yani doğabilimleri çağında halkı doğal çevresi, özellikle yaşadığı iklim kuşağı açısından bir bütün olarak ele alma eğiliminin yaygınlaşması pek şaşırtıcı sayılmaz. Dini bile belirleyen sanki iklimdi. Hernhuf yöresinden Kont Zinzendorf'un inancına göre Tanrı halkları yaratmıştı ki

> kavrama yeteneklerine, ülkelerinin iklim ve havasına göre insanlara gerçeği iletebilsin, Oğlu'na inancı aşılayabilsin. İngilizlerin dini kendi iklim koşullarına uygundur, Katolik dini İspanya ve Portekiz'in iklimine uygundur; aynı şey Fransa için pek söylenemez, bu yüzden burada *ecclesia gallicana*, bir Katolik ve Reformcu kiliseleri kargaşası hüküm sürer... Almanya için Protestanlık sanki biçilmiş kaftandır, hele Kuzey ülkeleri için daha da ötesi. Ülkelerde bu kadar din işte bundan vardır.[3]

Devlet tebaasının egemenliği altında topladıkça *sprit des Nations*, yani milli ruh kavramı, ülkeye özgü milli karakter özellikleri kavramı daha yakından tartışılır oldu – mesela merkezileşmeye doğru giden Fransa'da. *La nation*, tek bir devletin çatısı ve tek bir kral altında toplaşmış insanları bütünüyle kapsayan Fransız halkı anlamına gelmekteydi artık. Frank insanıyla ilgili Ortaçağ imajı 17. ve 18. yüzyıla taşınmıştı. Diğer ülkelerin toprak lursları, ayrıca genel olarak dış rekabetten krallık yönetimi ve kraliyet ordusu sayesinde korunan Fransızlar, bundan böyle bir vatanın evlatları gözüyle baktılar kendilerine. Adada yaşamaları nedeniyle bir ulusta bütünleşme sürecini daha önce tamamlamış olan İngilizler, Fransızlara bu konuda örnek teşkil ettiler.

Bundan böyle halklardan beklenen, kendilerini tek bir bütün olarak algılayıp düşünmeleriydi. Vatan sevgisi giderek önem kazanıyordu. Artık yalnızca krala sadakat yeterli değildi, ülkenin atalarıyla yekvücut olup onlarla aynı şeyleri hissetmek; işte gerekli olan buydu. Herder bu düşünceyi tek bir cümlede özetler: "Nasıl her kurşunun bir ağırlık noktası varsa her ulus da mutluluğunun odak noktasını kendi bağrında bulur."[4] Ulusun ağırlık noktası kendi içindeydi madem, öyleyse tamamen belirgin bazı özel-

likler, diğer uluslardan kendini farklı kılan özellikler de sergilemek zorundaydı.

Bu noktada dil birden dini geride bırakarak ön plana fırlayıp birleştirici bir öğeye dönüşür. Ülkelerinde din olgusu ağırlığını yitirirken kültür merkezi Paris'te konuşulan dil ortak bir ifade aracı olarak giderek önem kazandığından Fransızların işi kolaydı. İsveç Krallığı, kendi dilini geliştirmeye katkıda bulunması için bir Akademi kurdu. Basit bir federasyon olmanın ötesine geçme düşüncesiyle ortak bir dil geliştiren Hollandalılar bu konuda İsveç'e öncülük etti. Almanya'da yaşaşan Fransız Protestanlarının çevreleriyle, yani üzerinde yaşadıkları Alman topraklarıyla daha iyi bütünleşebilmek amacıyla 19. yüzyıl başında Fransızca konuşmaktan vazgeçmeleri de tipik bir göstergedir. Ama bu yolda adım atanlar yalnızca yabancı dil konuşanlar değildi. 18. yüzyıl boyunca aydın insanlar da yazı dilini kullanmaya başladılar. Toplum basamaklarında yükselmek isteyen, lehçesini terk etmek zorundaydı. Dil milliyetçiliği öncelikle yüksek tabakaya özgüydü. Aydın İtalyan, edebiyat dili gibi mükemmel bir araca zaten ne zamandır sahipti, oysa sokaktaki basit Sicilyalıyla Lombardiyalının birbiriyle anlaşması imkansızdı, nasıl ki Schwaben ağzıyla konuşan Güney Alman, Aşağı Almanca konuşan Aşağı Saksonyalıyla pek anlaşamıyordu. Ama özellikle yüksek dil aracılığıyla halk cehaletten ve aptallıktan kurtulabilirdi. Aydınlanma idealinin özü de işte buydu.

Öte yandan bazı romantik görüşlere göre ulusal değerler asıl halkın bağrında saklıydı. Şairler de bunun üzerine halka inip bu hazineden eşeledikleriyle yüce ve eşsiz doğasıyla vatanı göklere çıkaran kahramanlık destanları kaleme aldılar – tabii yüksek dilde.

Ne kadar geriye gidilirse gerçek milli değerlere o kadar yakınlaşılabilirdi. Almanlar tarihi kimliklerini Tacitus tarafından tanımlandıkları şekliyle Germenlerde buldular. Büyük Britanya ve İrlanda için İskoçyalı Macpherson eski Kelt şarkıları üzerine kurulmuş *Ossian* adlı kahramanlık destanını yarattı. Kuzey halkları kahramanlarını *Edda*'da ve karmaşık yaşamlarını yalnızca

İrlanda topraklarında sürdürüyora benzeyen *saga*'larda aradılar. Votan, Donar ve Freia'nın tanrılar dünyası yeniden parladı, Dietrich von Bern, Hildebrand, Siegfried, Brunhild ve Kriemhild gibi kahramanlar yeniden doğdu. Hiçbir zaman değerini yitirmeyen Yunan mitolojisinin yanı sıra yeni ve özgün, milli bir tarihöncesi yeşerdi.

Ayrıca tarihi olarak kanıtlanabilen geçmişi, Aydınlanma'nın geliştirdiği yeni yöntemlerle daha iyi kavramak mümkündü artık. Danimarka Kuzey Tarihi için bir Kraliyet Derneği bile kurmaktan çekinmedi. Reform ve Karşı Reform hareketinin karanlıklara gömdüğü, yeniden tarihin odak noktasına yerleştiriliyordu: Fransa'daki Frank kralları, Hohestaufen imparatorları ya da eski İsviçrelilerin savaş alanlarında gösterdikleri kahramanlıklar ya da, Danimarkalılarla Hollandalıların daha yakın bir tarih dilimine ait olan deniz zaferleri, İsveçlilerin Otuz Yıl Savaşları'ndaki kahramanlıkları. Britanyalılar ise deniz hakimiyetlerinin övgülerini düzebilirlerdi rahatça. *Rule Britannia, Britannia rules the waves* (Hükmet Britannia, Britannia Dalgalara Hükmediyor) adlı şarkı bunun tipik bir örneği.

Kısa zamanda her ulus efsaneye değil, gerçeğe dayalı olduğunu iddia ettiği kendi geçmişiyle ilgili bir tarihe sahip olmuştu. Söz konusu olan hep muhteşem, kahraman, iyi ve güçlü bir halktı ve bu halk kendinden daha zayıf olan düşmanları yenmesini hep bilmişti. Ulus, artık şimdiki zamandan öte bir şeydi. Ölülerle canlıların bir birlikteliğiydi.

Ulusun bu şekilde yüceltilip geçmişe dayandırılmasının görünüşte Aydınlanma ile ilgisi pek yok gibi. Ama ataların erdemli insanlar, adil krallar, fedakâr savaşçılar, kendini düşünmeyen yurttaşlar olarak gösterilmesiyle tarih Aydınlanma'nın erdem aynasında yansıtılmış oluyordu. Hem ayrıca zihinsel olarak kendi içinde bütünleşmiş bir ulus, Aydınlanma'nın modern postulalarını uygulama becerisine sahip güçlü bir devletin arzusuna da uygundu. Ulus monarşiden daha etkilidir.

Peki ama milliyetçilik düşüncesi Aydınlanma'nın aslında kozmopolit yönüyle çelişmiyor muydu? Ortada 16. ve 17. yüzyıla,

hatta geç Ortaçağ'a bir dönüş yok muydu? Artık aşılmak istenen geçmiş günlerin düşman görüntüleri yeniden canlandırılmıyor muydu? Eşit bir doğa kanunu ve hangi ulustan olursa olsun her insan için geçerli etik felsefesiyle Aydınlanma yeni ve ortak bir temel yaratma amacından yola çıkmamış mıydı? Tek bir bütün olarak insanlık; farklı ideolojileriyle her devletin karşısına çıkarılan güç bu değil miydi?

Vatan sevgisi Aydınlanma'nın yurttaşlık bilinciyle kaynaştırılabilse kozmopolitizm düşüncesi kurtarılabilirdi. Yapılması gereken, Montesquieu ve diğerlerinin izini sürüp insanları evrene yöneltmekti. İnsanın ilk ilgi alanı bu durumda ailesi, köyü, kentiyle içinde yaşadığı yurt olurdu. En küçük bölgedeki bu yurttaşlık bilincinin sınırlarını ulus belirler, ulus da böylece dar kapsamlı varlıkların aşılmasını kolaylaştıran pek çok enerji kaynağını harekete geçirirdi. Ne var ki ulusa da tüm insanlığın yalnızca bir parçası gözüyle bakmak gerekirdi. Bir ulus ancak kendine hümanizmanın yol göstermesine izin verdiğinde güvenilirlik kazanırdı. Aydınlanmacı yurtseverin amaçları işte bunlar olmalıydı. Geç Aydınlanma'dan bu konuda iki görüş:

> Aydın insanın yalnızca kendi yurttaşlarını tanıması yeterli olur mu? Genel olarak insanlığı tanıması kendisi için daha önemli sayılmaz mı?[5]

Ya da:

> Gerçek yurtseverlik saf insan sevgisinden başka bir şey değildir. Tek bir ülkenin ya da ulusun sınırları içine hapsedilemez.[6]

2. Aydınlanma'dan Devrimlere

Avrupa'da bir devrim olasılığı yüzyılın ikinci yarısında havada asılı gibiydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan ettiği yıl, Aydınlanma Çağı boyunca gözlemlerinden bir gezi rehberi gibi yararlanarak sık sık alıntı yaptığımız İtalyan Carlantonio Pilati Paris'ten şu satırları yazıyordu:

> Ama bu dünyanın tüm olaylarının bir uçtan diğerine sürekli değişmesi gibi, mükemmele ulaşıldığı an çöküş de başlıyor. Yabancılar devrimin çoktan başladığını, üstelik Fransa'da da hayli ilerlediğini fazlasıyla hissediyorlar.[7]

Devrim denince o günlerde gene de akla, İngiltere'deki Şanlı Devrim örneği daha çok barışçı bir dönüşüm geliyordu. Pilati'nin yazdığı mektubun üstünden on-on beş yıl geçmişti ki beklenen şey gerçekleşti. Fransız Devrimi'nin ilk yılları gerçekten de şiddete dayalı olmayan bir dönüşüm niteliği taşıyordu ama ardından 1792 yılı tüm şiddetiyle geldi; tabii İngiltere, Prusya ve Avusturya'daki eski hükümetlerden gelen tepkilerin bu radikalleşmedeki payını hiç göz ardı etmemek gerekir. Artık söz konusu olan yalnızca devrim ve karşı devrimdi. Kamplaşma tüm devletleri, tüm sınıfları kapsıyordu. Bu kutuplaşma tüm 19. yüzyıla, hatta yirminci yüzyıla damgasını vuracak, ayrıca bizim Aydınlanma ile ilgili yargımızı da derinden etkileyecekti.

Muhafazakârlar devrimin sorumluluğunu Aydınlanma'ya, en azından yüzyılın ikinci yarısında görülen radikalleşmeye yüklediler. Oysa asıl sorumlular, muhtemelen, bir an önce köklü reformlara gidilmesi gerektiğini bir türlü kavrayamayan gericilerin, geçmişte yeşamayı sevenlerin, korkakların, aşırı muhafazakârların karşı güçleriydi. Aydınlanmış insanı, reform yapmaya hazır olanları radikalleşmeye zorlayan, asıl bu güçlerdi. Sabırlar -yalnızca Fransa'da da değil- aşırı derecede zorlanmıştı.

Karşı devrimin gücü ve uyguladığı taktik konusunda en tipik örnek Katolik dünyada görülen kutuplaşmadır. Jakoben Devrimi'nin zirvesinde Katolik Fransa rahiplerin peşine düşüp sonunda kiliseyi de dini de reddettiğinde tüm bu aşırılıklar Aydınlanma'nın genel hesabına kolayca yazılabildi. Gerçi birkaç on yıl Aydınlanmacı zihniyet ağırlığım korudu. Ama bu arada Cizvitler gene boy göstermeye başlamıştı. Ancak kısa bir süre için tasfiyeleri mümkün olabilmişti. 1773'te getirilen yasaklamanın ardından özellikle Kutsal Yürek Tarikatları'nda yeniden toplanmaya başladılar ve pek çok yerde – ortada başka kimse de olmadığından– okulları sıradan ruhaniler olarak yürütmek zorunda kaldılar. Varlıklarını yeraltında sürdürüyorlardı. Aradan otuz yıl geçti geçmedi ki tarikat 1801'de Rusya'da, 1804'te Napoli'de ve en sonunda da 1814'te Papa VII. Pius tarafından tüm dünyada eski kurallarından herhangi bir değişikliğe gidilmeksizin aynen yeniden kuruldu. Artık Restorasyon işe koyulabilir, Aydınlanma'nın her türüne, özellikle de Katolik türüne karşı uzlaşmaz intikam duygularıyla harekete geçebilirdi.

19. yüzyılda gerçi azınlık bir liberal Katolik akım Aydınlanma düşüncesini sürdürmekle görevlendirildi ama, bunu çoğunluğu liberal Protestanlar ya da 18. yüzyılın hümanist ruhanileri tarafından ele alınan şeklinden çok daha sert, tavizsiz ve acımasız biçimde gerçekleştirdiler. Aydınlanma ve onun Katolik öğelerine karşı daha doğal ve sağlıklı bir ilişki kurulabilmesi ancak II. Vatikan Konsili'nde mümkün olabildi.

Öte yandan Avrupa'nın daha küçük devletlerinde, yani İskandinavya, Belçika, Hollanda, İsviçre'de yüzyıl başında, Fransa devrimle, Avusturya ve İngiltere'de karşı devrimle meşgulken başlanan ve 1838 Avrupa devrimi sırasında devlet programı haline başarıyla getirilen bir deneyle, aydınlanmacı reformlar her alanda uygulanıp monarşilerin hüküm sürdüğü yerlerde bile demokratik koşullar hayata geçirildi.

Fransız Devrimi'nin sarsıntılarının Napolyon emperyalizmine dönüşmesi, ayrıca 1815'de toplanan Viyana Kongresi'nin devrim öncesi eski koşulların restorasyonunu ilan etmesiyle Aydınlanma

Çağı da aslında sona ermişe benziyordu. Ama birçok konuda geriye dönüş mümkün değildi. Dini hoşgörü, insan hakları, insanın kendi kararlarını verme hakkı, eleştirel düşünme yöntemi gibi temel ilkeler aydın muhafazakârlar için olsun, ılımlı radikaller için olsun artık vazgeçilemez olgulardı. Öte yandan bazı düzeltmeler de yapmak gerekiyordu: Tek yönlü olan mantık tutkusu sürekli ilerlemeye duyulan saf inanç. İki dünya savaşı, faşizm, nasyonal sosyalizm ve Stalinizm sonunda ürküntüyle uyanışı getirdi. Tüm bu geriye savrulmalara karşın umut tükenmedi. Ve umut hâlâ 18. yüzyılın Aydınlanma'sıyla bağlantılı, ne de olsa resimlerine bakabildiğimiz, kitaplarını ellerimize alabildiğimiz atalarımızın dünyası o çağ. Onca umudun uyaklandığı dönem henüz o kadar geçmişte kalmadı. Aydınlanma hâlâ "modern dünyanın dinamik bir öğesi ve karanlık dönemlerde insanlığa bir çağrı" [8]

Aslına bakılacak olursa Aydınlanma hareketi insanlığın kaldırabileceğinden fazlaydı. Bu yeni ve güçlü ışık fazla göz almış, Barok karanlığının içine umulmadık bir hızla dalmıştı. Bazı düşünür ve aristokrat seçkin son derece saf bir inanışla *ratio*'ya, akla davet etmenin insanlığı bu kutsal bilgiye çekmeye yetecceğine inanmıştı. Gerçi genel olarak anlayışla karşılandıkları, keskin kopmalara başvurmaksızın özellikle toplumsal alanda gerekli reformların hazırlanıp yürürlüğe konduğu ülkelere ve bölgelere rastlamamış değillerdi, gene de pek çok yerde bu işi yürütmek oldukça zordu ve genelde aşırı sabırsızlık gösteren aydın seçkinler ne tür bir direnişi harekete geçirdiklerinin farkına bile varamadılar. Her şeye karşın bu yüzyılda ortaya çıkan onca entelektüelizm bugün bile bizi etkilemeyi sürdürüyor. Bu fikir zenginliği olmasaydı insanlık hâlâ safdillikten, hadi daha açık söyleyelim, aptallıktan kendini sıyıramayıp bir ot gibi yaşayıp gidecekti. Bu hareketin abartma tehlikesini barındırdığını o günlerde de pek çok kişi gördü. Swift *Gülliver*'de, Voltaire *Candide*'de bu tehlikeye işaret ederken yalmz değildi. Ancak her ikisi de diğer pek çoklarıyla birlikte yeni ufuklar, her zaman yeniden kazanılması gereken, geri adımlara karşı her zaman korunmaya muhtaç olan özgürlük için yeni bir dünya yarattı. Dini spiritualizme

çok yakın olan Lavater bile yeni pietist Alman Hristiyan Cemiyeti hareketiyle karşılaştığında şöyle demekten kendini alamamıştır:

> Niyetleri kötü değil, ancak ışık eksik, ayrıca da özgür, araştırıcı bilgilenme ruhu.[9]

Bu "özgür, araştırıcı bilgilenme" Aydınlanma'nın kendine hedef seçtiği birinci görevdi; ve bu görevin tüm insanlığa yararı dokunmalıydı. Ben'in aileyle, ulusla, insanlıkla ilişkisi üzerine kısa bir çözümlemeyle otobiyografisini tamamlarken Montesquieu bu düşünceden yola çıkmıştı. Otobiyografinin son üç cümlesi Aydınlanma Etiki üzerine kişisel bir itiraftır:

> Kişisel olarak bana yararlı ancak aileme zararlı olacak bir şeyle tanışırsam, hemen bunu gözümün önünden çekip atarım. Aileme yararlı vatanıma ise zararlı olabilecek bir şeyle karşılaştığımda onu unutmaya çalışırım. Ülkeme yararlı ama Avrupa'ya zararlı olabilecek ya da Avrupa'ya yararlı olmakla birlikte insanlığa zarar verecek bir şeyle karşılaştığımda ise buna kesinlikle bir cinayet gözüyle bakarım.[10]

Notlar

Tarihsel Dönem

1. *Tarihsel Dönem* bölümü için bkz. Im Hof, *Licht*, s. 119–121.
2. Willey, *Background*, s. 5.
3. Lope, *Madrid*, s. 38.
4. Montesquieu, *Caractère*, s. 7.
5. Vierhaus, *Prozess*, s. 6.

Değişen Toplum

1. *Değişen Toplum* bölümü için bkz. Im Hof, *Geselliges Jahrhundert*, s. 17–68.
2. Pilati, *Voyages*, I, s. 62.
3. Goethe, *Venezianische Epigramme* (1790).
4. G. Maugras, *Le Duc et la Duchesse de Choiseul*, Paris 1903, s. 108–109.
5. Lope, *Madrid*, s. 36.
6. G. Maugras, *Le Duc et la Duchesse de Choiseul*, s. 106.
7. Pilati, *Voyages*, I, s. 2.
8. *a.g.e.*
9. Voltaire, *Louis XIV.*, s. 1048.
10. Braunbehrens, *Mozart*, s. 12.
11. Im Hof, *Geselliges Jahrhundert*, s. 38.
12. *a.g.e.*

Avrupa ve Devletleri

1. W. Altwegg (der.), *J. P. Hebels Werke*, Zürich 1943, Cilt 2, s. 80–81.
2. H. Davenson, *Le livre des chansons*, Neuchâtel 1943, s. 218–220.
3. Pilati, *Voyages*, I, Préface.
4. *1785 Yılında Siyasi Barometre* adlı bildiriden; W. Killy'nin (der.) *Zeichen der Zeit*, Bir Alman Okuma Kitabı. I'den, Frankfurt/Hamburg 1962, s. 25.
5. Pilati, *Voyages*, I, s. 201.
6. *a.g.e.*, II, s. 45.
7. *a.g.e.*, I, s. 74.
8. P. Coulmas, Dünya Vatandaşı, *Geschichte einer Menschensehnsucht*, Hamburg: Rowohlt, 1990; U. Bitterli'nin "Zur Geschichte des Weltbürgertums", *Schweizerisches Monatshefte*'den, Eylül 1990, s. 786.
9. P. Ochs, *Geschichte der Stadt und Landschaft Basel*. Basel 1822. 8. s. 6.

Aydınlanma'nın Taşıyıcıları

1. *Aydınlanma'nın Taşıyıcıları* bölümü için bkz Im Hof, *Geselliges Jahrhundert*, s. 216–225.
2. *The Spectator*, Sayı 68, 18. Mayıs 1711.
3. Lope, *Madrid*, s. 38.
4. H. H. Müller *Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert*, Berlin 1975.
5. *Salon* bölümü için bkz. Dierse, *Philosophie*, s. 826–831.
6. Bödeker, *Aufklärung*, s. 93–94.
7. Braunbehrens, *Mozart*, s. 167.
8. *Okuma Toplulukları* bölümü için bkz. O. Dann. *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, Münih 1981.
9. J. Dierauer, *Die toggenburgische Moralische Gesellschaft*, St. Gallen 1913.
10. Im Hof, *Geselliges Jahrundert*, s. 134–157.
11. *The Royal Dublin Society 1731–1981*, J. Meenan/D. Clarke (der.), Dublin 1981.
12. R. E. Schofield, *The Lunar Society of Birmingham*, Oxford 1963.
13. Shafer, *Societies*.
14. N. Chomel/de la Mare, *Dictionnaire oeconomique*, 1767, s. II.
15. J. Meyer, *La Noblesse Bretonne au XVIII siècle*, Paris 1966, s. 576–585.
16. K. Guggisberg/H. Wahlen, *Kundige Aussaat, köstliche Frucht. Zweihundert Jahre Ökonomische und Gemeinnützige Gesellschaft des Kanton Bern 1759–1959*, Bern 1958.
17. Zinzendorf, *Schweiz*, s. 303.
18. Im Hof, *Geselliges Jahruhundert*, s. 164–166, 249.
19. L. von Köchel, *Chronologisch–thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Amadeus Mozarts*, Wiesbaden 1965/7, s. 724–726.
20. *Die Basler Christentumsgesellschaft*, der.: M. Brecht, *Pietismus und Neuzeit*, 7, Göttingen 1982.
21. Im Hof/de Capitani, *Helvetische Gesellschaft*.
22. *The Spectator*, s. 882–897.
23. Pilati, *Voyages*, II. s. 327.
24. H. von Greyerz, *Nation und Geschichte im bernischen Denken*, Bern 1953, s. 24.

Utopya ve Reform

1. J. Huizinga, *Naturbild und Geschichtsbild im 18. Jahrhundert*: Parerga, Basel 1945 içinde, s. 160. *Ütopya ve Reform* bölümü için bkz. Im Hof, *Geselliges Jahrhundert*, s. 75–102.

2. *a.g.e.*, s. 245.
3. Solothurn'daki (İsviçre) kilise başkanı F. Ph. Gugger'e göre alıntılayan Im Hof/Capitani, *Hlvetische Gsellschaft, I, içinde, s. 145.*
4. I. Kant, *Was ist Aufklärung? Berlinische Monatszeitschrift.* Aralık, 1783.
5. M. Vorhees, *The History of Phi Beta Kappa*, Washington, 1946.
6. S. Werenfels. *Opuscula theologica, philosophica et philologica.* Basel 1782/2 - II, s. 376.
7. Lindt. *Pietismus*, s. 152, 146, 158.
8. G. E. Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*, s. 81 - 91. Lessing Werke, Rille (der.), Cilt 8, s. 611.
9. J. Barbeyrac (der.). *De Juri Belli ac Paris de Grotius*, Amsterdam 1729. Préface, s. XXXIV.
10. Pilati, *Voyages*, I, s. 302, II, s. 37.
11. Badinter, *Condorcet*, s. 19.
12. Voltaire, *Traité de la Tolérance*, Lozan 1959, s. 152/153.
13. Fénelon, *Télémaque*, 10. Kitap, s. 165.
14. F. Venturi, *Settecento riformatore da Murati a Beccaria*, Torino 1969, s. 709.
15. Hazard, *Crise*, II, s. 66/67.
16. J. Locke, *Two treatises on government*, 95. madde, 89. madde.
17. Pilati, *Voyages*, I, s. 77, 82, 83.
18. Voltaire, *Louis XIV.*, s. 610/611.
19. P. Hersche, *Die französche Physiokraten Vorläufer der Grünen oder Bahnbrecher des Agrobusiness?, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrosoziologie*, 38 (1990), s. 147/148.
20. Im Hof, *Geselliges Jahrundert*, s. 94.
21. *a.g.e.*, s. 96 - 102.
22. Montesquieu, *Caractère*, s. 7.
23. J. W. Goethe, *Maximen und Reflextionen.*
24. Im Hof, *Geselliges Jahrundert*, s. 102.
25. A. Staehelin, *Geschichte der Universität Basel 1632 - 1818*, Basel 1957, s. 437.
26. H. Böhning, *Vielfalt der literarischen Formen, Alltag und "Volk" in der Publizität von Gebrauchsliteratur der deutschen Aufklärung, Weimarer Beiträge* II, 1990, s. 1758/1759, 1759/1760, 1763.
27. Bödeker, *Religiosität*, s. 114.
28. Kopitzsch, *Hamburg*, s. 98.
29. Bitterli, *Welt*, s. 132.
30. *Abhandlungen und Beobachtungen der ökonomischen Gesellschaft zu Bern*, 3. yıl, Bern 1762, Önsöz, s. XXVII/XXVIII.
31. Kopitzsch, *Hamburg*, s. 193.
32. *a.g.e.*, s. 72.
33. Im Hof, *Geselliges Jahrundert*, s. 159.

Geniş Dünyaya Büyük Açılım

1. *Geniş Dünyaya Büyük Açılım* bölümü için bkz. Bitterli, *Welt*, s. 130, 190, 167, 193, 177.
2. Hazard, *Crise*, s. 17/18.

3. Lindt, *Pietismus*, s. 154.
4. Buffon, *Histoire naturelle*, 1756. Cilt 6 (Giriş).
5. A. v. Haller, Rezension der "Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen zur Wasser und zu Lande" (1750). *Göttinger Gelehrte Anzeigen* içinde, 1755. (sayfalandırılmamış).

Bağımsızlık – Eski Baskılardan Kurtuluş

1. G. Foster (1792), alıntılayan: Virhaus, *Prozess*, s. 10.
2. Voltaire, "Jeanot et Colin", Voltaire *Romans et contes* içinde, der. v. F. Deloffre ve J. van den Huevel, Paris 1979, s. 274.
3. Shafer, *Societies*, s. 88.
4. Pilati, *Voyages*, II, s. 98/99.
5. Greive, *Juden*, s. 141.
6. *a.g.e.*, s. 150.
7. Im Hof, *Geselliges Jahrundert*, s. 49.
8. G. Burnet, *Some Letters Containing an Account... of Switzerland, Italy and Some Parts of Germany*, Londra 1724, s. 21, 51.
9. Lope, *Madrid*, s. 48.
10. B. Schnegg, *Weiblicher Geist und Moral, Zeitschrift* (Reformatio), 1 Şubat 1990, s. 72.
11. *a.g.e.*, s. 74.
12. Badinter, *Condorcet*, s. 296.

Radikalleşen Aydınlanma'nın Geri Püskürtülmesi

1. van Dülmen, *Illiminaten*, s. 41, 34/35, 212.
2. Stuke, *Aufklärung*, s. 274/275.
3. Lope, *Madrid*, s. 38.
4. Ziechmann, *Panorama*, s. 834/835.
5. Badinter, *Condorcet*, s. 85.
6. Im Hof, *Licht*, s. 116, 131.
7. Rousseau, *Emile*, s. 145, 826.
8. Alıntılayan: R. Vierhaus, *Leserfahrungen – Lebenserfahrungen, Euphorion*, 81, 1987, s. 13.
9. G. de Stael, *De l'Allemagne*, 1810/13, s. 48, 43.
10. Kopitzsch, *Hamburg*, s. 74.
11. van Dülmen, *Illiminaten*, s. 93.
12. H. von Greyerz, *Nation und Geschichte im bernischen Denken*, Bern 1953.
13. Lope, *Madrid*, s. 42.

19. Yüzyıla Doğru

1.. *Halklar Albümü* (Steiermark). Avusturya Etnografya Müzesi, Viyana (tarihi bilinmiyor).
2. Rousseau, *Emile*, s. 828.
3. Lindt, *Pietismus*, s. 157.
4. Bitterli, *Welt*, s. 197.
5. Rousseau, *Emile*, s. 827.
6. Isaak Iselin, alıntılayan: Im Hof/de Capitani, *Helvetische Gesellschaft*, s. 21.
7. Pilati, *Voyages*, II. s. 330–331.
8. Vierhaus, *Prozess*, s. 7.
9. A. Lindt, *200 Jahre Christentumsgesellschaft in Basel*, *Basel Külliyatı*, 1980, s. 146.
10. Montesquieu, *Caractère*, s. 15.

Kaynakça

B. Baczko. *Rousseau, Einsamkeit und Gemeinschaft*. Viyana/Frankfurt a.M. 1970.

B. Baczko.*Lumières de l'Utopie*, Paris 1978.

E. Badinter/R. Badinter, *Condorcet (1743/1794), un intellectuel en politique*, Paris 1988.

E. Balács v. d. (der.), *Beförderer der Aufklärung in Mittel – und Osteuropa*, Berlin 1979.

I. Berlin, *Wider das Geläufige. Aufsätze zur Ideengeschichte*, der. Henry Hardy Frankfurt a. M. 1982.

U. Bitterli, *Alte Welt – neue Welt. Formen des europäisch – überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Münih 1986.

H. E. Bödeker, *Aufklärung als Kommuninikationsprozess. Aufklärüng*. 2'nin içinde (1987).

H. E. Bödeker, *Die Religiosität der Gebildeten, Wolfenbütteler Studien*'in içinde (1988).

H. Böning. *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*. Stuttgart/Bad Cannstatt 1990.

C. Borghero (der.), *La Polemica sul lusso nel settecento francese*. Torino 1973.

V. Braunbehrens, *Mozart in Wien*, Münih 1986/2.

O. Brunner, *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Salzburg 1959.

J. B. Bury. *The Idea of Progress: An Inquiry into its Origin and Growth, (1920), New York 1987.*

E. Cassirer, Die Philosophie der Aufklärung. Tübingen 1932.

R. Chartier, *Les origines culturelles de la révolution Française*. Paris 1990.

P. Chaunu, *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Paris 1971.

M. Crampe – Casnabet, *Condorcet, lecteur des Lumières*. Paris 1985.

O. Dann/J. Dinwiddy (der.), *Nationalism and the Age of the French Revolution*. Londra 1988.

R. Darnton, *The Business of Enlightenment: a publishing history of the Encyclopédie. 1775–1800*, Cambridge. Mass./London 1979.

F. Daz. *Voltaire storico*, Torino 1958.

R. Dellsperger, *Frauenemanzipation im Pietismus. Zwischen Macht und Dienst. Beiträge zur Geschichte und Gegenwart von Frauen im kirchlichen Leben der Schweiz* içinde. Bern 1991.

U. Dierse, *Philosophie. Instutionelle Formen. Historisches Wörterbuch der Philosoppie* içinde. Cilt 7. Basel 1989.

M. Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*. Paris 1971.

R. van Dülmen, *Der Geheimbund der Illuminaten. Darstellung, Analyse, Dokumentation*. Stuttgart/Bad Cannstatt 1975.

R. van Dülmen. *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*, Frankfurt a. M. 1986.
J. Ehrard. *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*. 2 Cilt. Paris 1963.
J. Ehrard. *La politique de Montesquie*. Paris 1965.
E. Erne. *Die schweizerischen Sozietäten. Lexikalische Darstellung der Reformgesellschaften des 18. Jahrhunderts in der Schweiz*. Zürich 1988.
J. Fabvre. *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*. Paris 1952.
Fènelon. *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*. Toulouse 1804.
E. François. *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse (1750-1850)*. Paris 1986.
C. Frankel. *The Faith of Reason: The Idea of Progress in the French Enlightenment*. New York 1948.
F. Furet (der.). *Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle*. 2 Cilt. Paris/La Haye 1975.
B. Gagnebin/M. Raymond (der.). *J.-J. Rousseau. OEuvres complètes*. Cilt 4. Paris 1969.
P. Gay. *The Enlightenment*. New York 1967-69: Cilt 1: *The Rise of Modern Paganism*. 1967; Cilt. 2: *The Science of Freedom*. 1969.
L. Gershoy. *From Despotism to Revolution 1763-1789*. New York/London 1944.
J. Godechot. *La Contre-Révolution, doctrine et action 1789-1804*. Paris 1967.
J.-M. Goulemot/M. Launay. *Le Siècle des Lumières*. Paris 1968.
G.-G. Granger. *Condorcet mathématicien, économiste, philosophe, homme politique*. uluslararası kolok. der. P. Cripel/Ch. Gilain. Paris 1989.
H. Greive. *Die Juden, Grundzüge ihrer Geschichte im mittelalterlichen und neuzeitlichen Europa*. Darmstadt 1980.
A. R. Hall. *The scientific revolution 1500-1800. The formation of the modern scientific attitude*. Londra 1954.
N. Hammerstein. *Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation im 18. Jahrhundert*. Berlin 1977.
N. Hampson. *The Enlightenmem. An interpretation*. Pelican History of European Thought. Cilt 4. New York 1966.
P. Hazard. *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*. 3 Cilt. Paris 1935.
P. Hazard. *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*. 3 Cilt. Paris 1946.
P. Hoffmann. *La Femme dans la pensée des Lumières*. Paris 1977.
U. Im Hof. *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Münih 1982.
U. Im Hof. *Enlightenment - Lumières - Elluminismo - Aufklärung Die Ausbreitung eines besseren Lichts im Zeitalter der Vernunft*. M. Svilar (der.). "Und es ward Licht". Zur Kulturgeschichte des Lichts içinde. Universität Bern. Kulturgeschichtliche Vorlesungen 1982/1983. Bern 1983.
U. Im Hof/F. de Capitani. *Die Helvetische Gesellschaft. Spätaufklärung und Vorrevolution in der Schweiz* Frauenfeld/Stuttgart 1983.
M. C. Jacob. *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*. Londra 1981.
T. Janson. *The Age of associations. Principles and Forms of Organization betwe-*

en Corporation and Mass Organization. A Comparative Nordic Survey from a Swedish Viewpoint, Scand. J. History 13 içinde.

E. Kaufmann. *Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy and France*. Cambridge 1955.

F. Kopitzsch. *Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe (Patriotische Gesellschaft von 1765) im Zeitalter der Aufklärung. Ein Überblick, Wolfenbütteler Forschungen 8* içinde. Münih 1980.

F. Kopitzsch (der.). Aufklärung. Absolutimus und Bürgertum in Deutchland. Münih 1976.

R. Laufer. *Style rococo, style des Lumières*. Paris 1963.

A. Lindt. *Pietismus und Ökumene, Pietismus und moderne Welt*. 12 içinde (1974).

H. J. Lope. *Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759–1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte, Spanisches Kulturinstitut in der Residens 8* içinde. Münih 1987.

J. Lough. *The Contributors of Encyclopédie*. Londra 1973.

R. Mauzi. *L'idée de bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*. Paris 2 1965.

Ph. Meylan. *Jean Barbeyrac (1674–1744) et les débuts de l'enseignement du droit dans l'ancienne Académie de Lausanne. Contribution à l'histoire du droit naturel*. Lozan 1937.

Montesquieu. *Caractère de, Pensées et fragments inédits de Montesquieu*. Cilt 1 içinde. Bordeaux 1899.

S. Moravia. *Il tramonto dell'Illuminismo. Filosofia e politica nella società francese 1770–1810*. Bari 1968.

C. A. Pilati. *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*. 2 Cilt. 1778.

R. Pomeau. *La Religion de Voltaire*. Paris 1956.

R. Pomeau. *Politique de Voltaire*. Paris 1963.

R. Pomeau. *L'Europe des lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au XVIIIe siècle*. Paris 1966.

J. Proust. *Diderot et l'Encyclopédie*. Paris 1963.

H. Reinalter (der.). *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*. Frankfurt a. M. 1983.

D. Roche. *Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680–1789*. 2 Cilt. Paris/La Haye 1978.

J. Roger. *Buffon: un philosophe au Jardin du Roi*. Paris 1989.

J. Roger. *Les Sciences de la vie dans la pensée française au XVIIIe siècle. La génération des animaux de Descartes à l'encyclopédie*. Paris 1963.

J.-J. Rousseau. *Emile ou de l'éducation. OEuvres complètes*. Cilt. 4. der. v. B. Gagnebin/M. Raymond. Paris 1969.

J. Rykwert. *The First Moderns. The Architects of the 18th Century*. Cambridge, Mass./Londra 1980.

J. Sarrailh. *L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Paris 1954.

R. Shackleton, *Montesquieu. A critical biography*. Londra 1961.
R. J. Shafer, *The economic societies in the Spanish World (1763–1821)*. Syracuse 1958.
The Spectator, tek ciltte derlenmiş. Londra 1832.
K. Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau. La transparence et l'obstacle*, Paris 1958.
J. Starobinski, *Die Erfindung der Freiheit: 1700–1789*. Frankfurt a. M. 1988.
H. Stuke, *Aufklärung. Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Cilt 1 içind, Stuttgart 1972.
H. R. Trevor-Roper, *Religion, Reformation und sozialer Umbruch*. Frankfurt a. M. 1970.
F. Venturi, *Settecento riformatore*, 5 Cilt. Torino 1969–1990.
F. Venturi, *Utopia e Riforma nell'Illuminismo*. Torino 1970.
R. Vierhaus (der.), *Aufklärung als Prozess. Aufklärung 2 içinde (1987)*.
R. Vierhaus (der.), Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften. Wolfenbütteler Forschungen 8 içinde. Münih 1980.
Voltaire, *Le siècle de Louis XIV*., R. Pomeau (der.), *Voltaire oeuvres historiques* içinde. Paris 1957.
H. Vyverberg, *Historical Pessimism in the French Enlightenment*. 1958.
B. Willey, *The Eighteenth Century Background. Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Londra 1950.
J. Zicchmann (der.). *Panorama der Fridericianischen Zeit: Friedrich der Grosse und seine Epoche – ein Handbuch*. Bremen 1985.
K. von Zinzendorf, *Bericht des Grafen Karl von Zinzendorf über seine handelspolitische Studienreise durch die Schweiz 1764*. der O. E. Deutsch. *Basler Zeitschrift für Geshichte und Altertumskunde*. 35 içinde, 1936.
S. Zurbuchen. *Naturrecht und natürliche Religion. Zur Geshichte des Toleranzbegriffs von Samuel Pufendorf bis Jean-Jacques Rousseau*. Würzburg 1991.

Aydınlanma on sekizinci yüzyılda her Avrupa ülkesine olduğu kadar Kuzey Amerika'ya da derinlemesine işlemiş bir entelektüel değişim hareketiydi. İnsan düşüncesini yerleşik dinin önyargı, boşinan ve savlarından kurtarmayı bedeflemişti. Ardından da mantığı siyasal ve toplumsal reform davasına ve hepsinden önemlisi, kendisi bir Aydınlanma kavramı olan ilerlemeye uygulamaya yönelmişti. Bu geniş kapsamlı çalışmada Ulrich Im Hof Aydınlanma Çağı düşüncelerinin kökenlerini ve gelişimini tanımlıyor, bunların Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika düşünce, siyaset ve toplumu üzerindeki etkilerini araştırıyor.

Yazar kitaba on sekizinci yüzyıl Avrupa ve Amerika'da entelektüel, siyasal ve toplumsal hayatı anlatarak başlıyor. Felsefe, din, ekonomi ve politika alanlarında Aydınlanma Çağı'nın temel düşüncelerinin içinden çıktığı üniversiteleri, akademileri, toplantı salonlarını ve okuma topluluklarını aktarıyor ve bunların yayılmasını, karşılıklı etkileşimini ve etkisini inceliyor. Bu etki çok derin oluyor: Doğuşla gelen haklar düşüncesi, ekonomide bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler ve tebanın özgürlüğü hep bu çağdan kalma. Aydınlanma Çağı düşünceleri derhal demokrasi, aydın despotluk ve anarşi için bir temel oluşturuyor; Fransa'da ve Amerika'da büyük devrimlere olduğu kadar bunları izleyen yönetimlere bilgi taşıyor, hatta bunları zorunlu hale getiriyor; bütün Avrupa dünyasında, özellikle de İskoçya, Fransa ve Amerika'da meydana gelen büyük öğretim açılımının nedeni ve merkezi oluyor.

Profesör Im Hof, Aydınlanma düşüncesinin bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca gelişimini, buna karşı Romantizm hareketini ve yirminci yüzyıl başında mantık ve akla uyumun ne ölçüde dalgalandığını inceleyerek kitabını bitiriyor. Bu, düşüncelerin ve olayların karşılıklı etkileşiminin keyifle okunabilir anlatımı, günümüzün ana entelektüel hareketini oluşturan araştırmacılar tarafından beğeni ile karşılanacaktır.

ISBN 975-444-306-4
9 789754 443063